

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ**

**“ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ”
МОДУЛИ БЎЙИЧА**

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

**Касбий қайта тайёрлаш
йўналиши:**

Тингловчилар контингенти:

**Мактабгача таълим муассасаси
амалиётчи психологилари**

**Олий таълим муассасаларини
педагогика ва гуманитар таълим
соҳалари таркибидаги таълим
йўналишларини битирган
мутахассислар**

Тошкент – 2018

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ**

**“ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ”
МОДУЛИ БЎЙИЧА**

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент – 2018

Мазкур ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Мактабгача таълим вазирлигининг 11-қ-қ, 1-қ-қ қарори билан тасдиқланган Мактабгача таълим муассасалари тарбиячилари касбий қайта тайёрлаш курсининг ўқув режаси асосида тайёрланди.

Тузувчи: Б.М.Ботиров- Низомий номидаги ТДПУ қошидаги
Психология ўқув-илмий маркази лаборатория
мудир, п.ф.н.

Такризчилар: Н.И.Халилова- Низомий номидаги ТДПУ “Психология”
кафедраси мудир, п.ф.н., доцент

Акромов М.Р.. – Низомий номидаги ТДПУ қошидаги
Психология ўқув-илмий маркази Шахс ва шахслараро
муносабатлар психологияси лабораторияси катта илмий
ходими

Ушбу ўқув-услугий мажмуа Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети Кенгашининг 2018 йил 16 февралдаги 6/1-сонли йиғилишида маъқулланган ва нашрга тавсия этилган.

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР.....	5
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	11
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР.....	18
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	139
V. КЕЙСЛАР БАНКИ.....	149
VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ.....	152
VII. ГЛОССАРИЙ.....	154
VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	163

ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш, моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, мактабгача таълим муассасалари тармоғини кенгайтириш, малакали педагог кадрлар билан таъминлаш, болаларни мактаб таълимига тайёрлаш даражасини тубдан яхшилаш, таълим-тарбия жараёнига замонавий таълим дастурлари ва технологияларини татбиқ этиш, болаларни ҳар томонлама интеллектуал, ахлоқий, эстетик ва жисмоний ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш мақсадида “2017-2021 йилларда мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2707-сонли қарори (29.12.2016 й.) “Нодавлат таълим хизматлари кўрсатиш фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3276 - сонли қарори (15.09.2017й). “Мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3261 -сонли қарори (09.09.2017 й) “Ўзбекистон Республикаси Мактабгача таълим вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-3305-сонли қарори (30.09.2017 й.) “Мактабгача таълим тизими бошқарувини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-5198-сонли Фармони (30.09.2017 й.) қабул қилинди.

Қабул қилинган меъёрий ҳужжатлар мактабгача таълим муассасаларида илғор хорижий тажрибани ҳисобга олган ҳолда болаларни ҳар томонлама интеллектуал, ахлоқий, эстетик ва жисмоний ривожлантириш шароитларини яратиш; мактабгача таълим сифатини ошириш, мактабгача таълим муассасаларида болаларни мактабга сифатли тайёрлашни тубдан яхшилаш, таълим-тарбия жараёнига жаҳон амалиётида кенг қўлланиладиган замонавий таълим дастурлари ва технологияларини жорий этиш имкониятини яратади.

“Педагогик психология” модулининг ишчи ўқув дастури психологлар малакасини ошириш курсининг ўқув дастури асосида тузилган бўлиб, у психологларга таълим ва тарбиядаги замонавий ёндашувлар ва инновацияларнинг мазмун ва моҳиятини очиб беради.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Педагогик психология” модулининг **мақсад ва вазифалари:**

- тингловчиларни педагогик психологиянинг назарий - методологик асослари билан қуроллантириш;
- тингловчиларга педагогик техника, педагогик ҳамкорлик (мулоқот), педагогик назокат, педагогик қобилият, педагогик назокат таркибий қисмлари, педагогик жараёнда тарбиячи маҳорати, ўқув – тарбия жараёнини бошқаришда педагогик маҳорат, педагогик одоб, педагогик ижод каби масалаларнинг психологик аспектлари тўғрисидаги билимлар тизими бўйича тушунча бериш;
- педагогик психология фанини мустақил эгаллашга эҳтиёж ва ҳавасни уйғотиш.
- эгалланган педагогик – психологик ва методик билимларини, кўникма ва малакаларга айлантириш учун ҳар бир тингловчида шахсий

педагогик маҳоратни шакллантириш;

- ўқув – тарбия жараёнини ташкил этиш, бошқариш ва амалга оширишнинг психологик асослари билан тингловчиларни яқиндан таништириш;

- ўз касбий маҳоратини такомиллаштириш мақсадида тингловчиларга шахсий – ижодий малака оширишнинг шакл, усул ва воситалари ҳақида тасаввурлар ҳосил қилиш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Тингловчи:

- педагогнинг касбий компетенция билан психологик компетентлик боғлиқлигини;

- тарбиячининг ижодкорлик сифатларини;

- инновацион жараёнда психологик билимлар ўрни;

- тарбиячи-психологнинг педагогик фаолиятида касбий рефлексиянинг ўрни;

- тарбияда дифференциал ёндашув жараёнида болаларнинг психологик ва ижтимоий омилларининг роли;

- характердаги индивидуал фарқлар;

- турли эмоционал бузилиш ва ҳуққда оғишиш мавжуд болаларни психологик ҳусусиятини;

- дидактик, академик, перцептив, нутқ қобилияти, ташкилотчилик, авторитар қобилияти, педагогик ҳаёл, диққатни тақсимлай олиш қобилияти, ҳиссий толиқиш, низоли вазиятларда ўзини бошқара олиш ва бошқалар ҳақида **билимларни** эгаллаши зарур.

Тингловчи:

- турли эмоционал бузилиш ва ҳуққда оғишишлар мавжуд болаларга таълим-тарбия беришни;

- дидактик, академик, перцептив, нутқ қобилияти, ташкилотчилик, қобилияти, педагогик ҳаёл, диққатни тақсимлай олиш;

- жамоа аъзоларининг шахс ҳусусиятларини ва эмоционал ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда, улар билан самарали мулоқот қилиш;

- низоли вазиятларда ўзини бошқара олиш;

- эмпатия, идентификация, рефлексия каби мулоқот механизмларини эгаллаш;

- таълим-тарбия самарадорлигини ошириш учун педагогик ижтимоий перцепцияни ривожлантириш **малакаларига** эга бўлиши.

Тингловчи:

- Тарбиячи-психологларга хос бўлган касбий сифатлар ва махсус қобилиятларни ўзлаштириш,

- ҳиссий толиқишни намоён қилмаслик,

- низоли вазиятларда ўзини бошқара олиш,

– эмпатия, идентификация, рефлексия ва мулоқот механизмларини эгаллаш, таълим самарадорлигини ошириш учун психологик ижтимоий перцепцияни ривожлантириш кўникмаларига эга бўлиши керак.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Педагогик психология” курси маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;
- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тўтилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Педагогик психология” модули мазмуни ўқув режадаги болалар психологияси, ижтимоий психология ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда психологларнинг касбий педагогик тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар педагогнинг психологик компетенцияларини ўрганиш, амалда қўллаш ва баҳолашга доир касбий-психологик компетентликка эга бўладилар.

Модуль бўйича соатлар тақсимоти

№	Мавзулар номи	Умумий соат	Жами аудитория соати	назарий	Амалий	Кўчма машғулот	Мустақил таълим
1	Педагогик психология фани предмети	4	4	2	2		
2.	Таълим психологияси	8	6	2	2	2	2
3	Тарбия жараёнининг психологик асослари	4	4	2	2		
4	Педагог шахси ва унга қўйиладиган талаблар	8	6	2	2	2	2

5	Педагогик қобилиятлар	4	4	2	2		
6	Касбий маҳорат психологияси	8	6	2	4		2
	Жами:	36	30	12	14	4	6

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1 - мавзу: Педагогик психология фани предмети.

Педагогик психология фани мақсади, вазифалари, предмети. Педагогик психология фани олдида турган муаммолар. Педагогик психология методлари.

2 - мавзу: Таълим психологияси

Ўрганиш жараёнининг моҳияти, турлари. Таълим жараёнининг психологик мазмуни, таркибий тузилиши. Заонавий ўқитиш усулларининг психологик асослари. Мустақил тафаккурни ривожлантириш. Кўникма ва малакаларни шакллантириш. Ўқув фаолиятини бошқариш. Педагогик баҳо психологияси. Таълимда индивидуал ёндашиш муаммоси.

3 - мавзу: Тарбия жараёнининг психологик асослари.

Тарбия жараёнининг психологик моҳияти, мақсад ва вазифалари. Тарбиявий таъсирнинг психологик асослари. Ўқув жамоасининг болага тарбиявий таъсир кўрсатиш имконияти. Меҳнат фаолиятининг тарбиявий аҳамияти. Тарбия методлари ва воситаларининг психологик мазмуни. Ўқитувчининг ахлоқий идеал сифатида намоён бўлиши. Шахснинг ўз-ўзини тарбиялаш муаммоси.

4-мавзу: Педагог шахси ва унга қўйиладиган талаблар

Педагогик фаолият. Педагогик фаолият даражалари. Педагогик фаолиятнинг таркибий қисмлари. Шахс. Педагог шахсига қўйиладиган талаблар.

5-мавзу: Педагогик қобилиятлар

Қобилиятлар тушунчаси. Педагогик қобилиятлар. Дидактик қобилиятлар. Академик қобилиятлар. Перцептив қобилиятлар. Нутқий қобилиятлар. Аудиторлик қобилиятлари. Педагогнинг индивидуал фаолият услуби муаммоси.

6-мавзу: Касбий маҳорат психологияси

Бошқарув муаммоси. Гуруҳ муаммоси. Гуруҳни бошқариш. Қарорлар қабул қилиш стратегиялари.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот:

Педагогнинг касбий ўз-ўзини англаши

Лойиҳали ёндашув асосида касбий моделни шакллантира олиш. Моделда ўз устида ишлаш босқичлари ва ҳар бир босқичда амалга

ошириладиган вазифалар қайд этиш.Ўзини ўзи таҳлил қилиш орқали психолог ўзини ўзи объектив баҳолаш имкониятига эга бўлиш.Ўз-ўзини баҳолаш даражаси шахснинг ўз-ўзидан қониқиши ёки қониқмаслигини белгилаб бериш.

Индивидуал ривожлантириш дастурини тузиш

2-амалий машғулот:

Касбий қобилиятларни ривожлантиришнинг психотехнологик шакллари

Дидактик, академик, перцептив, нутқ қобилияти, ташкилотчилик, рефлексив ва эмпатив қобилиятини ривожлантириш. Педагогик ҳаёл. Диққатни тақсимлай олиш қобилияти. Таълим самарадорлигини ошириш учун педагогик ижтимоий перцепцияни ривожлантириш механизмлари. Таълим жараёнида низоли вазиятларни олдини олиш. Педагогнинг ўз ўзини англаш ва юксалиш механизмлари.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (қўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“SWOT-таҳлил” методи.

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Мобил қурилмалар учун Андроид операцион тизимининг SWOT таҳлилини ушбу жадвалга туширинг.

S		
W		
O		
T		

Хулосалаш» (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айтилган пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда болаларнинг мустақил фикрлари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва

Намуна:

Мобил операцион тизимлар					
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Хулоса:					

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетида амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан	✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки

таништириш	медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	✓ яққа ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг (индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Мобил иловани ишга тушириш учун бажарилаётган ишлар кетма-кетлигини белгиланг (жуфтликлардаги иш).

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қийслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотида, мустақамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулоти натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабнингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

- - иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотларида болаларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод болалар ёки қатнашчиларни мавзу бўйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу бўйича дастлабки билимлар даражасини ташҳис қилиш мақсадида қўлланилади. Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- болаларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);

- болалар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тугри ва тулиқ изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намойиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган туғри жавоблар билан ўзининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

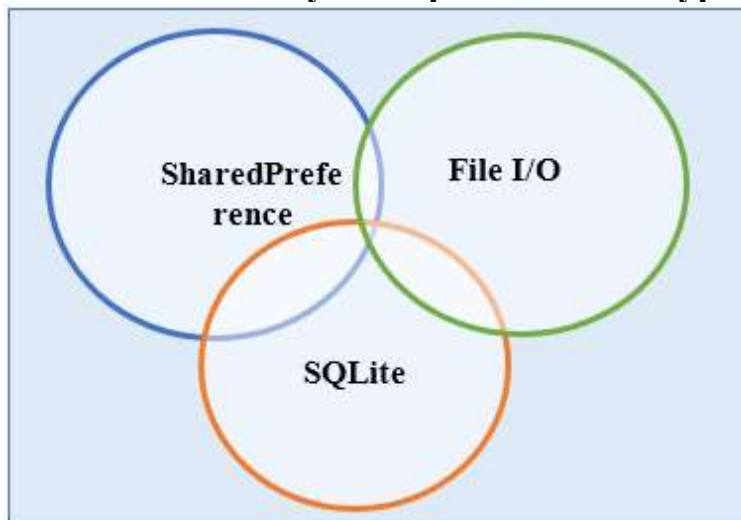
Венн Диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништириладилар;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштириладилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

Намуна: Мобил илова маълумотларини сақлаш турлари бўйича

“Блиц-ўйин” методи

Методнинг мақсади: болаларда тезлик, ахборотлар тизмини таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Мазкур методни баҳолаш ва мустаҳкамлаш мақсадида қўллаш самарали натижаларни беради.

Методни амалга ошириш боскичлари:

1. Дастлаб иштирокчиларга белгиланган мавзу юзасидан тайёрланган топшириқ, яъни тарқатма материалларни алоҳида-алоҳида берилади ва улардан материални синчиклаб ўрганиш талаб этилади. Шундан сўнг, иштирокчиларга тўғри жавоблар тарқатмадаги «якка баҳо» колонкасига белгилаш кераклиги тушунтирилади. Бу боскичда вазифа якка тартибда бажарилади.

2. Навбатдаги боскичда тренер-ўқитувчи иштирокчиларга уч кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштиради ва гуруҳ аъзоларини ўз фикрлари билан гуруҳдошларини таништириб, баҳслашиб, бир-бирига таъсир ўтказиб, ўз фикрларига ишонтириш, келишган ҳолда бир тўхтамга келиб, жавобларини «гуруҳ баҳоси» бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқишни топширади. Бу вазифа учун 15 дақиқа вақт берилади.

3. Барча кичик гуруҳлар ўз ишларини тугатгач, тўғри ҳаракатлар кетма-кетлиги тренер-ўқитувчи томонидан ўқиб эшиттирилади, ва болалардан бу жавобларни «тўғри жавоб» бўлимига ёзиш сўралади.

4. «Тўғри жавоб» бўлимида берилган рақамлардан «якка баҳо» бўлимида берилган рақамлар таққосланиб, фарқ булса «0», мос келса «1» балл қуйиш сўралади. Шундан сўнг «якка хато» бўлимидаги фарқлар юқоридан пастга қараб қўшиб чиқилиб, умумий йиғинди ҳисобланади.

5. Худди шу тартибда «тўғри жавоб» ва «гуруҳ баҳоси» ўртасидаги фарқ чиқарилади ва баллар «гуруҳ хатоси» бўлимига ёзиб, юқоридан пастга қараб қўшилади ва умумий йиғинди келтириб чиқарилади.

6. Тренер-ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларини тўпланган умумий йиғинди бўйича алоҳида-алоҳида шарҳлаб беради.

7. Иштирокчиларга олган баҳоларига қараб, уларнинг мавзу бўйича ўзлаштириш даражалари аниқланади

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1. МАВЗУ: ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ ФАНИ ПРЕДМЕТИ

Мавзу ўқув мақсади :

Таълимий: бўлажак педагоглар томонидан педагогик психология фанининг предмети, вазифалари, бўлимлари, тадқиқот методлари ҳақидаги билимларни ўзлаштирилишини ташкил этиш.

Тарбиявий: бўлажак педагоглар томонидан педагогик психология фанининг предмети, вазифалари, бўлимлари, тадқиқот методлари ҳақида билим, малака ва кўникмалари асосида дунёқарашини кенгайтириш.

Ривожлантирувчи: мавзунинг таълимий ва тарбиявий ўқув мақсадлари асосида бола шахсини ривожлантириш.

Режа:

1. Педагогик психология предмети, вазифалари, муаммолари
2. Педагогик психология фанининг тадқиқот методлари

Педагогик психология – психология фанининг тармоғи сифатида таълим ва тарбиянинг шахсга самарали таъсир этувчи омиллари, қонуниятлари ва механизмларини ўрганувчи фандир. Педагогик психологиянинг предмети болаларни мактабда билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш қонуниятларини, бу жараёнларда содир бўладиган индивидуал тафовутларни, уларда мустақил ва ижодий тафаккурни таркиб топтириш қонуниятларини тадқиқ этишдир. Педагогик психологиянинг муҳим вазифаларидан бири – мактабдаги таълим-тарбия жараёнини янада такомиллаштиришнинг психологик асосларини ишлаб чиқишдан иборат бўлиб, бу ҳол янги таълим дастурига ўтиш билан боғлиқдир. Педагогик психология уч бўлимдан иборат: таълим психологияси, тарбия психологияси ва ўқитувчи психологияси.

Педагогик психологиянинг вазифалари:

- 1) таълим жараёнларини бошқаришнинг психологик масалаларини ўрганиш;
- 2) билиш жараёнларининг шаклланишини тадқиқ қилиш;
- 3) ақлий тараққиётнинг ишончли кўрсаткичларини аниқлаш;
- 4) таълим жараёнида ақлий тараққиётнинг самарали бўлиш шароитларини ўрганиш;
- 5) педагог ва болалар ўртасидаги, болалар ва болалар ўртасидаги ўзаро муносабат хусусиятларини ўрганиш;
- 6) болаларга индивидуал ёндошиш билан боғлиқ бўлган масалаларни ўрганиш.
- 7) педагогик фаолиятни амалга оширишнинг психологик қонуниятларини ўрганиш.

Педагогик психологиянинг муаммолари қуйидагилар:

1. Боланинг ривожланишида унинг ҳаётидаги ҳар бир сензитив даврни топиш ва ундан иложи борича кўпроқ фойдаланиш муаммоси. Бу масаланинг муаммолилиги шундаки, биринчидан, бола шахси ва интеллект ривожланишининг барча сензитив даврлари маълум эмас, унинг қачон

бошланиши, қанча давом этиши ва қачон тугаши номаълум. Иккинчидан, ҳар бир боланинг ҳаёти ўзига хос индивидуал бўлиб, турли даврда ҳар хил кечади.

2.Болага онгли ташкил этилган педагогик таъсир ва унинг психологик тараққиёти орасидаги боғланиш муаммоси. Таълим ва тарбия боланинг ривожланишига таъсир этадими, ёки у таълим ва тарбия натижасида фақат билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиб, унинг интеллектуал ва ахлоқий ривожланишга таъсир қилмайдими? Ҳар қандай таълим боланинг ривожланишига таъсир қиладими ёки фақат муаммоли ва ривожлантирувчи таълим-ми?

3.Таълим ва тарбиянинг умумий ва ёш муаммолари. Бола ҳаётининг ҳар бир аниқ даврида таълимга ёки тарбияга урғу бериш керакми?- бола ҳаётининг айни даврида нимага кўпроқ эҳтиёж сезади: когнитив – интеллектуал ёки шахс сифатида ривожланишгами?

4.Педагогик таъсирларнинг комплекслиги ва бола тараққиётининг системалилиги характери муаммоси. Бола тараққиётини когнитив ва шахсий хислатларнинг ўзгариши сифатида тасаввур қилсак, уларнинг ҳар бири алоҳида ривожланиши мумкин, ҳар бирининг ривожланиши бошқа хусусиятларга боғлиқ.

5.Бола хулқ-атвори ва психологик характеристикаларининг ривожланиши таълим ва етилишга, лаёқат ва қобилиятлар, генотип ва муҳитга боғлиқлиги муаммоси.Таълимни бола организмда маълум нейрофизиологик тузилмалар етилмасдан бошлаш мумкин-ми?Таълим боланинг органик ривожланишига таъсир қиладими? Агар таъсир қилса, қандай даражагача таъсир қилади? Генотип ҳамда муҳит боланинг психологик ва хулқ-атвори ривожланишига алоҳида, биргаликда қандай таъсир қилади?

6.Боланинг онгли таълим ва тарбияга психологик тайёрлиги муаммоси. Бу муаммони ҳал қилишда таълим ва тарбияга психологик тайёрлик деганда нима назарда тутилиши: болада лаёқатларнинг мавжудлиги маъносидами, ёки таълим ва тарбияга қобилиятнинг ривожланганлиги маъносидами, болада яқин тараққиёт зонаси ва ривожланиш даражаси мавжудлиги маъносидами, интеллектуал ва шахсий етукликнинг маълум даражасига эришилганлиги маъносидами?

7.Боланинг педагогик қаровсизлиги муаммоси. Боланинг педагогик таъсирларни ўзлаштира олмаслиги унга болалигида ёмон таълим ва тарбия берилганлиги.

8.Таълимни индивидуаллаштиришни таъминлаш муаммоси.Болаларнинг лаёқат ва қобилиятлари асосида гуруҳларга бўлиб ўқитиш, ҳар бир боланинг индивидуал хусусиятларга мос таълим ва тарбия методларини танлаш тушунилади.

Юқорида келтирилган психологик-педагогик муаммоларни ҳал қилиш ўқитувчилардан юқори касбий маҳоратни, психологик билим, кўникма ва малакаларни талаб қилади.

Педагогик психология методлари

Педагогик психологияда умумий ва ёш психологияда фойдаланилган методлар қўлланилади. Улар: кузатиш, ёзма ва оғзаки саволномалар, эксперимент ва бошқалар. Лекин улар болаларнинг ёши, психологик ва педагогик муаммоларига боғлиқ равишда қўлланилади.

Умумий методлардан ташқари, педагогик психологиянинг махсус методлари ҳам мавжуд. Масалан, уларга психологик-педагогик эксперимент, махсус психологик-педагогик тестлар киради. Психологик-педагогик эксперимент болага у ёки бу педагогик таъсирнинг маҳсулдорлик даражасини аниқлаш учун махсус ривожлантирувчи мақсадни кўзлаб ўтказилади. Психологик-педагогик эксперимент уч босқичдан иборат:

1. Аниқловчи эксперимент.
2. Шакллантирувчи эксперимент.
3. Назорат экспериментлари.

Рус психологи **Б.Г. Ананьев** бўйича тадқиқот методлари 4 гуруҳга бўлинади:

I. Ташкилий методлар: таққослаш, лонгитюд ва комплекс методлари киради. Таққослаш—умумий психология, ижтимоий психология, пато-психология ва дефектологияда кенг қўлланилади. Ёш ва педагогик психологияда ўрганилаётган психик жараёнларнинг динамикасини аниқлаш учун қўлланилади. Лонгитюд — (узлуксиз) узоқ вақт давомида айни бир хил кишилар ўрганилади. Комплекс — психологик тадқиқотлар бошқа фанлар методлари иштирокида ўтказилади. (шахснинг жисмоний, физиологик, психик ва ижтимоий тараққиёти аниқланади).

II. Эмпирик методлар: кузатиш ва ўз-ўзини кузатиш; экспериментал психодиагностика методлари (тест, анкета, суҳбат, социометрия, интервью); фаолият натижаларини таҳлил қилиш; биография методлари.

III. Маълумотларни қайта ишлаш методлари: миқдорий (статистика) ва психологик ёки сифатий таҳлил турларига бўлинади.

IV. Шарҳлаш методлари: Генетик ва “доналаш” методлари. Генетик методда тараққиётдаги босқич, поғоналар, инқироз ҳолатлари ажратиб кўрсатилади (вертикал алоқа). Доналаш методида эса шахснинг барча характеристикалари ўртасидаги “горизонтал” алоқалар аниқланади.

Ёш ва педагогик психология методлари

Асосий методлар	
Кузатиш Психологик ҳолатларнинг сабабларини илмий тарзда тушунтириб берувчи тадқиқот методи.	Эксперимент Психологик маълумотларни аниқлашга қаратилган шароитларни яратиш мақсадида тадқиқотчининг текширилувчи фаолиятларига фаол аралашуви

Ҳаётий кузатиш маълумотларини қайд этиш билангина чекланиб, тасодифий характерга эга.	Илмий кузатиш маълумотларини қайд қилишдан уларнинг ички моҳиятини тушунтириб беришга ўтиш, унинг зарурий шарти – аниқ режа ва натижаларни махсус кундалик ёки баённомаларда қайд этишдир.	Лаборатория эксперименти махсус яратилган шароитларда, махсус (аппаратуралар) асбоб ускуналар ёрдамида ўтказилади. Текширилувчи хатти-ҳаракатлари кўрсатма орқали белгиланади.		Табиий эксперимент оддий ҳаётий шароитларда ўтказилиб, турли ёш даврларида билиш имкониятларини ўрганиш учун қўлланилади.
		Психологик-педагогик эксперимент		
		Аниқловчи	Шакллантирувчи	Назорат
Ёрдамчи методлар				
Фаолият маҳсулини таҳлил қилиш Таржимаи ҳол методи		Социометрия Анкета Сухбат Эгизаклар методи Тест		

1-расм. Ёш ва педагогик психология методлари.

Бу методлардан айримларини кўриб чиқамиз.

Кузатиш — психик хусусиятларни узоқ вақт давомида, режали, бирор мақсад асосида ўрганиш. Кузатиш — универсал метод бўлиб, турли вазиятларда ишлатилади. Илмий кузатиш ҳаётий (илмий бўлмаган) кузатишдан тубдан фарқ қилади. Ҳаётий кузатиш – кундалик ҳаётда, режасиз амалга оширилиб, турли тасодифларга боғлиқ бўлади. Кузатиш илмий бўлиши шу билан бир қаторда психологик-педагогик кузатиш бўлиши учун бир қанча талабларга амал қилиши лозим:

1. Мақсадга йўналганлик. Умуман болани эмас, балки унинг шахсий сифатлари қонкрет намоён бўлишини турли вазиятларда ва фаолиятнинг ҳар хил турларида – ўйин, ўқиш, меҳнат, мулоқот жараёнида кузатиш.
2. Режа. Кузатишни бошлашдан олдин муайян вазифалар белгиланиши (нимани кузатиш), режа тузилиши (вақти ва воситалари), кўрсаткичлари

аниқлаб олиши (нимани қайд этиш), бўлиши мумкин бўлган хатолар ва уларни олдини олиш йўллари, тахмин қилинаётган натижаларни ўйлаб олиши лозим. Бунда кузатилаётган хусусият аниқ белгиланиши лозим (улар кўп бўлмаслиги зарур). Кузатишдан мақсад хулқ-атвордаги топилган камчиликларни тўғирлаш йўлларини ишлаб чиқиш бўлмоғи лозим.

3. Мустақиллик. Кузатиш йўл-йўлакай қилиниши лозим бўлган эмас, балки мустақил равишда ўтказилиши керак бўлган вазифа бўлмоғи лозим.

4. Табиийлик. Психологик-педагогик кузатиш болалар учун табиий шароитларда ўтказилиши лозим. У ўқитувчининг иштирокисиз ўтказилиши зарурки, бола кузатилаётганини сезмасин.

5. Тизимлилик. Кузатиш ўқитувчининг хоҳиши билан эмас, балки доимий режа асосида, тизимли равишда ёки режалаштирилган маълум ораликдан сўнг ўтказилиши зарур.

6. Объективлик. Кузатиш жараёнида ўз тахминларини эмас, объектив факт, ҳаракат, болалар хулқ-атворининг объектив хусусиятларини қайд этиш ва шу асосда хулоса чиқариш лозим.

7. Қайд этиш. Олинган барча маълумотлар маълум тизимда қайд этилиши лозим. Олинган натижалар кузатиш жараёнида ёки уни ўтказилгандан сўнг дарҳол қайд қилиши керак.

Бироқ кузатиш методининг камчиликлари ҳам мавжуд. Булар :

1.Текширувчининг пассив ҳолатни эгаллаганлиги.

2.Қайд этишдаги хатолар.

3.Қайтариш имконининг йўқлиги.

4.Натижаларни таҳлил қилишдаги субъективизм.

Кузатиш методининг ижобий томони шундаки, экспериментал равишда ўрганиш имкони бўлмаган фаолиятни анализ қилиш, бола хулқ-атворини табиий шароитда ўрганиш имконияти мавжуд.

Кузатиш педагогик амалиётда қўлланиладиган асосий методлардан биридир.Кузатиш интерваллари ёшга боғлиқ бўлиши керак.

Туғилгандан 2 - 3 ойгача – ҳар куни

2 - 3 ойдан - 1ёшгача – ҳар ҳафта

Илк болалик яъни 1 – 3 ёшда – ҳар ойда

3 ёшдан 6 – 7 ёшгача – ярим йилда 1 марта

7 – 11 ёшда – 1 йилда 1 марта кузатиш ўтказилиши зарур.

Эксперимент методи. Эксперимент методи табиий ва лаборатория эксперименти турларига бўлинади. Бу метод психик ҳолатни таърифлашгагина эмас, балки уларни тушунтириб беришга ҳам имкон беради.

Кузатишдан фарқли ўлароқ, психологик эксперимент тадқиқотчининг синалаётган фаолиятга фаол аралашуви мумкинлигини назарда тутлади. Жумладан, психологик факт аниқ намоён бўлишига, унинг тадқиқотчи хоҳлаган йўналиш бўйича ўзгартирилишига, ҳар жихатдан тадқиқ қилиш учун бир неча марталаб такрорланишига имкон берадиган шарт-шароитни яратлади.

Лаборатория экспериментининг характерли белгиси фақат унинг

лаборатория шароитларида махсус психологик асбоб-ускуналар ёрдамида ўтказишларида ва синалувчининг хатти-ҳаракатлари йўл-йўриққа биноан содир бўлиши билангина эмас, балки синалаётганлигини биладиган синалувчи (гарчи, одатда, синалаётган киши экспериментнинг моҳияти нимадан иборатлигини, қонкрет нимани ва нима мақсадда тадқиқ қилинаётганлигини билмаса ҳам) кишининг муносабати билан ҳам белгиланади. Лаборатория эксперименти ёрдамида диққатнинг хоссаларини, идрок, хотира ва бошқаларнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ қилиш мумкин. Ҳозирги пайтда лаборатория экспериментини кўпинча шундай тарзда ўтказишадики, унда одам одатдаги шароитларда бажариши мумкин бўлган фаолиятнинг баъзи психологик жиҳатлари моделлаштирилиб қўйилади. Жумладан, экспериментда анчагина ҳиссий зўриқиш вазияти моделлаштирилиб, унинг жараёнида синалувчи, масалан, касби-кори учувчи бўлган киши англанилган ечимлар қабул қилиши мумкин. Юксак даражадаги уйғунликни тақозо этадиган мураккаб ҳаракатлар қилиши, асбоблардаги кўрсаткичларга муносабат билдириши ва ҳоказолар белгилаб қўйилган бўлиши мумкин.

Табиий эксперимент (биринчи марта 1910 – йилда **А.Ф. Лазурский** таклиф этган) мўлжалланганига кўра, эксперимент ўтказилаётганини биладиган синалувчида ҳосил бўладиган зўриқишга йўл қўймаслиги ва тадқиқотни одатдаги, табиий шароитларга (дарс, суҳбат, ўйин, уй вазифаларини бажариш ва бошқалар) кўчириши лозим.

Масалан, материални ёдлашнинг самарадорлиги уни узоқ вақт хотирада сақлаб қолиш тўғрисидаги кўрсатмага боғлиқлигини тадқиқ қилиш табиий экспериментга мисол бўла олади. Болалардан бир гуруҳи ўрганилиши лозим бўлган материал билан таништирилади ва ушбу материал юзасидан эртасига сўралишини айтади. Бошқа бир гуруҳда эса ўқув материали худди шундай тарзда ўтилиб бўлгач, болаларга ўтилган дарс бир ҳафтадан сўнг сўралиши айтилади. Ҳақиқатда эса ҳар иккала гуруҳда ҳам болалардан икки ҳафтадан кейин сўралган. Ана шу табиий эксперимент жараёнида материални узоқ вақт хотирада сақлаб қолишга мўлжалланган йўл- йўриқнинг афзалликлари аниқланади.

Психологик-педагогик тадқиқот вазифаларини бажарадиган табиий эксперимент *психологик-педагогик эксперимент* деб аталади. Ҳар хил ёш босқичларида болаларнинг билиш имкониятларини ўрганишда, бола шахсини шакллантиришнинг қонкрет йўллари аниқлашда унинг роли бениҳоя каттадир. Психологик-педагогик эксперимент уч қисмдан иборат. Аниқловчи, шакллантирувчи, назорат экспериментлари. Аниқловчи экспериментда синалувчилардаги бирор психик жараённинг ривожланиш даражаси аниқланади. Масалан, боладаги хотиранинг ривожланиш даражаси “Мейли” тести ёрдамида аниқланиши мумкин. Шакллантирувчи экспериментда аниқланган психик жараён меъёрдан орқада бўлса, уни ривожлантириш бўйича махсус машғулотлар ўтказилади. Мисолга қайтсак, хотирани ривожлантириш бўйича машғулотлар ўтказилади. Назорат тажрибаларида шакллантирувчи таъсирнинг самарадорлигини аниқлаш

учун диагностик метод яна бир марта такроран ўтказилади.”Мейли” тести яна бир бора ўтказилиб, махсус математик- статистик методлар ёрдамида шакллантирувчи таъсирнинг самарадорлиги аниқланади.

Анкета. Саволлар ёрдамида психологик ахборот тўплашнинг методик усулидир. Бунда саволлар мантиқан бир-бири билан боғланган бўлиб, тадқиқотнинг мақсадига мос келади. Анкета ёрдамида ўқитувчи болалар шахсий сифатларини аниқлаш учун материал тўплайди.

Таклиф этиладиган саволларга қараб, анкеталар мазмун, функцияси, шакли бўйича турли хил бўлиши мумкин.

Мазмун бўйича анкета:

1.Фактлар (“Сенинг бўш вақтингдаги машғулотинг”, “Уй жой шароитингни таърифла”);

2.Атрофдаги кишилар, ҳодисалар характеристикасини (“Ўқув-ишлаб чиқариш корхонасида иш формаси бошқача бўлиши керак деб ҳисоблайсанми?”, “Кўпчилик болалар ўз имкониятларини тўлиқ ишга солмай ўқишларининг сабаби нимада деб ўйлайсан?”).

3.Боланинг ниятларини ифодалаши мумкин (“Олий ўқув юртига кирасанми?”, “Ёзги оромгоҳга борасанми?”).

Саволлар бажарадиган функциясига кўра анкета ўз ичига қуйидагиларни олади:

а) Филтрловчи-саволлар. М.: агар ўқитувчини олийгоҳга киришни хоҳловчилар қизиқтирса, анкетада қуйидагича саволлар таклиф этилади: “Сенинг ёқтирадиган предметинг?”. Бунга фақат олийгоҳга кирмоқчи бўлган болаларгина жавоб берадилар.

б) Текширувчи ёки назорат қилувчи саволлар. Уларнинг асосий функцияси – маълумотнинг тўғрилигини текшириш.

Шакли бўйича анкеталар:

а) Очиқ – бунда тўғри саволлар ўз хоҳишига қараб, эркин жавоб бериш мумкин.

б) Ёпиқ – бунда саволларга тайёр жавоб берилган бўлиб, бола улардан бирини танлаши лозим.

Анкета саволларига қуйидаги талаблар қўйилади:

1.Саволлар аниқ, тушунарли, содда ва қонкрет бўлиши лозим.

2.Анкетанинг бошида осон саволлар, кейин қийин, ундан кейин энг мураккаблари, ниҳоясида яна осон саволлар берилиши лозим.

3. Битта хусусиятни аниқлашга бир неча саволлар, назорат қилувчи саволлар берилиши лозим.

Анкета методининг ижобий томони:

1) оммавий ўрганиш имконияти;

2) информация тўплаш тезлиги;

3)маълумотларни анализ қилишда математик методлардан кенг фойдаланиш имконияти;

4) оғзаки формада жавоб олиш қийин бўлган саволларга жавоб олиш имкони;

5) бир неча тадқиқотлар натижасини таққослаш имкони;

б) натижаларни қайд этишнинг қулай усули.

Шуни ҳам назарда тутиш лозимки, анкета методи шахс хусусиятларининг барча соҳаларини тўла ўрганиш имконини бермайди, болалар турлича жавоб берганлари туфайли уларни класификация қилишда қийинчиликлар учрайди, жавобларнинг объективлиги юқори эмас, чунки болалар бунга виждонан ёндошмасликлари мумкин. **Сухбат методи.** Сухбат – бевосита мулоқот жараёнида болалар психик хусусиятларини аниқлаш методикаси бўлиб, ўқитувчи олдиндан тайёрлаб қўйган савол асосида ўзи учун керакли бўлган информацияни олиш имконига эга.

Сухбат методикаси ёрдамида инсон характери хусусиятлари, хатти-ҳаракати мотивлари, ҳаётининг турли томонларига унинг баҳоси, биографиясининг асосий фактлари ва унга бўлган муносабатларни аниқлаш мумкин.

Сухбат методи маълум қоидаларга асосланиши лозим.

1. Сухбат тасодифий эмас, режали бўлиши керак.
2. Сухбат бошида бола қизиқадиган мавзуда гаплашиш керак.
3. Сухбат бошланишида биографик характердаги саволлар берилмаслиги керак.
4. Саволлар тушунарли, ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда берилиши керак.

Сухбат методининг ижобий томони – бола билан бевосита мулоқотда бўлиш, унинг реакцияларини ҳисобга олиш имкони, қўшимча, тўлдирувчи саволлар берилиши мумкинлигидир. Шуни ҳам назарда тутиш керакки, сухбатдан биз объектив факт эмас, балки кишининг субъектив фикрини оламиз.

Фаолият маҳсулини таҳлил қилиш методи. Болалар ёзган иншога қараб, ўқитувчи унинг адабий қобилиятини, сўз бойлиги, ривожланиш даражаси, образли тафаккури ҳақида хулоса чиқариши мумкин. Худди шунингдек, математикадан ёзма иш, чизмачиликдан топшириқ натижаларига қараб боланинг индивидуал психик хусусиятлари, қобилиятлари, меҳнат малакалари ҳақида маълумот тўплаш мумкин.

Диагностик методлар: Бу методлар шахснинг у ёки бу хусусиятларини шунчаки таърифлаш эмас, балки бу хусусиятларни ўрганиш асосида сифат ва миқдор жиҳатдан характеристика бериш имкониятига эга.

Диагностика методларига турли хил тестлар киради.

Тест методи ёрдамида кишининг ақлий қобилиятлари даражаси аниқланади, инсон ҳолати ва уларнинг хусусиятлари белгиланади, шахснинг структуравий сифатлари – ўз-ўзини баҳолаш, эмоционал барқарорлик, муаммога енгил кириша олиши ўрганилади.

Тест инглизча (test) сўз бўлиб, синаб кўриш, текшириш маъносини билдиради. Тест текширувчига тақдим этиладиган топшириқлар тизими бўлиб, унинг натижасида стандартлаштирилган ўлчов ўтказилади. Тест асосан индивидлар ўртасидаги фарқларни ёки турли шароитларда улар кўрсатадиган реакциялар ўртасидаги фарқларни ўрганиш учун мўлжалланган.

Ёш ва педагогик психологияда тест гуруҳларнинг ижтимоий психологик хусусиятларини, гуруҳий ҳолатларнинг намоён бўлиш даражасини ўрганиш учун ҳам қўлланилади. Тест гуруҳларни ижтимоий-психологик характеристикалари асосида дифференциация қилиш мақсадларига хизмат қилади.

Тестнинг стандартлаштирилиши вазифалар бажарилишини баҳолаш ва уни ўтказишнинг бир хилдаги жараёнларни ҳосил қилишдан иборат. Бу эса тест ўтказилиши мўлжалланаётган, ўрганилиши талаб қилинадиган катта сонли репрезентатив синалувчиларда (2-3 минг) тестни ўтказиш орқали амалга оширилади.

Тест стандартлаштирилиши 2 босқичда ўтказилади. 1 – босқичда тестни қўллаш йўриқномаси шаклланади: топшириқлар танланади, уни ўтказиш учун кўрсатмалар ишлаб чиқилади, синалувчига бериладиган йўриқнома тузилади ва тестни ўтказишнинг бошқа масалалари кўриб чиқилади. 2 – босқичда нормалар аниқланади, яъни тест натижаларини баҳолаш учун бошқа индивидлар ёки гуруҳлар натижалари билан солиштириш учун нормалар тизими белгиланади.

Тестнинг ишончлилиги – шу тест қайта ўтказилганда (айнан шу текширувчиларда) олинган маълумотларнинг бир-бири билан мос келиши. Ишончлилиكنи баҳолашнинг асосий кўрсаткичи корреляция коэффиценти.

Тестнинг валидлиги – тест қандай мақсадда яратилган бўлса, ўша мақсад учун қўлланади.

Қўлланилиш соҳасига қараб:

1. Интеллект тестлари.
2. Махсус қобилиятларни аниқлаш ва ютуққа эришиш тестлари.
3. Шахс хусусиятларини аниқлаш тестлари.
4. Қизиқишлар, установка, кадриятларни аниқлаш тестлари.
5. Шахслараро муносабатлар диагностикаси учун мўлжалланган тестлар фарқланди.

Масалан, шахслараро муносабатларни ва шахс сифатларини диагностика қилиш учун кўпинча америкалик психолог Т. Лири томонидан яратилган методика қўлланилади. Бу методик сўровнома бўлиб, 128 та пунктдан иборат. Синалувчи ўзи ва атрофидагиларда муайян ҳислатларнинг мавжудлигини, шунингдек, ўзида ва шерикларида бўлишини хоҳлайдиган сифатларни кўрсатади. Натижалар қайта ишлангач, тадқиқотчи синалувчининг шахси, йўналишини аниқлаб ва шу асосда шахслараро ўзаро таъсирни прогноз қилиши мумкин.

Шундай қилиб, тестлар – бу махсус методлар бўлиб, у ёки бу ижтимоий психологик ҳодиса қисқа муддат ичида текширилади. Тестлар асримизнинг бошларида кашф қилинган бўлиб, улар 20 – 30 йилларда ҳаётга, амалиётга шиддат билан кириб келди. Натижада махсус соҳа – психометрика юзага келди. Тестларни қўллашнинг қулайлиги шундаки, бир тест ёрдамида маълум шахснинг у ёки бу хусусиятларини бир неча марта, такроран синаб кўриш мумкин.

Проектив методлар. Проектив методлар тест усуллариининг бир

кўриниши бўлиб, уларда текширилувчи учун аниқ кўринишга эга бўлмаган ноаниқ нарсалар тавсия этилади ва уларни шарҳлаш топшириғи берилади. Масалан, текширилувчига турлича талқин қилиш мумкин бўлган расмлар, тугалланмаган ҳикоялар, бирор аниқ кўриниши мавжуд бўлмаган буюмлар берилиши ва уларни текширилувчи ўзининг ҳиссий кечинмалари, қизиқишлари, дунёқараши нуқтаи назаридан баҳолаши кутилади.

Проектив методлар қаторига Роршахнинг “Сиёҳ доғлари” тестини киритиш мумкин (1921). Бу – 2 томонлама симметрик шаклда берилган 10 хил сиёҳ доғларидан иборат бўлиб, ҳар 1 доғ ҳар хил бўёқли фонда кўрсатилади. Текширилувчидан ҳар 1 “доғ” ниманинг шаклини эслатиши сўралади. Бунда: 2 та доғ қизил рангли штрихлар, 5 та доғ кул ранг – қора, 3 та доғ – ёрқин бўлмаган рангларда берилади.

Синалувчи тасвирлаган образлар ва ассоциацияларга қараб унинг шахси хусусиятлари тўғрисида хулоса чиқарилади.

Роршах тестининг ёш психологиясида қўлланиладиган варианты Е.Т. Соколова томонидан модификация қилинган тест. Бу тест оилавий мулоқотни диагностика қилишда фойдаланилади. Бу мақсадда экспериментга қўшимча методик усул киритилган. Бир неча карточкалар бўйича эксперимент қатнашчилари келишишлари керак. Биргаликдаги (келишув асосида) жавобларнинг сифати ва миқдорига қараб тадқиқотчи кичик гуруҳ (ёки оила)нинг жипслиги ва мослиги ҳақида маълумотни қўлга киритадилар.

Шунингдек, психологик тадқиқотларда кўпинча расмли ассоциациялар методи қўлланилади. Ушбу метод биринчи бўлиб 1945 йилда С.Розенцвейг томонидан таклиф қилинган. Бунда текширилувчига турмушда тез-тез учраб турадиган зиддиятли вазиятлар акс эттирилган расмлар тавсия қилинади. Бу расмларда бир томонда турган персонажлар нималарнидир гапираётган ҳолда гавдалантирилади, унга қарама-қарши томондаги шахслар эса ҳали жавоб қайтариб улгурмаган. Текширилувчидан тез, қисқа муддат ичида бўш катакларга қайтарилиши кутилаётган жавобни ёзиш сўралади. Берилган жавобларга қараб шахс йўналиши, унинг зиддиятларга муносабати, агрессия ҳиссининг хусусиятлари, бу ҳиснинг кимларга қаратилганлиги ва шунга ўхшаш муҳим фактлар тўпланади.

Розенцвейг тести субъект агрессияси йўналишининг 3 та турини аниқлаш имконини беради :

1. Агрессия инсоннинг ўзига қаратилган.
2. Агрессия атрофга қаратилган.
3. Субъект вазиятни ҳал қилишдан қочади ёки уни безайди.

Педагогик амалиётда кўпинча И. Шванцара томонидан ишлаб чиқилган, ўсмирлик ва ўспиринлик даври учун мўлжалланган тест вариантдан фойдаланилади.

Проектив методикалардан яна бири тугалланмаган жумлалар методи. Ушбу метод ёрдамида гуруҳий ва шахсий установкалар текширилувчининг атрофидагиларга (ўртоқлари, бола, ота-онаси) муносабати хусусиятлари, шунингдек, ўзига ва келажакка бўлган муносабатлари ҳам ўрганилади. Шу мақсадда текширилувчига бир қанча

тугалланмаган жумлалар таклиф қилинади, кўп ўйламасдан гапни мантиқан охирига етказиш талаб қилинади. Масалан,

- менинг ҳар сафар кайфиятим бузилади, агар...
- мен учун энг муҳим муаммо, бу - ...
- дўст – бу ...
- менинг отам баъзида ...
- мен шунга интиламанки ...

Проектив методикалар турли-туман. Улар бир-биридан тубдан фарқ қилади. Бироқ шуни назарда тутиш лозимки, проектив методикани тавсифлаш муайян психологик билимларни махсус назарий тайёргарликни ва методикани қўллаш бўйича амалий тажрибага эга бўлишни талаб қилади.

Социометрия методи. Социометрия методи биринчи бўлиб америкалик психолог **Дж. Морено** томонидан таклиф этилган. Бу методнинг моҳияти шундан иборатки, инсон у ёки бу кўрсаткич бўйича гуруҳ аъзоларини танлайди. Қилинган танлашлар асосида кишининг гуруҳдаги шахслараро муносабатлар тизимида тутган ўрни ҳақида хулоса қилинади.

Демак, социометрия методи ёрдамида гуруҳ аъзолари ўртасидаги симпатия ёки антипатияни аниқлаш мумкин. Социометрия методини оператив тарзда ўтказиш, унинг натижаларини эса математик қайта ишлаш ва график равишда ифодалаш мумкин.

Социометрияни тадқиқот методи сифатида тан олиш билан бир қаторда унинг баъзи камчиликларини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур. Асосий камчилик шундан иборатки, социометрия методи мавжуд муносабатлар структурасининг сабабларини аниқлаш имконини бермайди. Шунинг учун ҳам социометриядан олинган маълумотлар кузатиш, суҳбат, психологик-педагогик эксперимент натижалари билан тўлдирилиши лозим.

Социометрия методидан гуруҳ, жамоа аъзолари ўзаро бир-бирларини яхши билган ҳолатлардагина фойдаланиш мумкин. Бу метод ёрдамида шахснинг хизмат юзасидан бўладиган ва шахсий муносабатлардаги ҳақиқий ўрнини аниқлаш, бирламчи гуруҳлар мавжуд ёки мавжуд эмаслигини топиш, бирламчи гуруҳларнинг пайдо бўлиши ва тарқаб кетиши сабабларини аниқлаш мумкин. Социометрия методининг моҳияти шундан иборатки, текширилувчига бирга қилинадиган ишлари ёки гуруҳ аъзоларининг ишларини биргаликда бажаришга хоҳишлари тўғрисида саволлар берилади. Бериладиган саволлар танлаш кўрсаткичлари дейилади. Кучли ва кучсиз кўрсаткичлар фарқланади. Кучлилар чуқур ва барқарор муносабатларни, кучсизлари юзаки ва беқарор муносабатларни аниқлаш имконини яратади. Масалан, “хизматдошларингиздан қайси бири билан битта бригадада ишлашни хоҳлардингиз?” деган савол бўйича аниқланган кўрсаткич кучли кўрсаткич ҳисобланади, чунки у узоқ вақт давом этадиган, муҳим муносабатларга тегишли. “Кимни бирга экскурсияга боришга таклиф қилардингиз?” – кучсиз кўрсаткич, чунки у чуқур бўлмаган ва вақтинчалик муносабатларни белгилайди. Кучли ва кучсиз кўрсаткичлар мазмуни жихатидан турлича бўлиши мумкин, лекин улардаги умумий нарсаси – натижалар, яъни шерик танлаш. Танлашлар сони чексиз бўлиши мумкин,

бирок амалиётнинг кўрсатишича, кишининг гуруҳдаги ҳолати ва ўзаро муносабатларини аниқлаш учун 3 та киши танлаш етарли. Бунда синалувчидан, биринчи навбатда кимни танлаши, агар 1 шахс билан имкон бўлмаса 2 – навбатда кимни танлаши ҳамда иккинчисини танлаш имкони бўлмаса, 3 – навбатда кимни танлаши ҳақида сўралади.

Юқорида келтирилган тадқиқот методларидан ташқари яна болага амалий психологик-педагогик таъсир кўрсатиш билан боғлиқ икки гуруҳ методлар мавжуд. Бу психологик маслаҳат ва коррекциядир. **Психологик маслаҳат** боланинг ривожланиши давомида дуч келган муаммоларни ўрганиш ва танишиш асосида унга оғзаки тавсиялар ва насиҳатлар турида ёрдам кўрсатишдир. **Коррекция** психологни қизиқтираётган шахсга бевосита педагогик таъсир кўрсатишидир. Бу ерда психолог болага ўқитувчи ёки тарбиячи сифатида таъсир қилади, қўлланилган психологик-педагогик, турли психотерапевтик таъсир воситалари натижаларига шахсан жавоб беради. Бундай воситалардан баъзилари, масалан аутотренинг, бунга эҳтиёж ҳис қилган шахс томонидан мутахассис психолог назорати остида қўлланилиши мумкин.

2-МАВЗУ. ТАЪЛИМ ПСИХОЛОГИЯСИ

Режа:

1. Ўрганиш жараёнининг моҳияти, турлари
2. Таълим жараёнининг психологик мазмуни, таркибий тузилиши.
3. Мустақил тафаккурни ривожлантириш.
5. Кўникма ва малакаларни шакллантириш.
6. Таълимда индивидуал ёндашиш муаммоси.

Мавзунинг ўқув мақсади:

Таълимий: Болаларга таълим тушунчасининг моҳиятини, унинг шахс камолотидаги ўрнини, таълимнинг ноанъанавий усуллари ва воситалари, таълим жараёнининг самарадорлиги ва унга таъсир этувчи омиллар тўғрисидаги билимларини ривожлантириш. Уларга жамиятнинг келгуси ривожи ва таълимнинг ўзаро боғлиқлигини тушунтириш ва англатишдан иборат.

Тарбиявий: таълимнинг шахс ривожланишидаги ролини ёшлар онгига сингдириш орқали уларни жамиятимиз учун фидокор, билимдон инсон қилиб тарбиялаш асос бўла олишини ўқитириш, ўқитувчи ва тарбиячига хос касбий ва шахсий сифатларни тарбиялашдир.

Ривожлантирувчи: тингловчиларда таълимнинг самарадор усуллари эгаллаш ва ундан оқилона фойдалана олиш кўникма, малакаларини шакллантириш орқали шахсини ривожлантириш.

1997 йилда қабул қилинган "Таълим тўғрисида"ги Қонун ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурида" шахс камолоти асосий масала сифатида эътироф этилган. Президентимиз **И.А.Каримов: "Иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади**

юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборатдир. Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукамал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий уйғониш ҳоясини рўёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади", деган эдилар.

Мактаб - жамиятнинг ижтимоий институтларидан бири. Мактаб жамиятнинг бугуни эмас, балки келажакка йўналтирилган ривожини белгилайди. Мактабнинг мақсади болаларга таълим ва тарбия беришдан иборатдир.

1. Ўрганиш жараёнининг моҳияти, турлари

Инсоннинг ҳаётий тажрибаларни билимлар, кўникмалар ва малакалар тариқасида ўзлаштиришига алоқадор бўлган бир неча тушунчалар мавжуд. Бу ўқув фаолияти, таълим, ўқиш ва ўрганишдир.

Ўқув фаолияти инсон янги билим, кўникма ва малакалар эгаллайдиган, ёки мавжудларини ўзгартирадиган, ўз қобилиятларини ривожлантирадиган, такомиллаштирадиган жараёндир.

Бундай фаолият кишига шу жумладан болага ҳам атроф-муҳитга мослашиш, ўзининг асосий эҳтиёжлари, шунингдек, ақлий ўсиш ва шахсий ривожланиш эҳтиёжларини қондириш имконини беради.

Ўқув фаолияти шундай фаолиятки, унда шахснинг психик жараёнлари шаклланади ва ривожланади, унинг асосида янги фаолиятлар юзага келади. Ўқув фаолияти инсоннинг бутун ҳаёти давомида намоён бўлувчи узлуксиз жараёндир.

Таълим ўқитувчи ва боланинг биргаликдаги ўқув фаолиятидан иборат бўлиб, билим, кўникма ва малакаларни узатиш жараёнидир, ҳаётий тажрибани ўқитувчидан болага узатишдир.

Таълим ҳақида гапирилганда ўқитувчининг таълим жараёнидаги махсус функцияларига эътибор қаратилади.

Ўқиш ҳам ўқув фаолиятига таалуқли бўлиб, лекин кўпроқ бу тушунча ишлатилганда ўқув фаолиятида болага тегишли фаолият назарда тутилади ҳам ўқув фаолиятига таалуқли бўлиб, лекин кўпроқ бу тушунча ишлатилганда ўқув фаолиятида болага тегишли фаолият назарда тутилади

Ўқиш – бунда билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш учун қобилиятларни ривожлантиришга қаратилган бола томонидан амалга ошириладиган ўқув ҳаракатлари назарда тутилади.

Юқорида кўриб ўтилган уч тушунча ҳам ўқув фаолияти мазмунига тааллуқлидир. Ўқишнинг натижаси ҳақида гапирилганда *ўрганиш* тушунчасидан фойдаланилади.

Ўрганиш инсонинг ўқув фаолияти натижасида янги психологик сифат ва хусусиятларни ўзлаштирганлигини билдиради. Этимологик жиҳатдан бу тушунча “ўрганмоқ” тушунчасидан келиб чиққан бўлиб, индивиднинг таълим ва ўқиш натижасида ўрганиши мумкин бўлган барча нарсаларни ўз ичига олади.

Ўқув фаолиятини ўқитувчи ва боланинг ўзаро таъсирига асосланган ўқув-билиш жараёни сифатида турли томондан тавсифлаганда, биз тўрт тушунчадан ҳам фойдаланамиз, ўқитувчи ва бола таъсирининг қайси жиҳати назарда тутилаётганлигига боғлиқ равишда бирига урғу берамиз. Дастлаб ўрганиш ҳақидаги масаласига тўхталамиз.

Ривожланиш билан боғлиқ барча нарсани ўрганиш деб айтиш мумкин эмаслигини таъкидлаш жоиз. Масалан, унга организмнинг биологик жиҳатдан етилиш жараёнларини киритиш мумкин эмас. Чунки организмнинг биологик жиҳатдан етилиши таълим ва ўрганишга боғлиқ эмас. Лекин ўрганиш деб аталадиган барча жараёнлар етилишга умуман боғлиқ эмас деб бўлмайди. Бу барча олимлар томонидан тан олинган. Лекин ривожланиш қай даражада етилиш билан боғлиқлигини аниқлаш муҳим. Ўрганиш доимо маълум даражада организмнинг биологик етилишига таянади. Масалан, болага бош миёдаги нутқ учун жавоб берадиган бўлимлар етилмагунча гапиришни ўргатиб бўлмайди. Бу икки жараён ўртасида тескари алоқа ҳам мавжуд: таълим ва ўқиш организмнинг етилишига ҳам маълум маънода таъсир кўрсатади.

Инсонда бир неча ўрганиш турлари мавжуд.

Улардан биринчиси – *импринтинг механизми бўйича ўрганиш*, яъни тез, автоматик равишда ўрганишдир. Ўрганишнинг бу тури марказий нерв системаси ривожланган ҳайвонларда ҳам мавжуд. Масалан, ўрдакчалар туғилиши билан она ўрдакнинг юришини кўриб орқасидан эргашиб юра бошлайдилар. Чақалоқларда сўриш рефлекслари мавжуд бўлади. И.П.Павлов давридан бери хулқ-атворнинг бундай шакллари шартсиз рефлекслар деб

аталган, уларни кўпроқ “инстинкт” деб аташ тўғрироқ бўлур эди.

Ўрганишнинг иккинчи тури - *шартли рефлексор ўрганиш*. Бу бўйича ҳам тадқиқотларни дастлаб И.П.Павлов олиб борган. Ўрганишнинг бу тури дастлабки нейтрал кўзгатувчига шартли реакциялар сифатида хулқ-атворнинг янги шакллари вужудга келишини назарда тутди. Организмнинг шартли рефлексор реакцияларини туғдирадиган стимуллар қабул қилиниши лозим. Масалан, “лимон” сўзини айтишимиз билан кўз олдимизга сариқ рангли, нордон таъмли мева келади.

Ўрганишнинг учинчи тури *оперант ўрганиш*дир. Бундай ўрганиш турида билим, кўникма ва малакалар “ Синаб кўриш ва хато қилиш” методи орқали ўрганилади. Индивид дуч келадиган вазиятлар унда турли инстинктив, шартсиз, шартли реакцияларни вужудга келтиради. Организм кетма-кет амалда масалани ечиш учун ҳар бирини синаб кўради ва бунда автоматик равишда эришилган натижани баҳолайди. Энг яхши натижага олиб келган реакция, вужудга келган вазиятда организмнинг қулай мослашишини таъминлагани бошқаларидан ажралиб чиқади ва тажрибада мустаҳкамланади. Мана шу “Синаб кўриш ва хато қилиш” методи орқали ўрганишдир.

Юқорида тавсифланган ўрганиш турлари ҳайвонларда ҳам, инсонларда ҳам учрайди. Лекин инсонларда ўрганишнинг махсус, олий турлари мавжуд.

Бу биринчидан, бошқа одамлар хулқ-атворини тўғридан-тўғри кузатиш орқали ўрганиш бўлиб, унда инсон кузатилаётган хулқ-атвор шаклларини ўзлаштиради. Бу *викар ўрганиш* деб аталади.

Иккинчи- *вербал ўрганиш*, яъни инсоннинг янги тажрибани тил орқали ўзлаштиришидир. Бундай ўрганиш натижасида инсон нутқни эгаллаган бошқа одамларга, билим, кўникма ва малакаларни узатиши мумкин.

Ўрганиш ва таълим орасидаги икки муҳим қўшимча фарқларни таъкидлаб ўтамиз. Таълим ўрганишдан фарқли равишда режали ва онгли бошқариладиган ташкилий жараёндир. Ўрганиш эса стихияли равишда рўй беради. Ўқиш ўқув фаолиятининг таркибий қисми, болаларнинг фаолияти билан боғлиқ равишдаги ташкилий жараён сифатида намоён бўлади. Биринчи ҳолда ўқиш таълимнинг бир томони ҳисобланади, иккинчи ҳолда ижтимоийлашувнинг натижасидир. Ўрганиш ҳар қандай фаолиятнинг натижаси бўлиши мумкин, таълим ва ўқиш тушунчалари эса махсус ўқув фаолияти билан боғлиқдир.

Агар фаолиятнинг асосий мотиви сифатида билишга қизиқиш ёки

индивиднинг психологик тараққиёти назарда тутилса, ўқув фаолияти ҳақида гапирилади. Агар мотив индивиднинг у ёки бу эҳтиёжларини қондиришга қаратилган бўлса, "ўрганиш" тушунчасидан фойдаланилади. Бундай йўл-йўлакай ўрганишга мисол сифатида маълумотларни ихтиёрсиз равишда эслаб қолиш, ўқув мақсадларини кўзда тутмаган ҳаракатларни мисол келтиришимиз мумкин. Таълим ва ўқиш – ҳар доим онгли жараёнлардир, ўрганиш эса онгсиз даражада ҳам рўй бериши мумкин. Таълим, ўқиш ва ўрганиш орасидаги яна бир фарқ маълумотларни ўзлаштиришга тайёрлик турли ёш давларида турлича намоён бўлади. Ўрганишнинг элементар турлари – импринтинг, шартли рефлектор ва оперант турларига – бола туғилиши биланоқ амалда тайёр бўлади. Ўқиш билим, малака ва кўникмаларни ўзлаштириш учун онгли, мақсадга йўналтирилган қобилият сифатида болада 4-5 ёшлигида намоён бўлади, мустақил ўқишга тайёрлик мактабнинг биринчи синфларида, яъни 6-7 ёш атрофида вужудга келади.

Ўрганиш жараёни фаолият сифатида қуйидаги ўқув-интеллектуал механизмлар ҳисобига амалга ошади:

Ассоциацияларнинг шаклланиши;

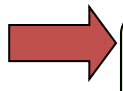
Тақлид қилиш ;

Фарқлаш ва умумлаштириш;

Инсайт (тахмин)

Ижод.

1. *Ассоциацияларнинг шаклланиши.* Бу механизм алоҳида билимлар орасида ёки тажриба қисмлари ўртасида вақтинчалик боғланишлар ўрнатиш асосида ётади.

2. *Тақлид қилиш.* Кўникма ва малакалар шаклланиши учун асос бўлади.

3. *Фарқлаш ва умумлаштириш.* Тушунчалар шаклланиши билан боғлиқ.

4. *Инсайт (тахмин).* Инсон томонидан қандайдир янги информацияни қараб чиқиш, ўтмиш тажрибадан маълум нарсда номаълумни кўришдир. Инсайт боланинг интеллекти ривожланиши учун когнитив база ҳисобланади.

5. *Ижод.* Янги билим, кўникма ва малакаларни яратиш учун асос ҳисобланади.

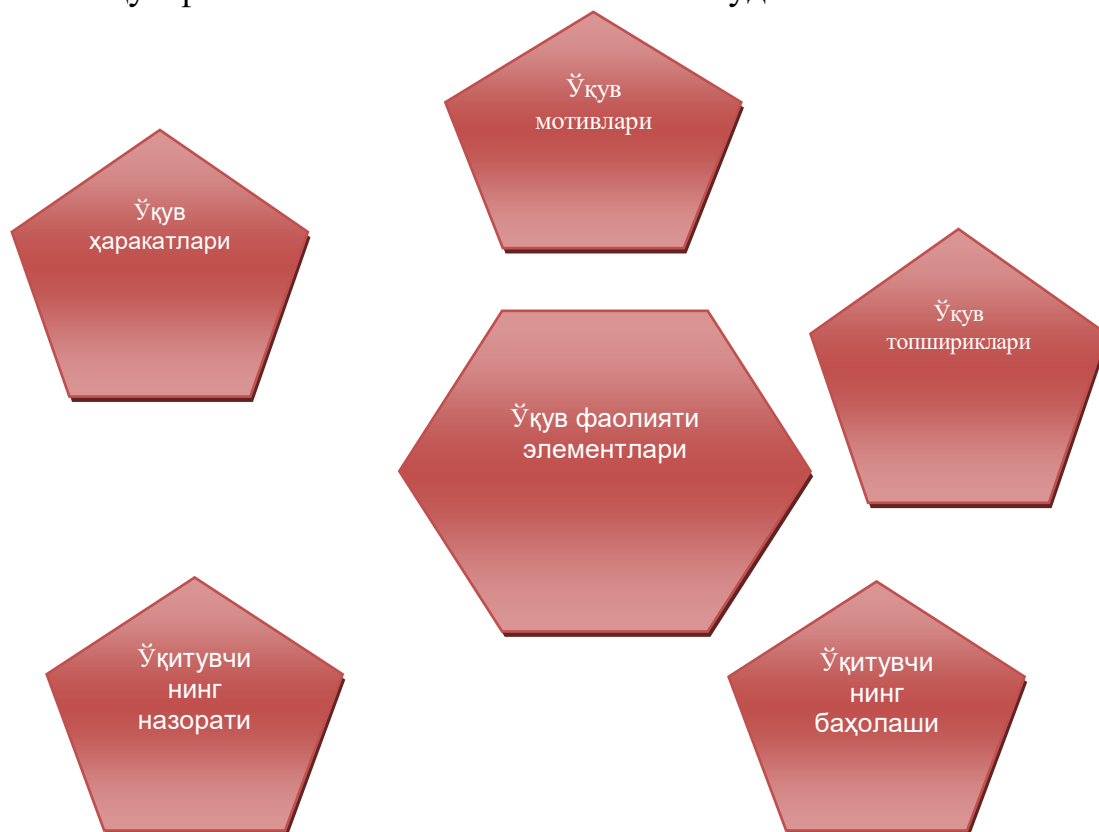
Ўрганишнинг муваффақияти турли хил омилларга боғлиқ, улар ичида қуйидаги психологик омиллар муҳим: ўқув фаолияти мотивацияси, билиш жараёнлари - идрок, диққат, хаёл, хотира, тафаккур ва нутқнинг

ихтиёрийлиги, болаларда иродавий ва бошқа шахс хислатлари: маъсулият, тиришқоқлик, мақсадга интилувчанлик, интизомлилик, онглилик, тартиблилик ва бошқаларнинг мавжудлиги. Ўқув фаолияти самарадорлигининг психологик омилларига ҳамкорлик фаолиятидаги инсонлар - ўқитувчилар ва синфдошлари билан ўзаро таъсир қила олиш кўникмаси, интеллектуал ривожланганлик ва бошқалар киради. Билимларни ўзлаштириш жараёнида ўрганишга бўлган тайёрлик (установка) муҳим ҳисобланади, бунда ўқув вазифаларининг ўқитувчи томонидан қўйилиши, бола томонидан қабул қилиниши муҳим бўлиб, бунда ўқитувчи ўргатади, бола ўрганади.

Рус психологи **А.Н.Леонтьев** инсон фаолиятининг психик ва амалий шакллари мавжудлигини, бола онги айнан ўқув фаолиятида ўсишини таъкидлайди. **Д.Б.Эльконин** эса ўқув фаолиятининг хусусиятларини кўрсатиб, уни моҳиятига, мазмунига ва ўзини намоён этиш шаклига кўра ижтимоийлигини таъкидлайди. Ўқув фаолияти бу шундай фаолиятки, унинг натижасида аввало болада ўзгариш юз беради. Унинг маҳсули турли мотивлар асосида қурилган бўлиши даркор. Бу мотивлар бевосита бола шахсининг ўсиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиши керак. Ўқув фаолияти таълим, ўқиш ва ўрганиш деган тушунчалар билан бевосита боғлиқдир.

Таълим ўқитувчи ва бола ҳамкорлигидаги ўқув фаолияти, ўқитувчининг билим, кўникма ва малакаларини болаларга ўргатиш жараёнидир.

Ўқув фаолиятининг беш элементи мавжуд

Д.Б.Элкониининг таъкидлашича, ўқув фаолиятининг шакллантирилиши бу фаолиятнинг айрим кишилар томонидан бажарилишини аста-секинлик билан боланинг ўзига ўқитувчининг иштирокисиз мустақил бажариш учун ўтказилишидир.

2.Таълим жараёнининг психологик мазмуни, таркибий тузилиши

Таълим жараёни алоҳида ташкил этиладиган ҳамда бошқариладиган фаолият бўлиб, у болаларнинг ўқув фаолиятларини ташкил этади ва уларни бошқаради. Таълим жараёни беш элементдан иборат:

1. ***Таълимнинг мақсади - нима учун ўқитиш керак?***
2. ***Таълимнинг мазмуни - нимага ўқитиш керак?***
3. ***Таълимнинг методлари, усуллари ва педагогик мулоқот йўллари.***
4. ***Таълим берувчи.***
5. ***Бола.***

Таълим жараёнини ташкил этиш

- идеал ва амалий фаолиятнинг у ёки бу турини муваффақиятли ташкил этиш учун зарур бўлган ташқи оламнинг муҳим аҳамиятли хоссалари хусусидаги ахборотнинг ўзлаштирилиши;

- фаолиятнинг барча турлари таркиб топган усуллар ва жараёнларнинг ўзлаштирилишига;

- мақсадга мувофиқ келадиган усуллар ва жараёнларни тўғри танлаш ва фойдаланишга боғлиқ.

Таълим жараёни муваффақиятли бўлиши учун ўқув-тарбиявий фаолият куйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

1. ***Мотивация, яъни тарбиячи (ўқитувчи) яхшироқ ўқитишга, бола эса яхшироқ ўқишга ҳаракат қилиши.***
2. ***Таълимнинг ривожланган ва эгилувчан тузилишга эгалиги.***
3. ***Таълимнинг турли шаклларда амалга оширилиши. Ўқитувчига ўз ижодий педагогик имкониятларини тўлиқ амалга ошириши, болаларга билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш учун ўз индивидуал хусусиятлари ва имкониятларидан фойдаланиш учун фаолиятни турли шаклларда амалга оширилиши.***
4. ***Таълимнинг замонавий техник воситалар ёрдамида бажарилиши.***

Юқорида келтирилган таълим ва ўқишга қуйилган талабларни ўқув фаолиятининг ўзаро боғлиқ икки жиҳати бўйича алоҳида кўриб чиқамиз.

Таълим мотивацияси болаларнинг ўқув материални яхшироқ ўзлаштиришига шахсий қизиқишини англатади. Ўқитувчи (тарбиячи) нинг фақат моддий қизиқишларини қондириш, ёки ишсиз қолмаслик, қисқаришга тушмаслик учунгина таълим бериши, муваффақиятсизликдан қочиш мотивацияси билан боғлиқ бўлиб, бунда педагогик фаолиятда яхши натижаларга эришиш мумкин эмас. Таълим маҳсулдорлигини оширишдаги дастлабки вазифа уни чуқур ва кўп мотивацияли жараёнга айлантиришдир. Ўқитувчи болаларни ўқитиш жараёнида ўз ҳаётининг асосий мазмуни ва мақсадини кўра бошлаганида таълим самарали бўлади.

Таълим ва таълим жараёнида боланинг ривожланиши муаммоси ёш давлари ва педагогик психология фанининг асосий масалаларидан биридир. Таълим ва ривожланиш муаммосига доир қатор назариялар ишлаб чиқилган бўлиб, улардан бири:

1. Ақлий хатти-ҳаракатлар, билим, кўникма ва малакаларни босқичма-босқич ривожлантириш назарияси (П.Я.Гальперин).

П.Я.Гальперин назарияси бўйича билимларни ўзлаштириш жараёни олти босқични бошидан кечириб, уларга:

1. **Мотивация.**
2. **Тушунтириш.**
3. **Моддий формадаги хатти-ҳаракатларни бажариш.**
4. **Баланд овозда хатти-ҳаракатлар ва вазифаларни бажариш.**
5. **Бажариладиган хатти-ҳаракатларни ички режада овоз чиқармай бажариш.**
6. **Фаолиятни фикран бажариш киради.**

Ушбу назарияда таълимнинг учта асосий тури ажратилади:

- **биринчи турда** - хатти-ҳаракатларни ўзлаштириш хатолар билан кечади, берилаётган материал етарли даражада англанолмайди, таълим олувчи таълимнинг асл моҳиятини тушуниб етмайди;

- **иккинчи турда** - материални нисбатан дадил ва тўла тушунилиши ва материал билан боғлиқ тушунчаларни ажратилиши билан характерланади;

- **учинчи тур** - тез, самарадор ва беҳато хатти-ҳаракатларни ўзлаштирилишини таъминлаб беради.

В.В.Давидов назарияси. Ушбу назария мазмунини кичик мактаб ёшидаги болаларнинг илмий тушунчаларни ўзлаштириши ташкил қилади. Ушбу назарияга кўра таълим жараёнида болалар томонидан назарий тушунчалар тизими ўзлаштирилиши лозим бўлиб, бу ўз ўрнида хусусийдан умумий билимларга ўтилишни таъминлайди.

3.Қатор назариялар муаммоли таълим билан боғлиқ бўлиб, **Л.В.Занков ва А.М.Матюшкин томонидан** олиб борилган тадқиқотлар таълимда муаммоли дарсларни ташкил этишга қаратилгандир.

Таълимнинг психологик асослари муаммоси кўпгина масалаларни қамраб олади. Таълимнинг муваффақияти қатор психологик омилларга боғлиқ бўлади. Асосий омиллардан бири боланинг ўқишга бўлган муносабатидир. Бу муносабат боланинг диққати, ҳис-туйғулари, қизиқишлари ва иродасида, шунингдек, шахснинг тутган йўлида намоён бўлади.

Таълим жараёни аввало болалар диққатини ривожлантиришни талаб этади. Дарсларда кўргазмалар куруллардан, ахборот технологиялари воситаларидан фойдаланиш таълим олувчининг диққатини ривожлантирадиган омиллардан ҳисобланади. Таълим жараёнида таълим берувчининг вазифаси дарсда болаларнинг фаоллигини юзага келтиришгина эмас, балки болаларнинг дарсда ўтиладиган материални идрок этишга тайёр туришларини кузатиш ҳамдир. Дарс жараёнида

болаларнинг диққати ўзгариб туради. Ўқитиш жараёнида бу қонуниятларни назарда тутиш, болалар диққатини материалнинг асосий жиҳатларига ҳамда ўзлаштирилган материални такрорлашга жалб этиш керак.

Таълим жараёнининг самарадорлиги кўп жиҳатдан ўқитувчи томонидан бериладиган кўрсатмаларга ҳам боғлиқ. Ўқитувчининг роли шундан иборатки, у болаларда тегишли установкани ҳосил қилиши, нимани вақтинча, нимани умрбод эсда олиб қолиш кераклигини, нимани эсда олиб қолмасдан, фақат тушуниб олиш кифоя қилишини, нимани сўзма-сўз эсда олиб қолиш кераклигини, ниманинг маъносини ўз сўзлари билан айтиб бериш учун эсда олиб қолиш зарурлигини тушунтириб ўтиши лозим. Кузатишлар шуни кўрсатадики, ўқитувчи томонидан бундай кўрсатмалар берилмаганда, болаларда кўпинча билиш ва ўрганишга нисбатан нотўғри тасаввурлар вужудга келади.

Ўқитишнинг эмоционаллиги таълимнинг муваффақиятлилигини таъминловчи омиллардан биридир. Таълим бериш жараёни эмоционал жараён. Агар болаларга берилаётган ахборот уларда ҳеч қандай ҳис-туйғу уйғотмаса, бундай маълумотни болалар яхшилаб эсда олиб қолмайдилар. Болаларнинг ижобий психик ҳолатлари, яъни уларнинг муайян бир пайтдаги кечинмалари ҳақида ҳам бориши керак, албатта. Улардаги қувончли, оптимистик кайфият ўқув фаолиятини жуда самарали қилади. Болалар эмоционал руҳдаги материални яхшироқ ўзлаштириб оладилар.

Ўтказилган тажрибалар ҳеч қандай ҳис-туйғу уйғотмайдиган материалга қараганда, эмоционал руҳдаги материални болалар яхшироқ эслаб қолишларини кўрсатади. Ўқитувчи ўқув жараёнининг эмоционал томони ҳақида ҳам қайғуриши керак. Бу муаммо жуда муҳим аҳамиятга эга. Чунки, биринчидан, таълимнинг мазмуни ниҳоятда мураккаблашиб, ҳажми эса ғоят катталашиб кетган. Унинг муваффақиятли ўзлаштирилишига эришиш учун болаларнинг ўқув фаолиятини кучайтириш лозим. Ижобий туйғулар ўқув меҳнатининг самарадорлигига кучли таъсир этади. Ҳафсала билан бажарилган фаолият юзасидан беғараз мунозара пайдо бўлади, баҳслашилади, бефарқ қаралган ёки салбий муносабатда бўлинган ишга эса, ҳеч қандай ҳафсала бўлмайди. Жамиятимиздаги меҳнат - ҳақиқий ижод, қувонч манбаи. Ўқитувчи болаларида ўқув меҳнатига ижобий муносабатни уйғотиб, меҳнатнинг ҳақиқий ижодга, қувонч манбаига айланишига кўмаклашиши керак.

Қадимда греклар жуда ажойиб иборани қўллаганлар: "Бола -тўлдирилиб турилиши керак бўлган идиш эмас, балки ёқиб турилиши лозим бўлган машъалдир". Бу фикрнинг тагида чуқур маъно бор. Таълим жараёнининг бугунги кундаги асосий талабларидан бири эркин фикрловчи, мустақил тафаккурга эга бўлган шахсни шакллантириш бўлиб, юқорида айтиб ўтилган методлардан фойдаланиш учқунлардан катта машъаллар пайдо бўлишини таъминлаб беради.

Таълим жараёнида болаларнинг билишга қизиқишлари ғоят катта рол ўйнайди. Маълумки, қизиқиш болаларнинг эмоционал беағи, бирор

буюмни, бирор фаолиятни танлаш муносабати ва йўналишидир.

Маълумки, психологияда болаларнинг таълим жараёнидаги қизиқишининг икки тури аниқланади. Биринчиси, бевосита, иккинчиси билвосита қизиқиш. Ҳар бир ўқитувчи ўз болаларида ўз фанига нисбатан билвосита қизиқишни таркиб топтиришга ҳаракат қилади. Қизиқишлар орқали болаларда таълимга фаол муносабат намоён бўлади. Психологияда қизиқиш - бу шахснинг ўзи учун қимматли ёки ёқимли бўлган муайян нарса ёки ҳодисаларга муносабатидир. Қизиқишлар шахснинг муҳим ва индивидуал хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. Қизиқишлар болалар ҳаётида катта рол ўйнайди. Улар ўқув фаолиятини фаоллаштирувчи асосий турткилар - мотивлардир. Қизиқишлар мактаб боласига фан асосларини яхшироқ ўзлаштириб олишларига, ақлий қобилиятларнинг ўсишига, билим доирасининг кенгайишига имкон беради.

Ўқитувчиларнинг вазифаси болани қизиқтириб қолган ишнинг ўзи билан шуғулланишга имкон яратишгина эмас, балки ундаги қизиқишларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш, таъсирчан қилиш, шунингдек, қизиқишларининг марказига айланиб қолган фаолият билан шуғулланиш истагини, майлини шакллантиришдир.

Болаларнинг муайян мақсадни кўзлаб иш тутишида, қийинчиликларни енга олишида, ишдан чалғитадиган нарсалар билан шуғулланишдан ўзини тия олишида, унда ўқишга иштиёқ таркиб топтиришда намоён бўладиган ирода, таълим жараёнида алоҳида аҳамият касб этади.

Умумий психология курсидан маълумки, ирода бу шахснинг ўз олдига қўйган мақсадининг аниқлиги, уни амалга ошириш учун интилиши, мақсад йўлида маълум бир қарорга келиш тезлиги ва уни ўз вақтида ижро этиши билан белгиланадиган сифатидир. Таълим жараёнидаги ўқув материалига бўлган диққатнинг барқарор бўлишида иродавий зўр беришнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Таълим жараёнидаги ирода боланинг мактаб ва уйда ўтказиладиган машғулотларга тайёр туришида намоён бўлади. Ўқув материални ўрганиш, эслаб қолиш боланинг иродавий зўр беришига боғлиқ. Ирода болаларнинг фикрлаш фаолиятларида - масалани ечишга, қўйилган саволга жавоб топишга ва ҳоказоларга интилишида намоён бўлади. Улар болаларда кўникма ва малакаларни ҳосил қилишда ҳам таркиб топади.

Психологлар олиб борган тадқиқотларда болалар томонидан берилган материалнинг ўзлаштирилиши кўп жиҳатдан ироданинг тарбияланишига боғлиқлиги таъкидланади. Иродавий фаоллик таълимнинг зарур шартидир. Ўқув муассасасидаги таълим жараёнининг ўзи болалардаги иродани ўстириш омилларидан биридир. Бунда болаларнинг кун тартиби, ўқиш ва оқиллона дам олишни бир-бири билан тўғри алмаштириб туриш катта рол ўйнайди.

Таълим жараёнида болаларнинг билиш жараёнларини шакллантиришга алоҳида эътибор бериш лозим. Зеро, билиш жараёнлари жуда мураккаб фаолият бўлиб, унда жонли мушоҳададан мавҳум тафаккурга, мавҳум

тафаккурдан эса амалиётга ўтилади, ана шундан сўнг объектив ҳақиқат билиб олинади. Бинобарин, таълим жараёнида ўқув материални идрок қилишнинг аҳамияти катта. Умумий психология курсидан маълумки, идрок бу нарса ва ҳодисаларни сезги органларига таъсир этиши натижасида уларнинг киши психикасида яхлит образини пайдо бўлишидир. Идрок этиш жараёни таълимнинг турли шаклларида, яъни ўқитувчининг оғзаки ҳикоя қилишида, суҳбат ўтказишда, маъруза ўқишида, кинодарс, телевизион парча, схемалар ва кўргазмали куроллар кўрсатиш, экскурсиялар ўтказиш, боланинг ўзига дарсликлар ҳамда бошқа қўлланмаларни ўқитиш жараёнида ривожланади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, идрокни таркиб топтиришда болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш ниҳоятда муҳимдир. Чунки, фазони, вақтни ва ҳаракатларни идрок этишда ҳам ёш хусусиятларда турли фарқлар мавжуд бўлади.

Мотив - инсон хулқ-атворининг ички барқарорлиги, ҳаракатга ундовчи тушунчадир. **Мотивация** эса хулқ-атворни психологик ва физиологик бошқаришнинг динамик жараёни, мотивлар йиғиндиси бўлиб, унга ташаббус, йўналганлик ташкилотчилик, қўллаб-қувватлаш киради. Таълим жараёнида ўқиш мотивлари *"нима учун?" "нимага?", "кандай мақсад билан?"* каби саволлар асосида юзага келади. Мотивлар биринчидан, ўқув фаолиятига ундаса, иккинчидан, мақсадга эришиш учун зарур йўл ва усуллар танлашга ёрдам беради. Ўқув фаолиятида ўқув мотивлари болалар томонидан танланиб, улар боланинг мақсади, қизиқиши, келажак режалари билан бевосита боғлиқ бўлади. Ёш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўқув мотивлари турли ёш давларида турлича бўлади.

Ўқув фаолияти мотивациясининг манбалари мавжуд бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

1. Ички манбалар. Улар инсоннинг туғма ёки орттирилган эҳтиёжлари билан белгиланади. Улардан энг муҳими туғма ахборот олишга бўлган эҳтиёждир. Орттирилган эҳтиёжлар эса гностик ва ижтимоий ижобий эҳтиёжлар ҳисобланади.

2. Ташқи манбалар. Улар шахснинг ижтимоий ҳаёт шарт-шароитлари билан белгиланади.

Талаблар уларнинг биринчиси бўлиб, жамиятнинг шахсдан талаб қиладиган доимий хулқ-атворини билдиради. Боғча, мактаб, оила боладан жуда кўп ишларни амалга оширишни талаб қилади.

Ижтимоий кутиш жамиятнинг ҳар биримиздан маълум билимлар, кўникмалар даражасининг бўлишини, зарурлигини кутишини билдиради. Масалан, бир ёшли бола юриши керак, 7 ёшдан у ўқиши керак, 15 ёшдан у касб танлаши керак деб ҳисоблаймиз. Имкониятлар - шахс фаолиятини белгиловчи объектив шарт-шароитлардир, Масалан, бой кутубхона болани кўп китоб ўқишга ундайди.

3. Шахсий манбалар: бу шахснинг қадриятлари тизими установакалари, ғояларидир. Бу манбалар ҳар бир шахс фаолиятида у ёки

бу даражада мавжуд. Уларнинг барчаси фаолиятнинг кечишига таъсир этиб таълим жараёнининг мотивациясини ташкил этади. Республикамизда профессор **М.Г.Давлетшин** раҳбарлигида ўтказилган **Ф.И.Хайдаров**нинг тадқиқотларида қишлоқ мактаби болаларининг ўқиш мотивлари, **Н.С.Жўраев**нинг тадқиқотларида кичик мактаб ёшидаги болаларда ўқиш мотивларини шакллантиришнинг психологик хусусиятлари ўрганилди. Ушбу тадқиқотларда кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ўқув мотивларини психологик ўйинлар ёрдамида шакллантиришга маҳаллий шароитда илк бор комплекс ёндашилди. Ўқув жараёнида фойдаланилган психологик ўйинлар болаларнинг ўқишга ижодий ёндашувига, психик тараққиётига ва психик жараёнларига таъсир этиши мумкинлиги кўрсатиб берилди. Шу билан бирга баҳо олишга йўналганлик мотивлари ташқи мотивлар сирасига кирса-да, ички мотивларни муайян даражада ривож топишига кўмак бериши кўрсатиб берилди.

Таълим жараёнининг натижаси ўзлаштириш, ички ва ташқи фаолиятни мақсадга мувофиқ равишда ўзгартиришдир. Таълим бир одамнинг бошқасига билим ва кўникмалар беришидир. Билим, кўникма ва малакалар таълим жараёнининг натижасидир. Билимларни ўзлаштириш жараёни муаммоси **П.Я.Гальперин** ва **Н.Ф.Тализина** каби психолог олимлар томонидан томонидан ўрганилган. Улар ақлий хатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш назариясини ишлаб чиққанлар. Муаллифлар ақлий хатти-ҳаракатларни моддий ҳолда ташқи нутқ ёрдамида ҳамда ақлий шаклда, фикрда намоён бўлишини изоҳлаб бердилар. Ақлий хатти-ҳаракатларнинг **биринчи босқичи** *расм, схема, диаграмма* ва шартли белгилар тарзида ўз ифодасини топади. Ақлий хатти-ҳаракатларнинг **иккинчи босқичи** кўргазмалардан олган тасаввурлари тўғрисида болаларнинг овоз чиқариб, фикр юритишидан иборатдир. **Учинчи босқич** эса, субъект онгида тасаввур, тушунча, қонуният, хосса, хусусият, операция, усул тариқасида намоён бўлади. Маълумки, болаларга таклиф этиладиган ахборотлар ақл бовар қилмайдиган даражада тезлик билан кўпайиб бормоқда. Шунингдек, уларнинг жуда тез эскириб қолиб, янгилашни тақозо этиши ҳам ўз-ўзидан маълум бўлмоқда. **Тўртинчи босқичда** бажарилган хатти-ҳаракатлар ички режада овоз чиқарилмай бажарилади. **Бешинчи босқичда** эса фаолиятни фикран бажаришга ўтилади. Бундан равшан кўриниб турибдики, материални асосан ёдлаб олиш ва хотирада сақлаб қолишга асосланадиган таълим ҳозирги талабларга қисман жавоб бормоқда. Болаларнинг ҳамиша янгиланиб турадиган ахборотларни мустақил равишда ўзлаштириб бориши ва ўқишни битириб кетганидан кейин, кишига жадал суръатлар билан ўсиб бораётган фан-техника тараққиётидан орқада қолиб кетмаслик имкониятини берадиган қобилиятлар тараққиётини берувчи тафаккур сифатларини таркиб топтириш муаммоси биринчи ўринга чиқиб бормоқда.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, турли индивидуал типологик хусусиятларга эга бўлган болалар учун таълимнинг ягона қулай, оптимал шароитларини яратиш мумкин эмас. Аммо ўзлаштиришнинг самарадорлигини оширишда муаммоли таълим, ноанъанавий таълим усуллари кўллаш муҳим аҳамиятга эгадир.

Таълим жараёнида ўзлаштиришнинг муваффақияти қуйидагиларга боғлиқ:

3.Замонавий ўқитиш усулларининг психологик асослари

Таълим оловчиларнинг таълим фаолиятига кўра таълимнинг қуйидаги методлари ажратилади:

Тушунтирув-кўрсатмалилик методи - бу метод репродуктив метод бўлиб, унда фаолият ўқитувчи томонидан олиб борилади, болалар таълим жараёнида билим оладилар, танишадилар.

Бу метод жуда кенг тарқалган методлардан бири бўлиб, унинг такомиллаштирилган усуллари мавжуд, бу - дастурлаштирилган

таълимдир.

Репродуктив методда бола фаолият кўрсатиб, унда болага берилаётган билимни қайта хотирада тиклаб, олинган билимни нусха сифатида қабул қилади.

Муаммоли таълим методи - ўқитувчи томонидан ташкил этилиб, у продуктив характерга эгадир. Ушбу метод орқали бола билим ва малакаларини шакллантиради. Ушбу методни такомиллаштириш йўлларида бири, ишчан ўйинларни ташкил этишдан иборатдир.

Қисман изланиш методи - ўқитувчи назорати остида ташкил этиладиган метод бўлиб, у продуктив характерга эга, бунда бола ижод қилади.

Тадқиқот методи - ўқитувчи ёрдамсиз ташкил этиладиган таълим методи бўлиб, у боланинг мустақил изланиши, фикрлаши ва билимлар трансформациясини талаб этади.

Таълим жараёни ташкил этишнинг ўзига хос методларидан бири **ишчан ўйинлардир**. Ишчан ўйинлар муносабатлар тизимини моделлаштириш, фаолият характеристикасини ташкил этишга ёрдам беради.

"Кадрлар тайёрлаш миллий дастури"да таълим жараёнига янги педагогик технологияларни киритиш таъкидланади. Педагогик технология - бу таълим жараёнига системали ёндашув бўлиб, унда таълим жараёнини ташкил этишда техника ва инсон имкониятлари ҳисобга олинади ва уларнинг ўзаро муносабати таълимнинг оптимал формалари яратилишига замин бўлади.

Педагогик технологияларни қуйидаги таркибий қисмларга бўлиш мумкин:

- **таълим-тарбия иштирокчилари шахсига қўйиладиган ижтимоий талаблар;**
- **ҳамкорлик фаолияти аъзоларининг касбий тайёргарлиги;**
- **таълим жараёнининг мақсади, мазмуни, моҳияти, амалга ошириш воситалари;**
- **таълим жараёнини дифференциациялаштириш;**
- **ижодийлик.**

Таълим технологияси инсонийлик тамойилларига таянади. Психологияда бу йўналишнинг ўзига хослиги боланинг индивидуаллигига алоҳида эътибор бериш орқали намоён бўлади. Таълим технологияларини лойиҳалаштиришда қуйидаги асосий концептуал ёндашувларга эътибор бериш керак:

- **таълимнинг шахсга йўналтирилганлиги.** Ўз моҳиятига кўра бу йўналиш таълим жараёнидаги барча иштирокчиларнинг тўлақонли ривожланишини кўзда тутди. Бу эса Давлат таълим стандарти талабларига риоя қилган ҳолда боланинг интеллектуал ривожланиши даражасига йўналтирилиб қолмай, унинг руҳий-касбий ва шахсий хусусиятларини ҳисобга олишни ҳам англатади;

- **тизимли ёндашув.** Таълим технологияси тизимнинг барча белгиларини ўзида мужассам қилиши зарур, жараённинг мантикийлиги, ундаги қисмларнинг ўзаро алоқадорлиги, яхлитлиги;

- **амалий ёндашув.** Шахсда иш юритиш хусусиятларини шакллантиришга таълим жараёнини йўналтириш, бола фаолиятини фаоллаштириш ва интенсивлаштириш, ўқув жараёнида унинг барча лаёқати ва имкониятларини, синчковлиги ва ташаббускорлигини ишга солишни шарт қилиб қўяди;

- **диалогик ёндашув.** Таълим жараёнидаги иштирокчи субъектларнинг психологик бирлиги ва ўзаро ҳамкорлигини яратиш заруратини белгилайди. Натижада эса, шахснинг ижодий фаоллиги ва тақдирот эта олиши кучаяди;

- **ҳамкорликдаги таълимни ташкил этиш.** Демократия, тенглик, субъектлар муносабатида ўқитувчи ва боланинг тенглиги, мақсадини ва фаолият мазмунини биргаликда аниқлашни кўзда тутди;

- **муаммоли ёндашув.** Таълим жараёнини муаммоли ҳолатлар орқали намоёниш қилиш асосида бола билан биргаликдаги ҳамкорликни фаоллаштириш усулларида биридик. Бу жараёнда илмий билишнинг объектив зиддиятларини аниқлаш ва уларни ҳал қилишнинг диалектик тафаккурни ривожлантириш ва уларни амалий фаолиятда ижодий равишда қўллаш таъминланади. Таълим технологияларини қўллашда:

- ахборот беришнинг энг янги восита ва усулларида фойдаланиш, яъни ўқув жараёнига компьютер ва ахборот технологияларини жалб қилиш;

- ўқитиш усуллари ва техникаси: мулоқот, кейс стади, муаммоли усул, ўргатувчи ўйинлар, “ақлий ҳужум”, инсерт, “Биргаликда ўрганамиз”, пинборд, маъруза (кириш маърузаси, визуал маъруза, тематик, маъруза-конференция, аниқ ҳолатларни ечиш, аввалдан режалаштирилган хатоли, шарҳловчи, якуний)лардан фойдаланиш;

- ўқитишни ташкил қилиш шакллари: фронтал, коллектив, гуруҳий, диалог, полилог ва ўзаро ҳамкорликка асосланиш;

- ўқитиш воситалари: одатдаги ўқитиш воситалари (дарслик, маъруза матни, таянч конспекти, кодоскоп)дан ташқари график органайзерлар, компьютер ва ахборот технологияларидаш фойдаланиш;

- ўзаро алоқа воситалари: назорат натижаларининг таҳлили асосида ўқитишнинг диагностик (ташхис) усуллари қўллаш;

- ўқув машғулотини технологик карта кўринишида режалаштириш ўқув машғулотининг босқичларини белгилаб, қўйилган мақсадга эришишда бола ва ўқитувчининг ҳамкорликдаги фаолиятини болаларнинг аудиториядан ташқари мустақил ишларини аниқлаб беради. Шунга кўра бошқаришнинг самарали усули ва воситаларидан фойдаланиш;

- мониторинг ва баҳолаш. Ўқув машғулоти ва бутун курс давомида ўқитиш натижаларини кузатиб бориш, бола фаолиятини ҳар бир машғулоти ва йил давомида рейтинг асосида баҳолаш муҳим саналади..

4.Мустақил тафаккурни ривожлантириш

Болаларни мустақил таълим олишга, ўз-ўзини ривожлантиришга тайёрлаш бугунги кун мактабининг асосий вазифасидир.

Таълим жараёнида боланинг мустақил таълим олишини фаоллаштириш зарур. Мустақил таълим -масаласининг қўйилиши, ечиш, ўз-ўзини назорат ва баҳолашнинг йўллари бола томонидан танланиши

ва бажарилиши билан характерланади.

Болаларда мантикий тафаккурни ривожлантириш учун фикрлаш хусусиятларини шакллантириш зарур. Фикрлаш операциялари асосида дарс жараёни фаоллаштирилади. Бу ўқитувчининг: «*Нима учун?*», «*Қандай мақсадда?*», «*Сабаблари қандай?*», «*Натижа нима учун шундай бўлди?*» сингари саволларнинг муҳокамаси орқали амалга оширилиши мумкин. Болаларни эвристик, муаммоли вазиятларга тортиш, танқид, гумон ҳолатларини муҳокама қилиш, улардаги муаммоларни мустақил ҳолда топиш ва уларни ечиш учун ўз лойиҳаларини тузиш ва ҳимоя қилиш болалар тафаккурининг маънодор ва унумдор бўлишига хизмат қилади.

Шахснинг мустақил фикрлаш жараёнини ҳам назарий, ҳам эмпирик жиҳатдан ижтимоий психологик ҳодиса деб қараш учун асос бўлувчи манбалар мавжудки, у бунда инсоннинг ушбу қобилияти унинг муайян кичик гуруҳлар муҳитида эгаллаган ижтимоий мавқеи ва ундаги феноменлар нуқтаи- назаридан қараш мақсадга мувофиқ. Масалага бундай ёндашув, энг аввало, АҚШ психология илмий мактабининг маълум анъаналарига алоқадор бўлиб, бу ғояларнинг йирик намояндалари қаторига **Д. Дьюи, Г.Оллпорт, В.Квинн, Д.Аш, Д.Майерс** шунингдек, швейцар мактабининг буюк вакили **Ж.Пиаже** ва бошқаларни киритиш мумкин.

АҚШ психологи **Д. Дьюи** фикрлашнинг ижтимоий психологик моҳиятини фикрни шаклланиш муаммосига боғлаб ўрганган олим ҳисобланади. Унинг таъкидлашича, тажриба билан билимлар фикрнинг манбаини ташкил қилади. Агар шахс муаммо билан қисман таниш бўлса ҳам, у муаммони ҳал қилиш учун фикр юритиши мумкин. Агар шахс олдида муаммо турса-ю, лекин бундай шароитни ўз ичига олган тажриба бўлмаса, бу тақдирда шахс фикрлай олмайди. Муаллифнинг таъкидлашича, ҳайратланиш ҳар қандай фаннинг онасидир. Қизиқувчанлик ўзининг дастлабки кўринишида ҳаётийликнинг мўл-кўллигини, табиий қувватнинг кўплигини ифодалайди. “Қизиқувчанликнинг юқори босқичи билишга интилишнинг ижтимоий кўзгатувчилари таъсири остида ривожланади. “Бу нима?”, “Нимага?” каби сўроқлар шахс мавжудлигининг асосий белгилари сифатида гавдаланади. Инсоннинг “Нимага?” сўроғи илмий тушунтиришни талаб этмайди: уни ҳаракатга келтирувчи мотив - бу одамнинг сирли олам билан кенгроқ танишиш иштиёқидир. Ўқитувчининг вазифаси - муқаддас ҳайратланиш учқунини сўндирмаслик, қизиқувчанлик алангасини авж олдиришдан иборатдир”¹. Бунда ўқитувчи болаларга осонлиги ёки қийинлиги билан бири- бирига пропорционал топшириқларни бериши мақсадга мувофиқ. Агар топшириқ жуда осон бўлса ҳам тадқиқот учун илмий маҳсула яратилмайди, жуда мураккаб вазифа ҳам муаммонинг ечимини топишга ишончсизлик туйғусини уйғотади. Ўзгалар муҳитида мулоҳаза билдириш шахсда ишонч ҳиссини такомиллаштиради, у ўз навбатида мустақил фикрлашни шакллантиради.

¹ Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. -М.: Совершенство. 1998. С.41.

Жон Дьюи мустақил фикрлашни инсон тараққиётининг генезиси билан боғлаганлиги туфайли, барча омиллар орасида шахснинг ташқи ижтимоий муҳитга интилиш одатини муҳим эканлигини таъкидлайди. Бола табиатан ўзи атрофдагилар билан узлуксиз муносабатлар ўрнатишга мойил эканлигини намоён этади. У ўзининг “Биз қандай ўйлаймиз?” (1910), “Логика” (1938), “Таълим тамойиллари ва амалиётига кириш”(1889), “Жамият ва унинг муаммолари” (1894) каби қатор асарларида психология ҳар бир масалада жамиятнинг ижтимоий омиллар таъсирида ривожланиши қонуниятларини ёритишга ёрдам беришини исботлашга мувофиқ бўлган.

Хусусан, муаллифнинг тафаккур ва фикрлашга оид фикрлари ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, “тафаккур” категориясидан кўра, “фикрлаш”, “мулоҳаза юритиш” деган атамаларни ишлатишни афзал кўради. У бу билан “мавжуд тажрибани англаш ва янги қарорлар, фикрларнинг мужассамлашуви” жарёнини тушунади. Фикрловчи онгнинг ишлаши учун, унинг фикрича, уни доимо машқ қилдириш, янги одатлар билан бойитиб бориши керак. Дьюи назариясидаги яна бир муҳим жиҳат, фикрлашни ижтимоий перцепция – перцепия майдони билан боғлай олганлигидир. У ҳам гештальт психология вакиллари фикрларини янада ривожлантириб, фикрлаш учун муаммоли вазиятларни ўз ичига олган, ижтимоий муносабатлар (социум) майдонидаги перцепция муҳим роль ўйнашини, бу нарса инсоннинг мавқеини белгилашини таъкидлайди. Бу фикрлар маълум маънода ижтимоий тасаввурлар концепцияси вакиллари учун методологик туртки ролини ўйнади (Э. Дьюикгейм, С.Московиси ва б.қ.) Тўғри, у умрининг охирига келиб, ушбу муаммони сиёсатшунослик билан, жамиятда демократиянинг барқарорлашуви билан уйғунлаштириш орқали инсон фикрлаш тарзининг ижтимоий моҳиятини исбот қила олган, айнан таълим самарадорлигини шу муаммонинг ечими билан боғлашни уйдалаган олимдир.

Швейцариялик психолог **А.Н.Перре - Клермон**нинг таъкидлашича, бола тафаккурининг ривожланиши унинг бошқа тенгқурлари билан ўзаро таъсир ўтказишига боғлиқ. Ўқитувчи томонидан бундай ўзаро таъсир ўтказишни ташкил этилиш ва бошқарилиш болаларнинг билиш фаолияти маҳсулдорлигига, уларда ўқув мотивациясининг вужудга келишига таъсир этади. Муаллифнинг фикрича, ҳамкорлик фаолиятини тўғри ташкил этишнинг шакллари, турли ижтимоий қатламларга мансуб болаларнинг тараққиёт даражасига боғлиқ, шунинг учун қийинчиликларни енгишда маҳсулдор усул қўлланиши жоиз.

Л.С.Виготский болаларнинг мустақил фикрлашига алоҳида эътибор берган, таълим билан тараққиёт ўртасида мураккаб ўзаро муносабат мавжудлигини таъкидлаган олимдир. “Биз бола тараққиётида икки босқични аниқлашимиз зарур, бу босқичларни билмасдан бола тараққиётининг бориши ва унга таълим бериш имкониятлари ўртасидаги ҳар бир ҳолатда аниқ ечимни топа олмаймиз. Биз бу ерда бола психик функциялари тараққиётининг - эришилган даражасини назарда тутяпмиз”². Бу аснода,

² Виготский Л.С. Мышление и речь. Избранные психологические исследования. –М.: Изд-во АП и РСФСР. 1956. С.450.

контекстда бола тараққиётининг актуал зонаси назарда тутилмоқда. Л.С.Виготский фанга **тараққиётнинг яқин зонаси** тушунчасини ҳам киритади ва уни қуйидагича таърифлайди: “ўзи мустақил еча олмайдиган масалаларни катталар ёрдамида, раҳбарлигида бажариш - бола тараққиётининг яқин зонасини ташкил қилади. Бола бугун катталар ёрдамида бажарган ишини, эртага ўзи мустақил бажаради. Шундай қилиб, у таълимнинг муҳим хусусияти - бу атрофдагилар билан ўзаро муносабат, ҳамкорлик”, деб ҳисоблаган.

С.Л.Рубинштейн ва **А.В.Брушлинский**лар Виготскийни муайян даражада танқид қилдилар. Уларнинг таъкидлашича, Л.С.Виготский назариясида, тараққиётнинг “актуал” даражаси ва “тараққиётнинг яқин зонаси”, яъни боланинг ниманидир мустақил бажариш кўникмаси ва унинг “ҳамкорликда бажариш” малакаси бир-бирига қарама-қаршидир. Демак, биринчи ҳолда иккинчиси умуман инкор этилади. Тафаккурнинг ички қонуниятларини тушуниш учун бир-бирига зид бўлган икки йўл етарли эмас.

С.Л.Рубинштейннинг назариясига кўра умумлаштириш ва ақлий ҳаракатларни кўчиш ҳолати болаларнинг ақлий тараққиётини белгиловчи мезон сифатида ишлатилишини назарда тутати. У таълимда тафаккурнинг мантикий шакллари (тушунча, ҳукмлар ва хулосалар чиқариш)нинг таркиб топиши ва ривожланиши тўғрисида ҳам назарий, ҳам амалий хусусиятга эга бўлган фикрларни билдиради. Таълимда тафаккур операцияларининг аҳамияти муаммосини ёритилиши муҳим аҳамият касб этади. Муаллиф таълимда умумлаштиришнинг уч хил тури мавжудлигини таъкидлайди: эмпирик, назарий ва дедуктив умумлаштиришлардир. С.Л. Рубинштейн мулоҳазасига кўра, ушбу умумлаштиришлар ёрдамида иш тутилса, топшириқ ё аста-секин (эмпирик) ёки “бирданига” (назарий) ҳал қилиниши мумкин.

Рус психологлари илмий тадқиқотларини тўрт йўналишга ажратиш мумкин, чунки уларнинг ҳар бирида таълим ва тафаккур табиати муаллифларнинг дастлабки назарий ёндашувларига боғлиқлиги туфайли тафаккур мустақиллигига турлича аҳамият берилган.

Биринчи йўналишни **Н.А.Менчинская** раҳбарлигида амалга оширилган тадқиқотлар ташкил қилади. Улар тафаккур фаолиятини уч томондан ўрганадилар: биринчидан, тафаккур фаолиятининг маҳсулотлари, яъни болалар эгаллайдиган билимлар, тушунчалар тадқиқ қилинади. Иккинчидан, боланинг тафаккур жараёнлари, учинчидан, болада шаклланган ва билимларни эгаллаш жараёнига таъсир қиладиган тафаккур фаолиятининг хусусиятлари кабилар. Ушбу муаммони ишлаб чиқишда бола шахсий фикрлаш жараёнларини бошқарувчи ва тартибга солувчи таълимнинг объектигина эмас, балки субъекти бўлиб ҳам кўзга ташланади. Муаллифлар воқелик билан боғлиқ ҳолда болаларда тафаккур фаолиятининг маҳсулдор усуллари ёки йўллари шакллантириш муаммосига алоҳида эътибор бердилар. Улар тафаккур билан амалий ҳаракатларнинг ўзаро муносабатлари турли шаклларга эга эканлигига аҳамият қаратадилар: Н.А.Менчинскаянинг таъкидлашича, ижодий ва оқилона фикр юритиш малакасини шакллантиришнинг маҳсулдор усулини ўрганиш учун кенг йўл очилди.

Маълумки, бу муаммони **Д.Н.Богоявленский, Е.Н.Кабанова - Меллер, С.Ф.Жуйков** ва бошқа муаллифлар тадқиқ этганлар.

Иккинчи йўналиш **П.Я.Гальперин** ва унинг шогирдларининг ақлий ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш назариясида ифодаланган. Бу гуруҳ олимларининг фикрича, алоҳида олинган фикр психик ҳодиса сифатида “...ички ақлий режага ўтказилган, кейинчалик ички нутққа айланган предметли ҳаракатдир”³.

П.Я. Гальпериннинг таъкидлашича, ҳаракатни дастлабки бажариш тафаккурнинг алоҳида актини ташкил қилади. Муаллиф ориентирлашнинг 3 хил асосга ажратади. I тип ориентировка ҳаракати ориентирлаш асосининг тўлиқ эмаслиги билан тавсифланади. II тип ориентировкада тўлиқ ориентирлаш асосида ҳаракатнинг тузилиши юзага келади. III тип - материалнинг асосий бирликлари ва уларнинг бирикув қонунларига ориентирлаш, асосан аниқ объектлар учун ҳаракатнинг ориентирлаш асосини мустақил тузиш методлари аниқланади. Шундай қилиб, бу назарияга кўра, тафаккурнинг ҳақиқий мустақиллиги ориентирлаш асосининг ҳар 3 типда намоён бўлиши мумкин.

Л.А.Ростовецкаянинг экспериментал тадқиқотларидан маълум бўлишича, “ўзи” учун фикр ва бошқалар учун фикр” бир-биридан тубдан фарқ қилади. Фикрни объективлаштириш - уни субъективлаштиришга нисбатан муҳим ва мураккаб босқичдир.

Учинчи йўналиш **Д.Б.Эльконин** ва **В.В.Давидовлар**нинг тадқиқотларида кузатилади. В.В. Давидов ўқув дастурларини тузишнинг анъанавий усулларини танқид қилиб, уларга киритилган таълим мазмуни ва методлари оқилона билимнинг маҳсулдор шакллари эмас, эмпирик тафаккур асослари ва қоидаларини болаларига сингдириш мужассамланганлигини таъкидлайди. Буларга қарама-қарши ғоя сифатида муаллиф “умумий мазмундан фикран хусусийликка” тамойили бўйича болаларда тафаккурнинг замонавий илмий-техникавий типини, яъни уларда назарий тафаккурни шакллантирувчи дастурларни тузишни зарур деб ҳисоблайди.

Муаллифнинг таълим жараёнида назарий тафаккурнинг ролини оширишга интилиши юқори баҳога лойиқ.

Тўртинчи йўналиш - психологияда кенг тарқалган таълимот бўлиб, ижодиёт муаммоларини таҳлил қилишга қаратилгандир. Ҳозирги даврда ижодий жараённинг психологик табиати ва қонуниятлари юзасидан жуда кўп баҳслар олиб борилмоқда.

Психология фанида бу муаммонинг ягона ечими топилганича йўқ, лекин изланишлар ишонч ҳиссини уйғотмоқда. Ижодиёт инсонлар учун муайян маҳсулот олишга, жамият тараққиёти учун фойдали моддий ва маънавий кадриятлар яратишга олиб келадиган фаолият сифатида талқин қилиш ғояси кенг тарқалган. Лекин психолог учун бундай таъриф етарли эмас, чунки бу аснода жараён эмас, балки фаолиятнинг натижаси - яратилган маҳсулотнинг

³ Гальперин П.Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий.-Вкн.: Исследования мышления в советской психологии. –М.: Наука. 1966. С.236.

янгилиги ва ўзига хослиги биринчи ўринда туради. Фаолият жараёнини психологик таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, натижалар янги бўлмаганда ҳам, ўзига хос бўлмаганда ҳам ижод унсурлари иштирок этади. Агарда бола унинг учун янги бўлган топшириқни мустақил ҳал қилса, мавжуд билимларини қайта курса, ўзгартирса, дарсликлар ёки бошқа билиш манбаларини ўрганишда, объект билан ўзаро таъсир ўтказишда янги билимларни мустақил равишда ўзлаштиради, бундай билиш фаолиятини ижодий деб аташ мумкин. Жаҳон фанининг гносеологик таълимотига кўра, ижод 2 хил бўлиши мумкин: а) ижод “бошқалар учун кашфиёт” сифатида, б) ижод “ўзи учун янгилик” сифатида. Биринчи ҳолатда натижа ижтимоий аҳамият касб этса, иккинчи ҳолатда эса - натижа бундай хусусиятга эга эмас.

Ижодий жараён - мураккаб психологик табиатга эга эканлиги туфайли, дастлаб ижод психологиясида санъат ва адабиёт соҳасида ишлайдиган кишиларнинг фаолияти ўрганилган (бадий ижод), холос. Ҳозирги даврда тадқиқотчилар томонидан янги ғояларни ишлаб чиқилиши маҳсуласи йўсинда таърифланадиган илмий ижодиёт жараёнининг қонуниятлари, мезанизмлари, феноменологияси муваффақиятли ўрганилмоқда.

Я.А. Пономаревнинг тадқиқотлари интуиция (ички ҳис, ичдан ҳис қилиш) моҳиятини ёритишга имкон берувчи субъектив шароитларни аниқлашга ёрдам беради. Муаллиф субъектив шароитлар қаторига муаммонинг мавжудлигини, вазифани ҳал қилишга мос бўлмаган усулларни тугатиш, муаммога қизиқишни сақлаган ҳолда ечим учун мавжуд усуллар яроқсизлигига ишониш, ижоднинг биринчи босқичларида муаммонинг қисқартирилиши ва схемалаштирилиши кабиларни киритади.

Шундай қилиб, Я.А. Пономарев тадқиқотларининг аҳамияти шундан иборатки, у ичдан ҳис қилиш (интуиция) механизмини экспериментал ўрганиш зарурлигини ва мумкинлигини кўрсатди. Интуиция қонуниятларини билишга асосланган ҳолда, ўқитувчи таълим жараёнида фараз вужудга келтириши, илҳомланиши, ижодий вазиятлар ва психологик ҳолатлар яратиши мумкин.

А.Н. Лукнинг таъкидлашича, “ижодий қобилиятга эга бўлиш” ва ижодий фикрлаш бир хил нарса эмас, чунки унда ўз қобилиятларидан фойдаланиш, уларни амалга ошириш истаги ҳам мавжуд бўлиши зарур. Ижодий имкониятлар жамоада ижодга “муҳит мавжудлигига, янги ғоялар қанчалик юқори баҳоланишига, анъанавий ва урф бўлган тасаввурлар чегарасидан четга чиқа олишга боғлиқдир. Мактабда ижодий муҳит фақатгина қизиқувчанликни шакллантириш, янгича фикрлаш, бир хил бўлмаган ечимларни топиш билангина яратилмайди. Янги ва ўзига хос нарсани идрок қилишга тайёргарликни, бошқа одамларнинг ижодий ютуқларидан фойдаланишни, амалиётга татбиқ этишга интилишни тақозо этади.

Турли ёшдаги болаларда мустақил ижодий тафаккурни шакллантириш ҳамда ривожлантиришнинг асосий воситаларидан бири - бу муаммоли вазиятларни яратиш жараёнидир. Фанда муаммоли таълимнинг назарияси ва амалиёти яратилган, Жумладан, **В. Оконь, А.М. Матюшкин, И.Я.**

Лернер, М.И.Махмутов ва бошқаларнинг муҳим татқиқотлари муаммоли таълимга бағишлангандир.

А.М.Матюшкин муаммоли вазият деганда, шундай вазиятни назарда тутадик, бунда субъектда янгиликни очиш объектнинг номаълум хусусиятларини, қонуниятларини кашф этиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Субъект билан объект психологик ўзаро таъсир ўтказиш типини акс эттиради. Муаммоли вазиятда номаълум ҳолатни иккита кўрсаткичи билан тавсифлайди: 1) нисбий янгилик даражаси; 2) умумлаштиришнинг нисбий кўрсаткичи.

Муаммоли вазиятни инсон субъектив равишда “қийинчилик”, “тўсиқ” воқелик сифатида ўз бошидан кечиради.

А.М. Матюшкин муаммоли вазиятни 4 хил моделга ажратади:

Хулқ-атвор модели-субъект билан унинг кўзланган мақсади ўртасидаги тўсиқ мавжудлиги туфайли у ўз олдига қўйган мақсадига бевосита эриша олмаган шароитда вужудга келадиган тафаккурдан иборатдир. Буларга мос тарзда муаммони ҳал қилиш тўсиқни енгиш ёки кўзланган мақсадга эришишда айланма йўлни топишда мужассамлашади. Бу хилдаги муаммоли вазиятларда тўсиқни енгишга имкон берадиган ақлий ҳаракат усуллари топилиши мақсадга мувофиқдир.

“Тушунишни талаб қиладиган вазиятлар”да инсон зарур тузилмани аниқлашга ёрдам берадиган баъзи муносабатларни топиши лозим. Бундай вазиятларда инсон шахсий ҳаракат тамойилини мужассамлаштирувчи қонунни, муносабатни, хусусиятни топиши жоиз. Ҳаракатнинг янги тамойилини топиш эса фикрлаш предмети “тузилишини” ташкил қилади.

Муаммоли вазиятнинг эҳтимолли модели - қўйилган топшириқни ҳал қилиш учун қулай ҳаракатни танлашни амалга оширувчи тафаккурни эҳтимоллий жараён сифатида тушунишдан иборатдир. Муаммоли вазиятларнинг таҳлил қилинаётган типини “ҳа - йўқ” тамойилига асосланиб қарор қабул қилишнинг барча вазиятларида муайян аҳамият касб этади. Тафаккур жараёнининг зарурлигини белгилайдиган тўсиқ сифатида ақлий ҳаракатларнинг мавжудлигини ифодаловчи бир-бирига қарама-қарши усуллар намоён бўлади.

Муаммоли вазиятларнинг информацион моделида эса тафаккурнинг асосий акти - инсон томонидан янги маълумотларни, билимларни ва ҳаракатларни эгаллаш ҳамда уларни қайта ўзгартириш жараёнлари гавдаланади. Бу моделдан фойдаланиш натижасида **В.А.Крутецкий** маълумотлари етишмайдиган ёки маълумотлари ортиқча масалаларни муаммоли топшириқлар сифатида ажратади.

В.П.Паламарчукнинг таъкидлашича, муаммоли таълимни амалиётга татбиқ қилишдан олдин ўқитувчи болага тўғри фикрлашни, яъни мустақил фикрлаш мазмуни ва шаклини тушунтириши зарур. Муаллифнинг фикрича, таълим жараёнида болаларни фикрлашга ўргатиш - бу уларнинг табиий хусусиятларини ҳисобга олиш, улар тараққиётининг методологик ва психологик асосларига таяниш, ўқишнинг операционал ва мотивацион жиҳатларини бир даврда ҳисобга олган ҳолда ўқув фанлари мазмунини

ўзлаштиришни таъминлашдан иборатдир. В.П.Паламарчук болаларда фикрлаш кўникмалари ва малакаларини ривожлантиришнинг дастурини ишлаб чиқади. Дастур қуйидаги асосий кўникмалар ва малакаларни секин-аста мақсадга йўналтирган ҳолда ривожлантиришни ўз ичига олади:

Таҳлил қилиш (анализ) ва муҳим белгисини ажратиш.

Таққослаш.

Умумлаштириш ва системалаштириш.

Тушунчаларга таъриф бериш ва тушунтириш.

Конкретлаштириш.

Исботлаш ва инкор этиш.

Муаммоли таълимда зарурий кўникмалар.

Сўнгги йилларда ақлнинг танқидийлигини ривожлантириш муаммоси бир қатор тадқиқотларда ўрганилмоқда. **А.С.Байрамовнинг** докторлик диссертацияси кичик мактаб болаларида тафаккур танқидийлиги ва мустақиллигини ривожлантириш муаммосига бағишланган. Муаллиф тафаккур танқидийлигини муаммони ҳал қилишнинг қулай усулини топишга йўналтирилган шахс қобиляти сифатида тушунади. Мустақил фикрлашдан фарқли ўлароқ тафаккур танқидийлиги, муаллифнинг фикрича, кўпинча ақлий тажриба жараёнида ва вазифани ҳал қилишнинг сўнгги босқичида, яъни усуллар тизими ичидан энг тўғриси, ечимга айнан мос усулни танлаб олишда намоён бўлади. А.С.Байрамовнинг фикрича, ақлнинг танқидийлиги теварак-атрофдаги ҳодиса ва предметлардаги янги ҳамда оригинал жиҳатларни аниқлашда, шунингдек, вазифани ҳал қилишнинг қулай усулини топишда муҳим роль ўйнайди. Лекин муаллиф танқидийликни “ақлий ҳаракатлар ичида” таҳлил қилганлиги туфайли, “субъект - субъект” алоқалари ёритилмай қолган, шунинг учун ҳам тадқиқотда танқидийлик шахснинг хислати даражасига кўтарилмаган.

А.И.Липкина ва **Л.А.Рибак** ақлнинг танқидийлигини фақатгина ақлий фаолият доирасида эмас, балки шахс хислати сифатида ҳам ўрганадилар. Улар ақлнинг бу хислатини болаларнинг установкалари ва эътиқодлари билан боғлайдилар ва уни шахснинг ўзини-ўзи англаши доирасида таҳлил қиладилар. “Субъектнинг ўзига йўналтирилган танқидийлигини одатда у ёки бу шаклда ўзини-ўзи баҳолашни ўз ичига оладиган ўзини-ўзи танқид қилиш сифатида тавсифлаш мумкин”⁴.

Таълим жараёнида кичик мактаб ёшдаги болаларда ақлнинг танқидийлигини шакллантириш муаммосини ўрганишга Н.А.Менчинская раҳбарлигида бажарилган **В.М.Синельников**-нинг тадқиқоти бағишланган. Тадқиқотнинг асосий мақсади - ўзгаларнинг фикри орқали ўзини-ўзи танқид қилишни ривожлантиришдан иборатдир. Ўзини-ўзи танқид қилиш шахснинг барқарор хислати сифатида боланинг олдинги тажрибасида юзага келган психологик хусусиятлари билан кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Ўзбекистонда ўтказилган қатор изланишларда ҳам мустақил тафаккур муаммосига асосан педагогик психология нуқтаи назаридан ёндашув

⁴ Липкина А.И., Рибак Л.А. Критичность и самооценка в учебной деятельности. –М.: Просвещение. 1968. С.5.

мавжуд. **М.Г. Давлетшин** болаларда мустақил тафаккур ривожланишига катта эътибор беради. Унинг ёзишича, “Ҳозирги мактабнинг асосий вазифаси таълим методларини, болаларнинг фикрлашини тараққий эттириш методларини такомиллаштириш-дир. Мактабнинг вазифалари ҳақида гап борганда кишининг ҳозирги фанни, ҳозирги ижтимоий-сиёсий муносабатларни тушуниб олишга анча мос тушадиган тафаккур савиялари ҳақида тўхталиб ўтиш мумкин. Бу талабларга тафаккурнинг илмий-назарий (диалектик) савияси жавоб беради”⁵.

К. Турғунов Психология терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғатида (1975) тафаккур мустақиллигини назарий ва амалий масалаларни ўзгаларининг ёрдамисиз ҳал қилишдан иборат ақл сифати деб таърифлайди. Худди шу фикрларга кейинроқ Э. Ғозиев ҳам қўшилади.

Э. Ғозиев Ўзбекистонда тафаккур психологиясини кенг ёритган олимлардан биридир. Муаллифнинг фикрига кўра, инсон тафаккури ўзининг мустақиллиги жиҳатидан мустақил ва номустақил тафаккурга ажратилди. “Тафаккурнинг мустақиллиги деганда, кишининг шахсий ташаббуси билан ўз олдига конкрет мақсад, янги вазифалар қўя билиши, улар юзасидан амалий ва илмий характердаги фараз қилиши, натижани кўз олдига келтира олиши, қўйилган вазифани ҳеч кимнинг кўмагисиз, кўрсатмасисиз ўзининг ақлий изланиши туфайли турли йўл, усул ва воситалар топиб, мустақил равишда ҳал қилишдан иборат ақлий қобилиятни тушуниш керак”⁶.

Тафаккур мустақиллиги ақлнинг серташаббуслиги, пишиқлиги ва танқидийлигида намоён бўлади. Ақлнинг серташаббуслиги деганда инсон ўз олдига янги муаммо, аниқ мақсад ва конкрет вазифалар қўйишини, ана уларнинг барчасини амалга оширишда, ниҳоясига етказишда, ечимини қидиришда усул ва воситаларни шахсан ўзи излаши, ақлий зўр бериб интилиши, уларга тааллуқли қўшимча белги ва аломатларни киритишдан иборат босқичларнинг намоён бўлишини назарда тутилади. Ақлнинг пишиқлиги вазифаларни тез ечишда, ечиш пайтида янги усул ва воситаларни тез излаб топишда, уларни саралашда, ана шу усуллар ва воситаларни ўз ўрнида аниқ қўллашда трафаретга айланган усул, эски йўл ва усуллардан фориғ бўлишда ва бошқа жараёнларда ифодаланади.

Ақлнинг танқидийлиги киши ўзи ва ўзгаларнинг мулоҳазаларини чин ёки чин эмаслигини текшира билишида ва намоён бўлган мулоҳазаларга, муҳокамаларга, муаммоли вазиятга баҳо бера билишида объектив ва субъектив равишда ифодаланиши мумкин. Мазкур сифат - инсонни баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолаш каби тафаккурнинг индивидуал хусусияти билан боғлиқ равишда намоён бўлади. Агар танқидийлик оқилона муҳим белгиларга, муаммо моҳиятини тўғри очилишига асосланиб амалга оширилса, бундай танқидийлик объектив танқидийлик деб аталади. Агар тафаккурнинг танқидийлиги субъектив хатоларга, умуман субъективизмга оғиб кетса, бундай ҳолда субъектив танқидийлик дейилади. Субъектив танқидийлик салбий оқибатларга олиб келади, шунингдек, инсонлар ўртасида

⁵ Давлетшин М.Г. Таълимнинг психологик асослари.-Т.: Ўитувчи. 1978. 20 б.

⁶ Ғозиев Э. Ғ. Тафаккур психологияси. -Т.: Ўқитувчи. 1990. 59 б.

“англашилмовчилик ғови”ни вужудга келтиради, икки шахс ўртасида кутилмаганда зиддиятлар пайдо бўлади.

Мақсад, муаммо ва вазифалар ўзга шахс томонидан қўйилиб, тайёр усул ва воситаларга таянган ҳолда ўзга кишиларнинг бевосита ёрдами билан амалга оширилиши жараёнида бир оз иштирок этган тафаккур номустақил тафаккур деб аталади. Номустақил тафаккурли кишилар тайёр маҳсулотлар кулига айланадилар.

В.М.Каримова, Р.И.Суннатова, Р.Н.Тожибоевалар мазкур муаммони фикрни тарбиялаш, мантикийлик, ижодий тафаккур ва мустақил фикрни ифодалаш муаммоларини уйғунлаштирган ҳолда ёритиб бердилар. Бирор нарса ёки рўй берган, бераётган воқеа ёки ҳодиса хусусида миямизда пайдо бўлаётган туйғуларимиз - фикрдир. Фикрларни тартибга солиш, уларни ўз ўрнида ишлатиш ва бошқариб туришга жавобгар бўлган жараёни психологлар фикрлаш ёки тафаккур деб атайдилар. Инсон ҳаётини фикрсиз, фикрлашсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Муаллифлар фикрнинг ижтимоий моҳиятини очиб берадилар: “фикрлашни жамиятга боғлиқ ҳодисадир, дейиш мумкин”. Тасаввур қилинг: сизда бирор муаммо ёки масала юзасидан фикр мавжуд, яъни мустақил фикрингиз бор. Бу фикр сизга жуда маъқул ва уни сиз мантиқан асосланган, деб ҳисоблайсиз. Агар шундай ишонч, ҳаттоки, эътиқод бўлса, сиз албатта, кимлар биландир уни ўртоқлашиш эҳтиёжини сезаётганлигингизни англайсиз. Агар унинг “пишиб етилганига” бироз бўлса ҳам иккилансангиз, бу фикрни бировга айтмай қўя қолиш ёки жуда яқин кишингиз билан ўртоқлашишга интиласиз. Демак, пайдо бўлган янги фикр одамни бошқалар билан мулоқотда бўлишга, улар билан ўртоқлашишга ундайди. Айни шу жиҳати фикрлашнинг ижтимоийлигидан дарак беради⁷. Муаллифлар ёшларга мустақил фикрлашни ўргатиш бўйича турли машқлар тўпламини ишлаб чиққанлар. Бундан ташқари, улар мустақил фикрлаш сифатларини ҳам ажратиб кўрсатдилар:

-элементар тафаккур жараёнларининг шаклланганлиги - яъни таҳлил қилиш, синтез, таққослаш, муҳим жиҳатини ажратиш;

-тафаккурнинг фаоллиги, унинг эркинлиги, яъни носдандарт ғояларнинг туғилиши жараёнидаги эркинлик ва бир ғоядан иккинчисига ўтишдаги эгилувчанлик;

-тафаккурнинг ташкилланганлиги ва мақсадга йўналганлиги, бошқача қилиб айтганда, ҳар бир инсон томонидан ўзини тафаккур қилиш ёки фикрлаш жараёнарига ҳослигини англаш ва уни назорат қилиш.

В.Каримова ўзининг қатор илмий мақола ва рисоаларида шахснинг жамиятдаги мавқеи ва ундаги юксак инсоний фазилатларининг фикрлаш жараёнидаги мустақил мавқеига боғлиқлиги муаммосига жамоатчилик диққат-эътиборини қаратиб, “Кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури” талабларини бажариш жараёнидаги таълим ислохотларида, энг аввало, болалар ва болаларнинг мустақил фикрлашлари учун шарт-шароитлар яратиш ва бунда энг аввало, ўқув фаолияти кечадиган ижтимоий психологик

⁷ Каримова В.М. ва бошқалар. Мустақил фикрлаш. –Т.: Шарқ. 2000. 19 б.

муҳитнинг етакчи ролини таъкидлайди. Бошқа томондан, “ўзини англаган, билган, ҳаётда ўз ўрнини топа олган одамнинггина миясига фикр келади, тафаккур қилади ва қолаверса, у бу фикрларини ўзгаларга изҳор қилиб, етказиши ҳам мумкин бўлади” (ўша манба). “Қандай фикрлаш” муаммосига диққатни қаратган муаллиф, аслида фикрлашни илк ёшликдан шакллантириш лозимлигини таъкидлайди ва унинг мезонларига эътибор беради. “Агар болада ёшликданок, ҳар бир нарса ва ҳодисанинг ўзига хос томонларини кўра олиш, ижодий ёндашув бўлса, демак, унинг тафаккури ижодий, эгилувчан, мослашувчан бўлиб, айнан шуларда мустақил тарзда мулоҳаза юритиши кузатилади. Ижодкорлар тунд ва консерватив фикрлилардан фарқли, яна турли зиддиятлар, онгда ўрнашиб қолган эскича қарашларни инкор қилиш, керак бўлса, ундайлар билан талашиб-тортишишга мойил бўладилар”. Демак, тарбияланган ва мустақил фикр учун В. Каримованинг фикрича, “муҳит керак, бу муҳит, албатта болага бевосита таъсир кўрсатади”. Тобеликни чегараловчи ижтимоий психологик муҳитни аудиторияда шакллантириш учун ўқитувчи мунозара методларидан кенг фойдаланиши мақсадга мувофиқ. “Эркин фикр алмашишнинг бўлиши муҳокама қилинаётган муаммо бўйича гуруҳ аъзоларининг фикрлашлари жараёни тезлаштиради ва уларнинг фаол позицияда бўлишларини тақозо этади. Мунозарага киришувчиларнинг фазовий ва психологик ҳолатлари бир-бирлариникига яқин бўлса, шахсда сўзлаш, ўз фикрини мустақил баён этиш эҳтиёжи пайдо бўлади”.

Шундай қилиб, эркин, ҳолисона, соғлом, оқилона фикр алмашинуви шароити ва муҳитининг яратилиши ўсмир ва ўспиринларда лўнда, равон, мантикий тилда сўзлаш малакасини ўстиради. Муҳит хусусидаги яна бир фикр шуки, шахс ҳар қандай шароитда, ҳамманинг олдида ҳам эркин гапиравермайди. Айниқса, Шарқ психологияси ва одоб нормалари шундайки, кичик ёшдаги инсон каттанинг, бола ўз ота-онасининг, бола ўқитувчининг олдида ҳар қандай фикрни мулоҳазага қўявермайди, чунки бу воқелик шарқ хулқ-одобига зид, деб баҳоланади. Шунинг учун ҳам шундай шахслараро муносабат муҳитини яратиш керакки, одамдаги унчалик даражада аҳамиятли бўлмаган фикрни ёки ғояни ҳам қўллаб-қувватловчи “ўзгалар”нинг мавжуд эканлигига эришиш керак. Чунки ҳар қандай одам ўз фикрининг тўғрилигига ва асосли эканлигига ишонч ҳосил бўлсагина, у фикрини эркин баён эта олади. “Демак, - деб таъкидлайди В. Каримова, - тарбияловчининг маънавий қараши, фикр алмашиниш жараёни суҳбатга нисбатан ижобий установкалар мустақил фикрлашнинг энг мақбул шароити ҳисобланади”.

Э.З. Усманова тафаккурнинг энг муҳим тавсифи - бу тафаккур билан нутқнинг энг яқин ўзаро боғлиқлигидир, деб кўрсатиб ўтади. Муаллифнинг фикрича, у ёки бу фикр қанчалик ўйланган бўлса, у сўзлар орқали, оғзаки ва ёзма нутқда шунчалик аниқ ва мантикий ифодаланади. Аксинча, қандайдир бир фикрнинг сўзлар ёрдамида шаклланиши қанчалик такомиллаштирилган бўлса, шу фикрнинг ўзи шунчалик аниқлашади ва англанилиб борилади. Агар биз болалар тафаккурини ривожлантиришни хоҳласак - унда улар

нутқини ўстириш, уларнинг ўз нуқтаи- назарини ҳимоя қилишга ўргатиш, ҳатто асослаб бера олишликка, бошқача қарашларни эшита билишга, унда ўзининг “ўринли ҳиссасини қўшишга, ўринли танқид қила билишга, мунозараларга ўргатиш керак”⁸.

Р.И.Суннатова фикрлаш фаолиятининг индивидуал - типологик хусусиятларини ўрганиб, бу хусусиятлар қаторига мустақил ёки мустақил эмаслик, ўзини-ўзи баҳолашда конструктивлик - деструктивлик, фикрлаш фаолиятида қарор қабул қилиш бўйича шахслараро таъсир ўтказиш ҳолатларида конфликтлик - конформлик кабилар киришини таъкидлаган.

Шундай қилиб, мамлакатимиз психологлари ҳам тафаккур жараёни бўйича олиб бораётган изланишларида, энг аввало, фикрлашнинг англашнинг ва ижтимоийлик тамойилларга кўпроқ эътибор қаратган ҳолда мустақил, эркин фикрлай олиш қобилияти ижтимоий муносабатларга боғлиқлигига эътибор бермоқдалар ва бу хулоса диққатга сазовордир.

Ижтимоий фаолиятда мавжудлиги каби мустақил фикрлашга алоқадор бўлган билиш фаолиятида ҳам операцион-техник томон ижтимоий ҳулқ томони билан қўшилиб кетади, яъни субъект-объект муносабати (субъектнинг объект билан ўзаро ҳаракати) “субъект-субъект” муносабатига айланади ва бу катта амалий аҳамият касб этади. Шахснинг билув фаолиятини ўрганишда мураккаб ўзаро муносабатнинг бу икки тури аниқланибгина қолмасдан, балки унинг тадқиқот усулини эътиборга олиш мақсадга мувофиқ. Ягона фаолиятнинг бу икки томонини бир-биридан ажратган ҳолда ўрганиш билиш фаолиятининг такомиллашуви, тараққиёти, қонуниятлари ҳақида ҳаққоний маълумотлар олишга имкон бермайди. Бир томондан, шахснинг билув фаолиятини предметнинг ўзи билангина ўрганиш хато, бошқа томондан, муомала механизмини билув омилидан ажратиб ўрганиш ундан ҳам қийин. Билиш фаолиятининг гностик (билиш) ва мулоқот жиҳатлари ўзаро чамбарчас боғлиқ эканлиги учун ягона фаолиятнинг бу икки жабҳасидан биргаликда фойдаланиш зарур. Ана шундай диалектик ривожланиш фикрга ҳам тааллуқли бўлиб, мустақил фикрлашнинг сифати, самараси ва даражаси бевосита фикрловчини ўраб турган ижтимоий борлиқ ва ундаги муомала мароми, услубига боғлиқ.

Фикрнинг шаклланиши жамият ва табиатда идрок этилаётган воқеа ва ҳодисаларни баҳолаш “кўр-кўрона” унга ишониш ёки ақл-идрок билан англашнинг нисбатидан келиб чиқади. Фикрнинг ва эътиқоднинг ривожланиши билув жараёнида муҳим омил ҳисобланади, чунки болада фикрнинг пайдо бўлиши чуқурроқ билимга эҳтиёжни ҳосил қилади, бу эса ўз навбатида шахснинг жисмоний ва ақлий кучларини фаоллаштиради, мотивлар, ирода ва ақлий ҳаракатларнинг бирлигини таъминлайди, яъни шахс мустақил равишда ўзини-ўзи бошқаришга ундовчи ва бажарувчи омиллари бирлигини кафолатлайди.

Тафаккур мустақиллигини ривожлантиришда ўқув фаолиятининг гуруҳий шаклларида катта аҳамият берилади, лекин бунда шахснинг

⁸ Усманова Э.З. Болаларда мустақил тафаккурни қандай қилиб ривожлантириш мумкин. –Т.: Ўзбекистон. 2000. 4 б.

индивидуал фаолияти, фикр ва ҳаракатларининг бетакрорлигининг роли ҳам пасайтирилмайди. Яъни, одам ўзи ёлғиз бўлганидан кўра, одамлар орасида, гуруҳий баҳсларда ўзида мустақил фикрлаш қобилиятини ўстириши мумкин. Ўсмирлик ёшининг муҳим хусусияти шундаки, бу даврда фаол, мустақил ижодий тафаккурнинг таркиб топиши бошланади. Ўсмирлик ёши ана шундай тафаккурнинг шаклланиши учун сензитив даврдир. Болалар олдида ҳал қилиниши лозим бўлган муаммо, масала юзага келган вазиятдагина уларда мустақил фикрлаш ўса бошлайди. Шунинг учун ўқитувчи ўсмирлар билан олиб борадиган машғулотларини мураккаблиги турлича бўлган муаммоларни мустақил равишда ҳал қилишга қизиқиш уйғотадиган тарзда уюштириши лозим.

Бу даврда айниқса, ўсмирлар учун ўртоқлари билан дарсда ва дарсдан ташқари вақтларда бўладиган мулоқот муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам устозлар, мураббийлар, ота-оналар айти шу даврда уларнинг кимлар билан, нима хусусида баҳс юритишларига эътибор беришлари жоиз.

Зеро, тафаккур мустақиллиги - бу шахснинг жамиятдаги мавқеи ва ижтимоий борлиқ моҳияти юзасидан ўзлаштирадиган билимлари, муомала жараёнида юзага келадиган ҳукмларининг шахсий фикр ва эътиқод даражасида идрок этилишидир.

3.Т.Нишанованинг таъкидлашича, тафаккур мустақиллиги - бу шахснинг билимларни ўзлаштириш жараёнида вужудга келадиган ҳукмларни шахсий фикрига ва эътиқодига узатиш қобилиятидир. Тафаккур мустақиллиги феномени ўз тузилишига кўра ҳукм, фикр, эътиқод бирликларидан иборатдир мустақил фикр ривожланганлигининг мезонлари куйидагилар:

А)ўзининг ва “ўзгаларнинг” фикрини танқидий баҳолашда шахснинг тажрибаси, ўзга шахснинг фикрини тушуниш қобилияти, унинг фикридаги мантиқни пайқаш, рақибнинг фикрларини ўз фикрлари билан таққослай олиш, муайян хулосага келиш;

Б) шахснинг ўзгалар билдираётган фикрнинг мазмун-моҳияти билан ташқи (маъқуллаш, сўзга қўшилиш) ва ички (ҳақиқатан ҳам руҳан тўла қўшилиши) келишуви;

В) баҳслашувчиларнинг ўзаро мулоқот жараёнида фикрий қарама-қаршиликларни “ҳис қила олиш” ва унга муносиб жавоб беришга тайёрлик.

Г) тафаккур жараёнида назарий ва амалий умумлаштиришнинг нисбий маромига эришиш;

Д) диққат тўпланишида намоён бўладиган ақлий функцияларнинг ихтиёрий бошқарилиши;

Е) ақлий ташаббускорликнинг ривожланиш даражаси.

Агар ўқитувчиларда ижодий тафаккур ривожланган бўлсагина, у болаларда ҳам ижодий фикрни шакллантира олади, чунки ҳар бир ўқитувчи ўз услуби билан ўзига мансуб тоифадагиларни шакллантиради.

Мустақил фикрлаш билан креатив, ностандарт тафаккур оригиналлиги ўртасида тўғри пропорционал боғланиш мавжуд бўлиб, ўспиринларда креатив тафаккур оригиналлиги қай тарзда шакллантирилса, уларда

мустақил фикрлаш ҳам шунчалик ривожланади.

Болаларда мустақил фикр юритиш малака ва кўникмаларини ҳосил қилиш учун ўқитувчи билан болалар ўртасида муносабатлар ўзгариши, билим оловчи эса таълим жараёнининг фаол субъектига айлантирилиши лозим. Буни татбиқ этишнинг психологик шартлари, омиллари ва мезонлари мавжуд бўлиб, уларга:

- таълим берувчи катталар болани қандай бўлса, шундайлигича иқтидорли, лаёқатли деб тасаввур қилишга, тан олишга ўрганмоқлари керак;
- янги таълим масканларида янги таълим ва тарбиявий технологияларни жорий этилиши мақсадга мувофиқ, бунда болаларга ҳурмат, уларнинг фикри ва юксалишига эътибор билан қараш зарур;

- гуруҳ фаолиятини мазмунли ташкил этиш, яъни мунозара, диалог, ўйин, тренинг методларидан кенг ва ўринли фойдаланиш болаларга кўпроқ фикрларни вужудга келтириш учун шароитни яратиш лозим.

Тадқиқотларда мустақил фикрлаш ва шахснинг ўзини-ўзи баҳолаш ўртасидаги боғланиш ҳам тадқиқ этилди. Маълум бўлишича, гуруҳнинг тан олинган аъзолари ўзларини-ўзлари юқори баҳолайдилар, лекин уларда мустақил ижодий фикр кўрсаткичи ҳам юқоридир. Гуруҳдан ажралиб қолган аъзолар эса ўзларини-ўзлари гуруҳий баҳолашга қараганда юқори баҳолайдилар, бинобарин, уларда мустақил, ижодий фикрлаш ҳам қуйи ривожланишга эга.

Демак, шахснинг жамиятдаги ўрни ва салоҳияти, обрўси ва манфаатдорлиги, ўзгаларга таъсир кўрсата олиши ундаги мустақил фикрлай олиш қобилияти билан бевосита боғлиқ.

Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак, аммо, билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойлик. Ҳозирги замон ўқув муассасаларининг вазифаси ёш авлодни мустақил фикрлашга ўргатишдир. Албатта, фикрлашда ҳам индивидуал фарқлар мавжуд. Фикрлашни билиш - бу инсоннинг ақлидир.

Ақлнинг қуйидаги сифатларини ажратиш мумкин:

Мазмундорлик (бойлиги, чуқурлиги, ҳукмга бойлиги).

Фикрлашнинг кенглиги (кенг ва тор) ва чуқурлиги, назария ва амалиётнинг узвийлигига боғлиқдир. Амалиёт, ҳукмнинг тўғрилиги мезонидир.

Фикрлашнинг мустақиллиги - умумий тажрибани қўллай олиш, шахсий фикрга эга бўлиш, тажрибага муносабат билдириш.

Ақлнинг ташаббускорлиги.

Ақлнинг эгилувчанлиги, вазифани стандарт ечишдан қочиш.

Ақлнинг танқидийлиги, ўз ишини аниқ баҳолай олиш, уни ўлчаш.

Ақлнинг маҳсулдорлиги.

Фикрнинг кетма-кетлиги.

Тафаккурнинг тезлиги.

Ақл ҳақида бир қанча олимлар ва арбобларнинг турли хил фикрларни келтирилган. ***"Улуғ ақл эгалари ўз олдиларига мақсад кўядилар, қолган***

одамлар ўз истаклари ортидаи эргашидилар" (Вашингтон Ирвинг).

"Ақл - бу яхши ташкил этилган билимлар тизимидир" (К.Д.Ушинский).

Юқорида айтиб ўтилган барча ақл сифатлар ёш ўзгарган сари ўзгариб боради. Ижодий ишда фикрлашнинг мустақиллиги ва танқидийлиги зарур бўлиб, у ақлий фаолиятнинг маҳсулдорлигини таъминлайди.

5. Кўникма ва малакаларни шакллантириш

Болалар билимларни ўзлаштирибгина қолмай хилма-хил кўникма ва малакаларни ҳосил қиладилар.

Малака - машқ қилиш натижасида юзага келган ҳатти-ҳаракатларнинг автоматлашган усули.

Малака физиологик жиҳатдан бош миянинг катта ярим шарлари пўстлоғида ҳосил бўлиб, вақтинчалик нерв боғланишлари барқарор тизимининг функциясини таъминлайди. Динамик-стереотипларни яратиш шароитлари бир вақтнинг ўзида автоматлашган акт билан мураккаб аналитик-синтетик фаолиятни юзага келтиради. Малакалар кишининг билим ва кўникмалари асосида таркиб топади. Малака ҳосил бўлишининг дастлабки босқичида унинг ҳар бир қисми ўйланган ҳолда, диққат билан бажарилади. Малакалар шаклланиб борган сари, уларни бажаришга нисбатан назорат камайиб боради. Шунинг учун ҳам маълум бир фаолиятни амалга оширишда малакаларнинг аҳамияти каттадир. Малакалар ҳаракат турларига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

- ҳаракат малакалари;
- сенсор малакалар;
- ақлий малакалар.ф

Малакаларнинг нерв-физиологик асоси динамик стереотиплардир. Бунинг натижасида нафақат малакалар, балки кўникмалар ҳам юзага келади. Шахсда малакалар шаклланишида қуйидаги қонуниятлар кўзга ташланади:

1. Малака ҳосил бўлишининг нотекис жараёни. Бу машқларнинг эгри графигида намоён бўлади.

2. Малакаларнинг кўчиши. Ижобий малакаларнинг янгиларини шаклланишига таъсири кўчиш дейилади. Малакалардаги салбий таъсир эса **интерференция** деб аталади, бунда эски малака янгисининг шаклланишига ҳалақит беради.

3. Малакани прогрессив ва регрессивлиги - малака узоқ вақт миқдорида хизмат қилиши учун ундан фойдаланиш лозим. Акс ҳолда деавтоматлаштириш юзага келиб, зарур ҳаракатлар ўз тезлиги, янгиллиги, аниқлиги ва автоматлаштирилган ҳаракатларни таъминловчи хусусиятларини йўқотади.

Кўникма - олдинга қўйилган мақсад ва ҳатти-ҳаракат шароитидан келиб чиқадиган муваффақиятли ҳаракатлар усуллари танлаш ва амалга ошириш учун мавжуд билимлар ва малакалардан фойдаланишдир

Кўникма экстериоризация қилишни – билимларнинг жисмоний ҳаракатга мужассамлашувини тақозо этади. Унинг бошланиш нуқтаси ахборотнинг юксак даражада, яъни онгда қайта ишланишидан иборатдир. Амалий ҳаракатларнинг ана шу юксак даражадаги фаолияти натижалари билан йўналтириб турилиши эса унинг якуини ташкил этади.

Кўникма ва малакалар ҳатти-ҳаракат услуби бўла туриб, маълум фаолият турига қараб ишлаб чиқариш, ўқув, ижтимоий, спорт, ташкилий, техник фаолият, илмий фаолият, санъат соҳасидаги кўникмалар ва бошқалар бўлиши мумкин. Лекин, барча фаолият турларида қўлланиладиган кўникма ва малакалар мавжуд: булар - ҳаракат, сенсор, ақлий кўникма ва малакалардир. Ҳаракат кўникмаларига жисмоний меҳнат, спорт ва ўқув кўникмалари (хат ёзиш, тез ўқиш ва ҳоказо) киради.

Сенсор кўникма ва малакаларга ўлчов, ёруғлик, овоз ва символик маълумотларни тез ва тўғри қабул қилиш билан боғлиқ бўлган ва бошқариш марказларида такрорлаб боришлар киради.

Ақлий кўникма ва малакаларга - кузатиш усуллари, малакаларни ривожлантириш, оғзаки ва ёзма ҳисоб-китобни ишлаб чиқиш, ҳаракатларга йўналтириш, китоб билан ишлаш, архив материалларини йиғиш, илмий тажриба ўтказиш ва ҳоказо. Малакалар машқ қилиш натижасида юзага келади, яъни бунда мақсад сари йўналтирилган (доимий) қайтариш мустаҳкамлашга олиб келади ва самарали усуллар асосида қайта-қайта қайтарилиши амалга оширилади. Инсон томонидан эгалланган кўникма ва малакалар янги кўникмаларни шакллантиришига таъсир кўрсатади.

Одатлар - бу кундалик фаолиятда кўп такрорланиши натижасида автоматлашган ва бажарилиши шахснинг функционал эҳтиёжига айланиб кетган ҳаракатлардан иборат индивидуал хислат

Одатларни инсоннинг маданий ва ахлоқий ҳулқида аҳамияти катта. Одатлар билим, кўникма ва малакалар асосида таркиб топиб, улардан фарқли ўлароқ, ижобий ҳамда салбий бўлади. Масалан, меҳнатсеварлик одати ижобий, дангасалик одати салбийдир. Одатнинг физиологик асослари бош миёна ярим шарлар қобиғида ҳосил бўлган динамик стереотиплардир.

Таълим бошқариладиган жараён бўлиб, бунда ҳар бир боланинг ҳаракати қадамба-қадам назорат қилинади, ўқитувчи ҳар бир босқичда боланинг билимларини малакаларини ўзлаштириш ҳақида ахборот олиб туради, янги материал аввалги материални ўзлаштиришга қараб тақдим

этилади.

Таълим-тарбия жараёнида индивидуал ёндашув муаммоси

Таълим-тарбияда индивидуал ёндашув деганда ҳар бир болани индивидуал, бошқаларга боғлиқ бўлмаган ҳолда ўқитиш ва тарбиялаш, деган маънони билдирмайди. Таълимни индивидуаллаштиришнинг маъноси шуки, у боланинг индивидуал- психологик хусусиятларига таянади, ана шу хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда курилади. Гуруҳ ривожланиши ва тайёргарлик даражаси бир хил бўлмаган, ўзлаштириши турлича ва ўқишга муносабати ҳар хил бўлган болалардан ташкил топади. Тарбиячи-ўқитувчи анъанавий ташкил этилган таълим жараёнида ҳаммага ҳар хилда барабар эътибор қарата олмайди. Шунинг учун у таълимни ўртача даражага – ўртача ривожланишга, ўртача тайёргарликка, ўртача ўзлаштиришга тадбиқ қилган ҳолда олиб боришга мажбур бўлади. Бошқача айтганда, у таълимни қандайдир афсонавий “ўрта” болани кўзда тутган ҳолда ташкил этади. Бу нарсаси шунга олиб келадики, “кучли” болалар сунъий равишда ўз ривожланишида ушлаб турилади. Бундай ҳолда болаларнинг ўқишга қизиқишлари қолмайди, чунки ўқиш уларда кўп ақлий куч сарфлашни талаб қилмайди. “Кучсиз” болалар эса сурункасига орқада қолишга мубтало бўлганлар, улар ҳам ўқишга қизиқмай кўядилар, чунки ўқиш улардан кўпроқ ақлий куч сарфлашни талаб қилади. “Ўртача” даражага кирувчилар ҳам жуда ҳар хил бўладилар, қизиқиш ва майллари турлича, идрок, хотира, ҳаёл ва тафаккур хусусиятлари хилма-хил бўлади. Бир бола кўргазмали образлар ва тасаввурларга асосли равишда таянмоғи зарур, иккинчиси бунга камроқ эҳтиёж сезади; бири секин фикрлайди, иккинчисининг ақлий мўлжали нисбатан тезлиги билан ажралиб туради; бири тез эсда олиб қолса-да, мустаҳкам эмас; иккинчиси – секин эсда олиб қолса-да, кўп нарсани ёдида сақлайди; бири уюшган ҳолда ишлашга ўрганган, бошқаси кайфиятига қараб, асабийлашиб ва нотекис ишлайди; бири астойдил, иккинчиси мажбуран шуғулланади.

Таълимни индивидуаллаштириш тамойили ўқитишда болаларнинг реал типларига таяниш зарурлигига асосланади. Бу тамойилни программалаштирилган таълим жуда яхши амалга оширади. Болаларнинг индивидуал психологик хусусиятлари таълимнинг айрим методлари ва усуллари танлаш ҳамда қўлланиш вақтида, уйга берилган топшириқларни қисмларга бўлишда, синф ва назорат ишларининг вариантларини аниқлашда ҳисобга олинади.

Гуруҳ билан олиб бориладиган ишни айрим болалар билан олиб бориладиган индивидуал иш билан бирга қўшиш мумкин. Шу билан бирга дастурнинг худди шу масалаларини болалар қандай тайёргарлик кўрганликлари, индивидуал мойилликлари, қизиқиш ва қобилиятлари ҳамда индивидуал иш суратларига қараб турлича тўлалик ва теранлик билан, ҳар ким дарсда оптимал даражада банд бўладиган қилиб ўрганадилар.

Таълимда индивидуал ёндашиш камчиликларга барҳам беришнигина эмас, балки болалар тафаккурини ривожлантириш, ўқишга тўғри муносабатда бўлишни, билишга оид қизиқишларни таркиб топтириш

ишларини олиб боришни ҳам англатади. Ўқишга салбий муносабатда бўлиш ҳолларида бундай муносабатни келтириб чиқарган сабабларга қараб, тарбиявий чора-тадбирлар кўриш керак бўлади. Бундай сабаблар орасида ўқитувчи билан бўлган келишмовчилик, бола дуч келган қийинчиликлар, билимдаги нуқсонлар, ўз кучига ишонмаслик ва ҳоказолар бўлиши мумкин.

Рус психологлари якдиллик билан: барча болалар ўқишга қобилиятлидирлар, ҳар бир нормал ва психик жиҳатдан соғлом бола ўрта маълумот олишга қодирдир мактаб давлат таълим стандартлари доирасида ўқув материалини маълум даражада муваффақиятли эгаллашга қодирдир, бинобарин ўқитувчи ҳамма болаларнинг ҳам шундай бўлишига эришмоғи лозим, деган нуқтаи назарда турадилар. Лекин бундан ҳамма болаларга ҳам таълим бериш бир хилда осон, деб асло ўйлаб бўлмайди. Ҳар қандай таълим методикаси шароитида, бу таълим жуда яхши ташкил этилган шароитда бир хил болалар яхшироқ ҳаракат қилиб, бошқалардан кўра юқори натижаларга эришадилар. Бир бола алоҳида кўп куч ва меҳнат сарф қилмасдан нисбатан қисқа муддат ичида юксак натижаларни, катта муваффақиятларни қўлга киритади, бошқа бола бўлса қанчалик интизмасин ва ҳаракат қилмасин, ўша даражага шунчалик тез ва осонликча кўтарила олмайди.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Ўқиш фаолияти ва унинг элементлари нималардан иборат?
2. Таълим жараёнида билимларни ўзлаштириш нимага боғлиқ?
3. Ўқиш мотивлари ва мотивацияга изох беринг.
4. Ўқув фаолияти мотивациясининг манбаларига нималар киради?
5. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари нималардан иборат?
6. Таълим фаолиятига кўра таълимнинг қандай методларини биласиз?
7. Кўникма ва малакалар таълим жараёнида қандай шакллантирилади?
8. Таълимни индивидуаллаштириш деганда нимани тушунасиш?

Мавзу юзасидан тест саволлари:

1. Таълимга психологик тайёргарлик деганда нима назарда тутилади?

А) Таълим берувчи, маълумот усуллари, ўқув мотивлари, ўқитувчининг баҳолаши;

Б) Таълимнинг мақсади-нима учун ўқитиш керак? Таълимнинг мазмуни-нимага ўқитиш керак? Таълимнинг методлари, усуллари ва педагогик мулоқот йўллари, таълим берувчи, бола;

С) Боланинг объектив ва субъектив жиҳатдан мактаб талабига муносиблиги.

Д) Бола ўқишни, санашни билиб олса.

2. Таълим жараёнининг муваффақияти нималарга боғлиқ?

А) Таълимнинг мақсади-нима учун ўқитиш керак? Таълимнинг мазмуни-нимага ўқитиш керак? Таълимнинг методлари, усуллари ва педагогик мулоқот йўллари, таълим берувчи, бола;

Б) Мотивация, маълумот усуллари, маълумотнинг тушунарлилиги, маълумотларни қўллаш;

С) Таълим берувчи, маълумот усуллари, ўқув мотивлари, ўқитувчининг баҳолаши.

Д) болаларга, ўқитувчининг қандай ўқитишига.

3. Ўқув фаолиятининг элементларини тўғри белгиланг.

А) Мотивация, хотира, ўқув топшириклари, ўқитувчининг назорати, педагогик мулоқот йўллари ;

Б) Таълим берувчи, маълумот усуллари, ўқув мотивлари, ўқитувчининг баҳолаши, педагогик мулоқот йўллари ;

С) Ўқув мотивлари, ўқув топшириклари, ўқув ҳаракатлари, ўқитувчининг назорати, ўқитувчининг баҳолаши.

Д) Таълимнинг мақсади-нима учун ўқитиш керак? Таълимнинг мазмуни-нимага ўқитиш керак? Таълимнинг методлари, усуллари ва педагогик мулоқот йўллари, таълим берувчи, бола;

4. П.Я.Гальперин назарияси бўйича билимларни ўзлаштириш жараёни нечта босқичдан иборат?

А) 5 та;

Б) 6 та;

С) 7 та.

Д) 10 та

5. Таълим жараёнида тушунчаларнинг шаклланиши қандай юзага келади?

А) Билишга қаратилган масалаларни ечишдаги фаол фаолиятда;

Б) Муаммонинг қўйилиши, унинг ечими, тахминан шакллантириш ва текширишда;

С) Нарса ва ҳодисаларнинг функционал хусусиятларини тушуниб олишда.

Д) Ўқув мотивлари, ўқув топшириклари, ўқув ҳаракатлари, ўқитувчининг назорати, ўқитувчининг баҳолашида.

6. Ўқув фаолияти мотивациясининг манбалари қайсилар?

А) Ички, ташқи, шахсий мотивлар;

Б) Билим, қўникма ва малакалар;

С) Установа, қадриятлар, орттирилган қобилиятлар.

Д) Интеллектуал малакалар

7. Ўқиш жараёнида ҳарфлар шаклини фарқлаш қандай малакага мисол бўла олади?

А) Сенсор малака;

Б) мотор малака?

С) Интеллектуал малака;

Д) Сенсомотор малака.

8. Билимларни ўзлаштириш жараёнининг босқичлари қайси жавобда тўғри кетма-кет келтирилган?

1) Ахборотни қабул қилиш; 2) маълумотларни амалиётда қўллаш; 3) маълумотларни эсда олиб қолиш ва эсда сақлаш; 4) материални англаш, уни

қайта ишлаш.

А)1,2,3,4;

Б)1,4,2,3;

В)1,4,3,2;

Г) 1,3,4,2.

9. Қайтаришдан ташқари ўқув материални ўзлаштириш воситасига нима киради?

А) материалга нисбатан установка;

Б) Машқлар;

С) Материалнинг ҳажми;

Д) Материалнинг эмоционал хусусияти.

10. Таълим жараёнида ўқитувчи боланинг қандай фаоллигини бошқариши кўзда тутилади?

А)Шахслараро муносабатдаги фаоллик;

Б)Ижтимоий фойдали фаолиятдаги фаоллик;

В)Билиш соҳасидаги фаоллик;

Г)Жисмоний фаоллик.

3-МАВЗУ: ТАРБИЯ ЖАРАЁНИНИНГ ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ

Режа:

1. Тарбия жараёнининг психологик моҳияти, мақсад ва вазифалари.
2. Тарбиявий таъсирнинг психологик асослари.
3. Жамоанинг болага тарбиявий таъсир кўрсатиш имконияти.
4. Меҳнат фаолиятининг тарбиявий аҳамияти.
5. Тарбия методлари ва воситаларининг психологик мазмуни.

Мавзунинг ўқув мақсади:

Таълимий: Тингловчиларга тарбия тушунчасининг моҳиятини, унинг шахс камолотидаги ўрнини, тарбия усуллари ва воситалари ҳақидаги маълумотларни, жамият ҳолати ва келгуси ривожланишга тарбия мақсадининг боғлиқлигини тушунтириш. Таълим-тарбия жараёнининг самарадорлиги ва унга таъсир этувчи омиллар тўғрисидаги билимларини ривожлантиришдан иборат.

Тарбиявий: Миллий анъаналар, урф-одатларимизнинг тикланиши, миллий, умумбашарий ва умуммаънавий қадриятларга асосланган ахлоқ нормаларини яратиш ва уларни болаларимиз, ёшларимиз онгига сингдириш орқали уларни жамиятимиз учун фидокор, билимдон инсон қилиб тарбиялаш асос бўла олишини ўқитиш, болаларда ўқитувчи ва тарбиячига ҳос касбий ва шахсий сифатларни тарбиялаш.

Ривожлантирувчи: Болаларда тарбия усуллари эгаллаш ва ундан оқилона фойдалана олиш малакаларини шакллантириш,

1.Тарбия жараёнининг психологик моҳияти, мақсад ва вазифалари

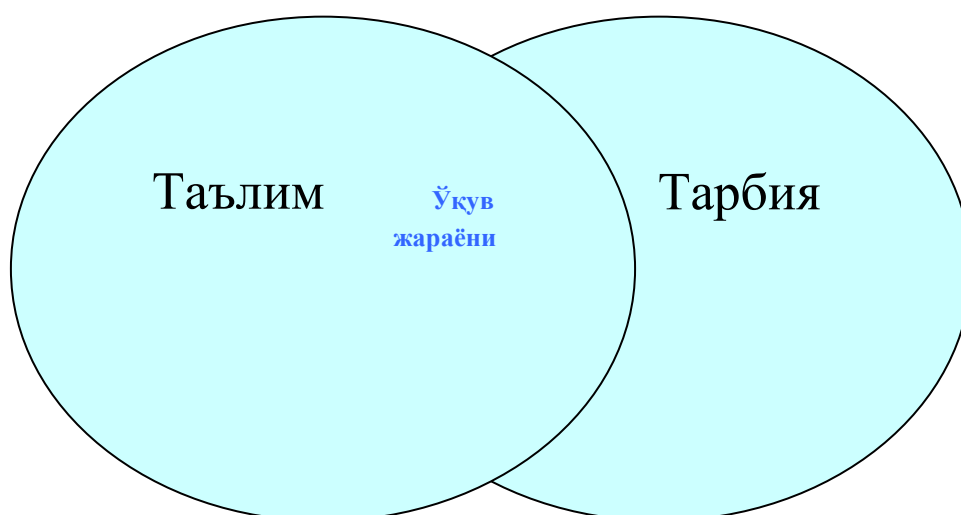
Жамият тараққиётининг барча босқичларида ҳам давр талабига муносиб бўлган ёш авлодни тарбиялаш муаммоси ҳамisha долзарб аҳамиятга молик

бўлиб келган.

Тарбия - бу шахснинг ижтимоий, маънавий ва ишлаб чиқариш фаолиятига тайёрлаш мақсадида унинг маънавий, жисмоний камолотига мунтазам равишда таъсир кўрсатиш жараёнидир.

Тарбия тарбиячи томонидан тарбияланувчида барқарор ахлоқий ҳислат ва хулқий фазилатларни таркиб топтириш, шакллантириш мақсадида тарбияланувчининг онгига аниқ мақсад йўлида тарбиявий таъсир этиш жараёнидир.

Тарбия – боланинг ижтимоий муҳитда ўз ўрнини топишни ўрганиши ҳамда инсоннинг ҳаётий кўникма ва малакаларга эга бўлишидир. Таълим жараёнининг марказида шахснинг билиш ва англаш жараёни, унинг қобилияти, илм ўрганиши ётса, ундан фарқли ўлароқ тарбия инсонни шахс сифатида шаклланишига, унинг дунёқараши ва жамиятга муносабатига қаратилади. Тарбия - бу алоҳида жараён эмас, балки ўқитишнинг бир томони бўлиб, у билан умумий ва фарқли томонларга эгадир. Билим бериш ва тарбияга, асосан, инсоннинг ижтимоий кўникма олиш механизмининг ўзига хос жиҳатларини киритиш мумкин. Тарбия жараёнида шахснинг сифат ва хоссаи, ижтимоий хулқ-атвори ва шакллари назарда тутилса, ўқитишда билим, кўникма ва малакалар инобатга олинади.

Тарбия жараёнининг илмий асослари билан, психологиядан ташқари фалсафа, социология ва педагогика фанлари шуғулланади. Ҳолбуки, психология фанисиз тарбиянинг асосий муаммолари ҳал қилиниб бўлмаган ҳолда тўғри қўйилиши ҳам мумкин эмас, чунки уларни англаш негизида шахс психологияси, инсоний муносабатлар, ҳар хил ижтимоий жамоалар психологиясини билиш ётади. Барча учун умумий бўлган ёки болаларга

индивидуал тавсиялар беришда умумий психология ва ёш даврлар психологиясига таянилади.

Тарбия унинг мақсадларини аниқлашдан бошланади.

Тарбиянинг бош вазифаси - жамият ҳаётида зарур бўлган керакли сифатларни ўзида мужассамлаштирган шахсни шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат.

Тарбия жараёнида доимий ва ўзгармас мақсад қўйилмайди, чунки ўзгармас мақсад ҳар қандай жамиятга ҳам мос бўлавермайди. Жамият тузилиши ва ижтимоий муносабатлар ўзгариши билан тарбия мақсади ўзгаради.

Тарбия турли хил даврларда ва турли хил жамиятларда ўзгармас жараён бўлиб қолмайди. Тарбиянинг мақсадлари, мазмуни, шакл ва методлари ҳар бир тарихий даврда ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Инсон шахсини шакллантириш бўйича ҳар бир ижтимоий тузум йўналишига мос равишда талаблар қўйилади. Тарбиянинг барча тарихий даврлар учун хос бўлган баъзи бир умумий белгилари ҳам мавжуд. Педагогик ғоялар ва тарбиявий ишни ривожлантиришда муайян даражадаги алоқа ва маълум бир давомийлик мавжуд. Жумладан, асрлар давомида дарс мактабда ўқув машғулотларини ташкил этишнинг асосий шакли бўлиб келди ва шундай бўлиб қолмоқда. Қатор ўқув предметлари мазмуни маълум даражада сақланиб қолапти. Айни чоғда тарбияда ва таълим беришда ғоявий жиҳатдан бетараф қоладиган жиҳатлар борлигини ҳам унутмаслик лозим. Тарбия ва таълимнинг ташкилий шакллари аниқ тўлдириш, мактаб ишининг у ёки бу масалаларини изоҳлашда турли даврларда турлича ёндашувлар мавжуд бўлган.

Агар жамият ўз тараққиёт даврида маълум бир ривожланишга, маданиятга ва маънавиятга эришган бўлса ва уни сақлаб қолишни ҳамда юксалтиришни истаса, унинг тарихида турли хил ўзгаришлар рўй беришидан қатъий назар, у ўтмишдан бери сақланиб келаётган энг яхши анъана ва қадриятларини қабул қилиши, давом эттириши лозим бўлади. Умуминсоний қадриятлар ва маданий бойликлар тарихий ва ҳудудий чегара ва ҳудудий чегара билмайдиган бойликлар қаторига киради. Биринчи навбатда худди ўшалар ижтимоий тарихнинг барча босқичларида тарбия мақсадларини ифодалайди. Бу мақсадлар яхшилик ва ёмонлик, тўғрилиқ ва тартиблиқ, инсонийлик ва табиатга бўлган муҳаббат тушунчалари билан боғлиқдир. Бу яна руҳият, эркинлик, шахснинг ўзи ва атрофида рўй бераётган воқеаларга жавобгарликни ҳис қилиши, камтарлик, инсонийлик кўринишларида намоён бўлади.

Руҳият юқори ахлоқий тафаккурнинг бир дақиқалиқ майл ва эҳтиёжлардан юқори қўйилишини билдиради. Ўсиб келаётган ва ривожланаётган шахсда бу доимий равишда ахлоқий баркамолликка интилишда намоён бўлади. Эркинлик бу инсоннинг ички ва ташқи озодликка интилишидир, бунда бошқа шахснинг ижтимоий келиб чиқиши, миллати,

диний ва сиёсий қарашлари, синфий муносабатлари ва бошқа хусусиятларидан қатъий назар, унинг ҳуқуқлари албатта тўла тўқис тан олиниши лозимдир.

Мажбурият ёки жавобгарликни ҳис қилиш – эркинликнинг қарама-қарши жиҳати бўлиб, бу шахснинг манфаатларига хизмат қилади. Мажбуриятсиз эркинлик – бу ўзбошимчалик, палапартишлик ҳисобланади. Эркинликсиз мажбурият эса – бу қулликдир. Униси ёки буниси ўзаро бир-бирини тўлдирганда ёки боғланганда мустақиллик мавжуд бўлиши мумкин. Мажбуриятни яна бошқача талқин қилинса, инсоннинг ўз ихтиёри билан жамият ҳаёти ва бошқа инсонлар тақдири учун жавобгарликни ўз устига олиши тушунилади. Ҳозирги замон тарбиясининг умумий мақсади болани юксак ахлоқли, руҳий жиҳатдан бой, қалбан озод, эркин, бурч ва мажбуриятни ҳис қила оладиган шахс сифатида шакллантира олишдир. Тарбиянинг умумий мақсади билан бир қаторда махсус ижтимоий мақсадлари ҳам келиб чиқиши мумкин. Улар тарихнинг маълум даврида ўзгарувчан талаблар билан жамият тараққиётининг долзарб муаммоларини баён этиши ва ривожланишига ҳисса қўшиши лозим. Маълум вақтдан сўнг жамият тараққиёти ўзининг маълум бир босқичидан ўтгандан кейин ривожланиш яна давом этади ва талаблар ҳам ўзгаради. Тарбиянинг мақсад ва вазифаларидан бири бу жамият тараққиётининг замонавий ривожланиш босқичларига жавоб бера оладиган махсус ташаббускор болаларни етиштириш, шахсни ўз-ўзини ҳурмат қиладиган ва интилувчан қилиб тарбиялашдан иборатдир.

Юксак тафаккур намоёндаларининг, хусусан файласуфларнинг рисоаларида ҳамда бадий адабиётнинг йирик вакиллари асарларида ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий таълимотларга, айниқса, кенг ўрин берилган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ўтмишда ахлоқшунослик соҳасида ижод қилиб, шу фан тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган мутафаккирларимиз талайгина.

Абу Наср Фаробий болаларни ахлоқли, назокатли қилиб тарбиялашда мусиқа билимининг аҳамияти ҳақида бундай дейди: ”Бу фан шу маънода фойдалики, кимнинг феъл-атвори мувозанатни йўқотган бўлса, у тартибга келтиради, камол топмаганларни камолга етказди ва мувозанатли бўлганларни мувозанатини узоқ муддатга сақлайди. Мусиқа руҳни даволайди, унинг созларининг таъсири билан руҳий қувватлар ўз субстанциясига уйғунлашади ва тартибга, мувозанатга келади”.

Фаробий ўзининг “Исо-ал-улум” китобининг охириги бўлимида: “Инсон ақли фақат билим билан чекланмайди, балки одат ва қарашларни ўзининг мақсадларига бўйсундира олиши ва йўналтириши, ўзгартириши ҳам мумкин,” -деб ёзади. Унинг фикрича, ҳар бир киши билимларни яхши эгалламоғи, яхши ва баркамол тарбия олмоғи, энг яхши фазилатларга эга бўлмоғи керак. Фаробий фикрича, кишидаги туб ғоя – саодатдир. Тарбия воситаси билан болаларда ҳосил қилинадиган барча инсоний, ахлоқий фазилатлар шунга қаратилмоғи керак.

2.Тарбиявий таъсирнинг психологик асослари

Инсоннинг табиатини ўзгартирадиган, унинг шахсини таркиб топишига таъсир қиладиган куч ижтимоий омиллар ёки бошқача қилиб айтганда, жамият ишлаб чиқариш кучлари ҳамда ишлаб чиқариш муносабатларининг ўсиши ва ўзгаришидир. Бундан ташқари инсон шахсининг таркиб топишига таъсир қилувчи яна бир кучли омил - инсон орттирган тажрибаларининг тарбия воситаси орқали болаларга берилишидир. Шундай қилиб, инсон шахси жуда мураккаб психологик категория бўлиб, у кишининг индивидуал ҳаёти давомида маълум конкрет омилларнинг таъсири остида секин-аста таркиб топади. Илмий манбаларга қараганда инсон шахси учта факторлар таъсирида таркиб топади. Улардан биринчиси, одам туғилиб ўсадиган ташқи ижтимоий муҳитнинг таъсири бўлса, иккинчиси, одамга узоқ муддат давомида системали равишда бериладиган ижтимоий таълим-тарбиянинг таъсиридир ва ниҳоят, учинчиси одамга наслий йўл билан бериладиган ирсий омилларнинг таъсиридир.

Инсоннинг психик тараққиётида ва шахсий сифатларининг таркиб топишида ташқи, ижтимоий муҳит ва тарбиянинг роли ҳал етувчи аҳамиятга эгадир. Лекин, инсон шахсининг таркиб топиши, юқорида айтиб ўтганимиздек, фақат шу иккита факторга эмас, балки учинчи бир факторга ҳам боғлиқдир. Бу фактор наслий йўл билан айрим анатомик ва биологик хусусиятларнинг таъсиридир. Масалан: танасининг тузилиши, сочи ва кўзларининг ранги, овози, гапириш услублари, айрим ҳаракатлари туғма равишда берилиши мумкин. Лекин, шуни ҳеч қачон эсдан чиқармаслик керакки, одамга ҳеч вақт унинг психик хусусиятлари, яъни унинг ақлий томонлари билан боғлиқ бўлган сифатлари наслий йўл билан берилмайди. Ниҳоят, нодир ҳолларда айрим қобилиятлар, масалан, мусиқа, математика қобилиятларда наслий йўл билан берилиши мумкин. Бундай имкониятларнинг амалга оширилиши, яъни рўёбга чиқиши учун албатта, маълум шароит бўлиши керак.

Ҳозирги кунда халқимиз орасидан етишиб чиққан истеъдодли олимлар, муҳандис-ихтирочилар, ёзувчи ва шоирлар, давлат ва жамоат арбоблари, истеъдодли артистлар, рассомлар ва бошқа кишиларимизга наслий йўл билан берилган барча имкониятларнинг рўёбга чиқиши учун ҳар қандай шароит майдонга келганлигини далили бўла олади.

Шахснинг барча хусусиятлари, муносабатлари ва хатти-ҳаракатлари шахснинг ҳаёти фаолиятида маълум ролни бажарувчи ва ҳар бири мураккаб қурилмадан иборат бўлган ҳамда шартли равишда тўртта ўзаро мустаҳкам боғланган функционал босқичларга бирлаштирилади:

Шахснинг ана шу ижтимоий аҳамиятга эга бўлган барча сифатлари ижтимоий тараққиётнинг юксак онгли фаолиятчиси сифатидаги шахснинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатларини белгилайди.

Биринчи тизимнинг ҳосил бўлишида анализаторлар ўртасидаги доимий табиий алоқани акс эттирувчи филогенетик механизмлар катта рол ўйнайди. Бироқ, бу илгари юқорида таъкидлаб ўтганимиздек онтогенез жараёнида филогенетик анализаторлар ўртасидаги алоқа вақтли алоқалар билан органик жиҳатдан қўшилиб келадилар. Бунда мазкур тизимнинг ичида перцептив тизимга ўтиб кетадиган юксак даражада интеграцияланган маълум ички сенсор комплексларни ҳосил қилади. Бундай комплекслар қаторига нутқ, эшитиш, кўриш ҳамда сенсомотор комплексларни киритиш мумкин. Мана шу комплексларнинг ҳаммаси одамнинг ҳаёт-фаолияти жараёнида ўзаро бир-бири билан доимий алоқага киришиб, сенсор-перцептив уюшишнинг ягона функционал динамик тизимини яратади. Инсоннинг сенсор-перцептив жиҳатлари доимо такомиллашиб боради.

Иккинчи тизим барқарор психик ҳолатларни ўз ичига олади. Бу ҳолатлар боланинг аниқ мақсадни кўзловчи ва фойдали фаолиятининг онгли субъекти сифатида бошлаган ҳаракатларининг дастлабки йилларидаёқ шакллана бошлайди. Темперамент, интеллект, билим ва муносабат ана шундай хусусиятлар жумласига киради.

Учинчи тизим - шахсни арбоб сифатида стабилизация тизимидир. Йўналтирилганлик, қобилият, мустақиллик ва ҳарактер унинг таркибий қисмини ташкил этади.

Йўналтирилганлик - шахснинг интеграл ва генерализация қилинган хусусиятидир.

Йўналтирилганлик билим, муносабатларнинг ҳамда шахснинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатларида ижтимоий аҳамият етакчилик қилган мотивларнинг бир бутун эканлигида ўз ифодасини топади. Бу хусусият одамнинг дунёқараши, қизиқишлари ва маънавий эҳтиёжларида намоён

бўлади.

Йўналтирилганлик структурасида ғоявий эътиқод катта рол ўйнайди. Ғоявий эътиқод - бу билимнинг, ўша шахсга хос бўлган интеллектуал, эмоционал ва ирода сифатларининг синтези, ғоялар ва хатти-ҳаракатлар бир бутунлигининг негизидир.

Тўртинчи тизим ўз ичига шундай хусусиятлар, муносабатлар ва хатти-ҳаракатларни оладики, уларда реал шахсларнинг ижтимоий «ўй фикрлари ва ҳис-туйғулари» акс эттирилади. Улар бу шахсларнинг сиёсий жиҳатдан онгли, ижтимоий тараққиётнинг масъул арбоблари сифатида хулқ-атворини белгилаб беради. Бунга гуманизм, оптимизм ва меҳнатсеварлик фазилатлари киради.

Шахс шаклланишида у яшаётган муҳит, кишилар, жамиятнинг роли жуда каттадир. Масалан, бирон маҳаллада инсон шахсининг таркиб топишига фаол таъсир кўрсатувчи юзта ўзига хос ижтимоий муҳит бор деган маънони билдиради. Бу ерда шундай бир савол туғилади: **«Ташқи муҳит инсон шахсининг таркиб топишига қандай таъсир қилади?»**

Биринчидан, ижтимоий муҳитдаги турли ҳодисалар одамнинг онгига бевосита таъсир қилиб, унда чуқур из қолдиради.

Иккинчидан, ташқи ижтимоий муҳит таъсирининг чуқурроқ ва мустаҳкамроқ бўлишига одамнинг ўзи ёрдам беради. Маълумки, болалар ўз табиатларига кўра, илк ёшлик чоғларидан бошлаб, ниҳоят даражада тақлидчан бўладилар. Болалар катта одамларнинг барча хатти-ҳаракатларига бевосита тақлид қилиш орқали бу хатти-ҳаракатларни, яхши-ёмон фазилатларни ўзларига сингдириб борадилар. Болалар оилада, кўча - кўйда, катта одамларнинг ҳар бир ҳаракатларини, ўзаро муносабатларини зимдан кузатиб турадилар.

Инсон шахсининг таркиб топишида ташқи ижтимоий муҳитнинг роли ҳақида гап борар экан, шуни ҳам таъкидлаб ўтиш зарурки, айрим ғайри табиий ҳодисалар инсон шахсининг таркиб топишида ташқи муҳит таъсирининг ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини тўла тасдиқлайди. Биз айрим тасодикий ҳолларда одам болаларининг ёввойи ҳайвонлар муҳитига тушиб қолиш ҳодисасини назарда тутаямиз. Ҳаётда бундай ҳодисалар жуда сийрак бўлса ҳам ҳар ҳолда учраб туради. Масалан, Ҳиндистонлик доктор **Синг Калькутта** яқинидаги ўрмонзорда бўри болалари билан бирга иккита одам боласининг ҳам тўрт оёқлаб югуриб юрганини кўриб қолади. Кейин уларни пойлаб, қароргоҳларини топиб, болаларни олиб кетади. Улардан бирига **Амала**, иккинчисига **Камала** деб ном қўяди. Шу нарса характерлики, болалар ёшликдан бўрилар муҳитига тушиб қолганликлари туфайли, феъл-атворлари, хатти-ҳаракатлари жиҳатидан бўрилардан фарқ қилмас эдилар. Нутқ йўқ, демак тафаккур ҳам ниҳоят даражада чекланган эди. Жуда катта қийинчиликлар билан қайта тарбияланилаётган бўри муҳитидаги болалар шамоллаш натижасида ўлиб қоладилар. Бу ҳодиса одамнинг шахс сифатида ривожланиши учун энг аввал инсоний муҳит, яъни ижтимоий муҳит бўлиши кераклигини тўла тасдиқлайди. Шахс ва унинг

психологиясига таъсир этувчи иккинчи омил таълим- тарбиянинг таъсиридир. Маълумки, таълим-тарбия инсон онгини шакллантиради, унинг дунёқараши, эътиқоди, ҳаётга бўлган муносабатини таркиб топтиради. Агар болаларнинг руҳий тараққиётлари ва шахсий хусусиятларининг таркиб топиши фақат ташқи ижтимоий муҳит билан, таълим-тарбиянинг ўзигагина боғлиқ бўлганда эди, ундай пайтда биз бир хилда сунъий ва айнан бир хил таълим-тарбия системасини ташкил қилиб, ҳар томондан баб-баравар тараққий этган ва деярли бир хил шахсий хусусиятларга эга шахсларни етиштириб чиқарар эдик. Ваҳоланки, бундай бўлиши мумкин эмас. Шунини айтиб ўтиш керакки, бола шахсининг таркиб топишига таълим-тарбиянинг таъсири деганда, албатта, биринчи навбатда тарбия муассасаларида, яъни боғча, мактаб, интернат, лицей ва коллежларда бериладиган таълим-тарбия тушунилади. Бироқ, бундан оилада болага бериладиган таълим-тарбия мутлақо мустасно эмас. Оиладаги умумий ижтимоий муҳитдан ташқари, оилада бериладиган таълим-тарбиянинг ҳам роли каттадир. Бола тарбияси билан системали шуғулланадиган ва умуман шуғулланмайдиган оилаларга мисоллар келтириш мумкин.

Юқорида айтиб ўтилган иккита омилдан ташқари учинчи омил ҳам мавжудки - бу наслий хусусиятлардир. Одамга **нималар наслий берилади?** Одамга наслий йўл билан айрим анатомик ва биологик хусусиятлари берилади. Масалан, тана тузилиши, сочи ва кўзларининг ранги, овози, гапириш услублари, айрим ҳаракатлари туғма берилиши мумкин. Лекин шунини ҳеч қачон эсдан чиқармаслик керакки, одамга ҳеч вақт унинг психик хусусиятлари, яъни унинг ақлий томонлари билан боғлиқ бўлган сифатлари наслий йўл билан, яъни туғма равишда берилмайди. Ниҳоятда нодир ҳолларда айрим қобилиятлар, масалан, мусиқа, математик қобилиятлар наслий йўл билан берилиши мумкин.

Одамнинг руҳий тараққиёти ва шахсий хусусиятларининг таркиб топиши ҳақида гапирар эканмиз, яна бир муҳим нарса устида тўхтаб ўтиш керак. Ҳозирги кунда тез-тез **акселерация** терминини ишлатаяпмиз. **Хўш акселерация бу нима?** Акселерация - «тезлатиш» деган маънони англатади. Ҳозирги кунда болаларни ҳам жисмоний, ҳам руҳий жиҳатдан жуда жадаллик билан ривожланаётганликларининг гувоҳи бўлиб турибмиз. **Хўш, бунинг сабаби нима бўлиши мумкин?** Албатта, бунга турли фикрлар бор. Айрим олимлар акселерациянинг сабабини илмий-техника тараққиёти билан боғлаб тушунтиришга интилоқдалар. Уларнинг фикрича, илмий-техниканинг жуда жадал темп билан ривожланиши инсониятнинг олдида мислсиз кўп ахборотларни идрок қилиш ва фикрда қайта ишлаш талабларини қўяди. Бу талаб ўз навбатида инсонни ҳар томонлама, яъни ҳам жисмоний, ҳам психик жиҳатдан тез ривожланишига олиб келди. Юқорида айтиб ўтилган олимларнинг фикрича, акселерация - бу XX асрнинг иккинчи ярмига хос бўлган ҳодисадир.

Тарбияли бўлиш - бу хулқ-атворини назорат қилишдан иборатдир.

Бундай назорат инсонга ёмон хатти-ҳаракатларни бажармаслик имкониятини беради. Агар шахс хулқ-атворини ахлоқийлиги ҳақида қайғурса, у ижтимоийлашувга эришган бўлади.

Тарбияланганлик ижтимоийлашувни ўрганиш жараёни сифатида қараладиган ёш психологиясида олинган натижаларга асосланади. Бола ўзини эгоцентрик эмас, балки тарбияли тутиши учун тарбияланганлик қандай рағбатлантирилиши керак? Тарбия ўз моҳиятига кўра ижтимоий жиҳатдан ижобий эҳтиёжларни ҳосил қилишидир. Агар таълим шахснинг онгини шакллантириш бўлса, тарбия унинг онгсизлик соҳасига таъсир этишидир. Болаларга уларни тарбиялайдиганларга ҳиссий яқинлик хос. Одатда 6 ойлик болалар унга ғамхўрлик қиладиган ота-онасига боғланиб қоладилар. Ота-онанинг олдида, улар билан мулоқотда бўлиш болаларга жуда ёқади, уларнинг йўқлиги болага ёқмайди. Ота-онанинг ғамхўрлигини билдирадиган сўзлар, хатти-ҳаракатлар бола учун жуда катта аҳамиятга эга, уни эркаламаслик, суймаслик салбий аҳамиятга эга бўлади. Хулқ-атворнинг дастлабки ижтимоийлашуви худди шу ўрганиш жараёни орқали содир бўлиши мумкин: хулқ-атворнинг исталган шакллари ғамхўрлик ва эътибор билан тақдирланади, кутилмаган шакллари эса қўллаб-қувватланмайди. Лекин, яхши хулқ-атворни рағбатлантириш ва ёмон хулқ-атвор учун жазолаш ахлоқий ижтимоийлашувнинг кичик бир қисмидир. Биз кўриб чиққан хулқ-атвор ҳамма болаларга ҳам тааллуқли эмас

Болаларни тарбиялаш самарадорлигини оширишда анъана ва урф-одатларнинг роли катта. Халқ урф-одатлари, анъаналари ва маросимлари катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Улар одамларни бир-бирига яқинлаштиради, дўстлик-биродарлик ҳис-туйғуларини ривожлантиради. Булар ўз навбатида ёшлар учун ибрат намунасини ўтайди.

Тарбия жараёнида ғамхўрликнинг функцияси каттадир. Болалар бефарқ ота-оналарга нисбатан ғамхўр ота-онага кўпроқ тақлид қиладилар. Ғамхўр ота-оналар боланинг салбий хулқ-атворини қўллаб-қувватламаганда, бола ўз хатти-ҳаракатларининг оқибатини эртароқ англайди.

Тарбиявий жараёни амалга оширишда ғамхўрлик билан бир қаторда яхши кўришга асосланган интизомга риоя қилиш зарурдир. Бу бола билан доимий мулоқотни, тушунтиришни, муҳокама қилишни, агар боланинг хулқ-атвори шуни талаб қилса, оғзаки танбеҳ беришни, яхши хулқ-атвор учун тақдирлашни назарда тутати.

Бола шахси ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини унинг илк даврлардаги ривожланишини аниқламасдан туриб тушуниш қийин. Ахлоқий ривожланиш илк бор шахснинг умумий хусусиятлари ва ҳислатлари шаклида шаклланиши ҳақидаги ғоялар илк бор **Х.Хартшорн** ва **М.Мейлар** томонидан илгари сурилган бўлиб, уларнинг фикрича, ахлоқий хулқ-атворни келтириб чиқарувчи ва фаолиятга ундовчи феноменлар аниқланмагунча ахлоқий ривожланишни ўрганиб бўлмайди. Х.Хартшорн ва М.Мейлар олиб борган тадқиқотларининг асосий мақсади ахлоқ нормаларига риоя қилишда бола шахсининг умумлашган ҳислатларини шакллантириш муҳим рол ўйнайдими ёки хусусий ахлоқий одатлар аҳамиятлироқми, деган саволга

жавоб топиш бўлиб, тадқиқотлардан шу нарса аниқланадики, ахлоқий нормаларни бола онгига сингдирилишида хусусий одатларни юзага келтириш ва ўзига хос таълим назариясига асосланиш устунлиги яққол намоён бўлади.

Болалар томонидан баъзи бир ахлоқий тушунчалар ва тасаввурларнинг ўзлаштирилиши ва уларнинг бола шахсига бўлган таъсирини психологик нуқтаи назардан ўрганган В.А.Крутецкий ўз тадқиқотида 10 та асосий тушунчани танлаб олади. Булар: қатъийлик, сезгирлик, фахрланиш, ҳақгўйлик, мардлик, бир сўзлилиқ, камсуқумлик, кўрқмаслик, фахрланиш, бурч кабилардир. Олим ўтказган тадқиқотидан шундай хулосага келадики, болалар ушбу тушунчаларни мукамал тушунишлари ва ҳаётга тадбиқ этишлари учун:

болалар фаоллигини ошириш;

уларда эмоционал қўзғалишни вужудга келтириш;

ҳаётий фаолиятдан кенг фойдаланиш;

бир-бирига қарама-қарши тушунчаларни чуқур таҳлил қилиш зарур экан.

Болаларда ўз-ўзини англашда шахс ахлоқий ҳисларининг баъзи бир жиҳатлари масалари **П.И.Размислов**, жамоа олдида бурчни ривожлантириш хусусиятлари **А.Л.Шнирман**, бурч ҳиссини тушуниш муаммолари **А.С.Алякринская**, ахлоқий жиҳатдан ўзини аниқлаш муаммолари **В.И.Шардаковлар** томонидан ўрганилган.

Болалик ва мактаб ёшида шахс тарбиянинг ҳал қилувчи таъсири остида таркиб топади. Тарбия махсус фаолият сифатида муйаян дастурнинг, англаб олинган мақсаднинг мавжудлиги билан таъсир кўрсатишнинг махсус ишлаб чиқилган ва асослаб берилган воситалари, шакллари ҳамда методларининг тасодиқий ёки стихияли таъсирларидан ажралиб туради. **Маълумки, тарбиянинг энг муҳим вазифаси ёш авлодда мустаҳкам эътиқод ва ҳис-туйғулар ҳамда уларга асосланган маънавий хулқ- атворни ҳосил қилишдир. Бу вазифани шахсни фаол ва муайян мақсадни қўзлаган ҳолда, шунингдек боланинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган тақдирдагина ҳал этиш мумкин.**

Машҳур олим Гербарт тарбия мақсадини белгилаб олишга катта аҳамият берган. У тарбиянинг мақсад ва вазифаларини яхши фазилатли кишини таркиб топтиришдан иборат, деб ҳисоблайди. Гербарт тарбия ишида ақлий таълимга тарбиянинг энг катта ва асосий воситаси деб билиб, таълимсиз тарбия бўлмайди деб ҳисоблаган.

Тарбия узлуксиз равишда таълим билан биргаликда аввало оилада, кейинчалик таълим- тарбия муассасаларида бериб борилади. Шахснинг қарор топишини энг муҳим вазифаси болада ахлоқ талабларига жавоб берадиган эътиқод ва идеалларни таркиб топтиришдир. Бола шахсининг шаклланишидаги жараёнда юзага келган ахлоқий эътиқод ва идеаллар системаси, яъни унинг маънавий онги ҳукмронлик қилувчи, унинг ижтимоий фаоллигини белгилаб берувчи омилга айланади.

Шахснинг ижобий йўналишини таркиб топтириш учун мактаб болаларини барча вазият ва ҳолатларда тўғри йўл тутишини исташи ҳамда тўғри йўлдан бориши учун унинг нима қилишини билиши, ўзи ҳам тўғри хулқ-атворли бўлишни машқ қилиши зарур.

Болаларнинг онгига сингдирилган қоидаларни яхшилаб асослаб берилиши, исботланган бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Бу ҳамма нарсани тушиниб олишга ва бунинг асосланганлигига ишонч ҳосил қилишга, оқилона исботларга рози бўлишга қодир бўлган ўсмирлар ва катта ёшдаги болалар учун жуда муҳимдир.

Болаларда максимал фаолликни юзага келтириш ёки жонли равишда фикр алмашиш истагини уйғотиш, уларнинг фикрини авж олдириш ва ўзларини ахлоқ масалалари устида ўйлаб кўришга мажбур қилиш зарур. Болаларга тайёр ҳақиқатни зўрлаб қабул қилдириш ярамайди, ахлоқ нормалари ҳақидаги хулосаларни чиқартириш уларнинг фаол иштирокида амалга оширилиши лозим. Бунинг учун суҳбат жараёнида муҳокамага қўйилиши керак бўлган масалаларни олдиндан тайёрлаб қўйиш тавсия этилади.

Болаларда чуқур ва таъсирчан эмоцияларни уйғотишга интилиш лозим. Бунда ўқитувчи суҳбатни бефарқ, шавқ ва завқсиз эмас, балки эмоционал тарзда жонли қилиб ўтказилгандагина эришиш мумкин. Ўқитувчи ўзининг эҳтиросли эътиқоди болаларга ўтишини унутмаслик даркор.

Юқорида айтилган фикрлардан ўқитувчилар ва ота оналар ўзларига ҳамда ўз хулқ-атворларига нисбатан жуда қаттиқ талаблар қўйиши, ўнлаб болаларнинг синовчан кўзлари, уларнинг кузатиб турганликларини ҳеч қачон унутмасликлари керак.

Конфуций: “Эскини ўзлаштирган ва янгини тушунишга қодир инсонгина тарбиячи бўла олади” - деган эди. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ бутун мамлакат миқёсида таълим-тарбия, илм-фан, касб-ҳунарга ўргатиш соҳаларини ислоҳ қилишга ниҳоятда катта зарурат сезила бошлади. Бугунги кунда тарбия жараёнида ҳам қатор ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Шуни таъкидлаш лозимки, маърифат халқимиз, миллатимиз қонидадир. Анъанавий шарқона қарашга кўра, маърифатлилик фақат билим ва малака эмас, айти пайтда чуқур маънавият ва гўзал ахлоқ дегани ҳамдир.

Бир ижтимоий жамиятнинг иккинчисига алмашиши, шунингдек, миллий мустақиллик ва унинг неъматлари, республикамиз фуқароларида туб ўзгаришларни вужудга келтирмоқда. Миллий туйғу, қиёфа, характер, таъб, куй, рақс, маънавият, қадрият ҳамда руҳият таъсири остида ўзининг

туб моҳиятини акс эттира бошлади. Ўтмишнинг бой мероси, унинг анъаналари миллий истиқлол туфайли ўз эгаларига қайтариб берилди. Фуқароларнинг ижтимоий онги аста-секин ўзгариб бориши натижасида этнопсихологик хусусиятлар тиклана бошлади, миллий, умумбашарийлик ҳислатлари ўртасида адолатлилик, тенг ҳуқуқлилик алоқалари ўрнатилмоқда.

XXI асрда шахс шаклланишида, унинг тарбияланганлик даражасини ортишида диннинг, хусусан «Ҳадис» илмининг аҳамияти каттадир. Шахслараро муносабатда тенглик, ғамхўрлик, самимийлик, ўзаро ёрдам, симпатия, антипатия, ҳамдардлик, севги-муҳаббат сингари миллий хусусиятларни таркиб топтиришда ҳадисларнинг роли янада ортади.

Ўзбек оиласида тарбия моҳияти, мазмуни тарбиянинг кундалик режаси, болаларга таъсир ўтказиш воситасини танлаш ва ундан унумли фойдаланиш ўзига хос хусусиятга эга, чунки унинг асосида халқ анъаналари ётади.

Маълумки, ёшларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси билан оила, маҳалла, таълим муассасалари, оммавий ахборот воситалари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташкилотлар, илмий-педагогик кадрлар шуғулланадилар. Тарбия жараёнида барча иштирокчиларнинг баҳамжиҳатлик билан олиб борадиган ишларигина, ўзининг ижобий натижаларини бериши мумкин.

3. Боғча жамоасининг болага тарбиявий таъсир кўрсатиш имконияти

Шахснинг шаклланишида ижтимоий муҳит ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Болалар ва катталар мулоқоти ҳамда ҳамкорлигини тадқиқ қилган **Д.Б.Эльконин, М.И.Лисина**, шунингдек, **В.А.Сухомлинский** каби машҳур психологлар ва педагоглар фаолияти шуни кўрсатадики, боланинг шахс сифатида камол топиши, ахлоқий ривожланиши, ўқув фаолиятини ижодий эгаллашда катталар билан бола ўртасидаги маҳсулдор ҳамкорлик муҳим ўрин тутиши исбот қилинган.

В.Я.Ляудис ва унинг шогирдлари ҳамкорликдаги маҳсулдор фаолият таркибини шарҳлашга алоҳида эътибор берадилар. Унинг мақсади-ўқишда ўзлаштириладиган предметли фаолиятнинг ҳамда биргаликдаги ҳаракат актларининг, муносабатлари ва мулоқотнинг ўз-ўзини бошқариш механизмларини қуриш ҳисобланади. Ҳамкорликдаги фаолият предмети ўқиш фаолиятининг англаниши ва умумлашган усуллари ва биргаликдаги фаолиятнинг ўзаро таъсири ва мулоқот нормаларидир.

Йирик психолог **Б.Ф.Ломов** умумий психологияда қабул қилинган фаолиятни таҳлил қилиш схемасини кўриб чиқиб, ушбу фаолиятни бажарувчи индивиднинг бошқа индивидлар билан ҳамкорлиги ўзаро таъсирини алоҳида таъкидлаб ўтади. Муаллиф психологияда ўзаро таъсир фақат ижобий ҳоллардагина назарда тутилиши, лекин унинг схемаси очиб берилмаганлигини уқтиради. Унинг фикрича, индивидиал фаолиятни таҳлил қилган тадқиқотчилар фаолият субъектининг бошқа одамлар билан алоқасини мавҳумлаштирганлар. Бироқ бу мавҳумлаштириш қанчалик муҳим бўлишидан қатъий назар ўрганилаётган ҳодисаларни бир томонлама очиш имконияти тўғрисидаги фикрлар **Б.Ф.Ломов** томонидан асослаб кўрсатилган.

Юксак ғоявий йўналишга эга бўлган, умумий мақсад, ҳаракатларнинг бир-бирига мослиги ва уюшқоқлиги билан бир бутун, ниҳоятда ҳамжиҳат, соғлом ҳамда муайян мақсадни кўзловчи жамоани уюштириш орқали тарбиялаш - ёшларга тарбия беришнинг асосий тамойилларидан биридир. Бундай ёшлар жамоаси тарбиячининг таянч ёрдамчиси, тарбиявий таъсирнинг қудратли қуролидир.

Жамоа ва ёшларнинг бир-бирига боғлиқлиги ғоят даражада чексиздир. Чунки одам шахс сифатида туғилмайди, у индивид сифатида дунёга келади. Одамлар яъни ота-оналар, атрофдаги кишилар билан бўлган мулоқотда, ўзаро муносабатларда шахсга айланади. Бу нарса ясли ёшидаги болалар орасида ўтказилган илмий тадқиқотлар асосида исботланган. Агар катта ёшдаги одамлар бола билан муносабатда бўлмасалар, бола билан “таплашмасалар” ва ўйнамасалар, у ақлий ва ҳиссий тараққиёт жиҳатдан кескин суратда орқада қолиб кетади.

Шахс онг эгаси бўлган одамдир, онг эса фақат табиий ҳодисалар оламинигина акс эттириб қолмай, балки шахс инсоният тажрибаси асосида тўпланган нарсалар билан муносабатда бўладиган ижтимоий онг маҳсулотларини ҳам акс эттиради. Бола ўйинга адабий қаҳрамонга тақлид қилишига интилиши, мунозараларда қатнашиши - буларнинг ҳаммаси мактаб боласи шахсини фаоллигининг намоён бўлишидир.

Бола шахсини таркиб топиши жамоада амалга ошади. Бундан бола аввало ўзи ҳақида учинчи шахс тилидан гапирди. Масалан: “Ақидани ўйнагиси келяпти”. Ундан кейин болани ўз-ўзини англашининг содда шакли сифатида ўз характер ҳислатларини англаш юзага келади. Лекин фақат ёшлар жамоасининг бошқа аъзолари билан бўладиган муносабатдагина боланинг ўз-ўзини англаши жамоада ўз ролини англаш даражасигача кўтарилади. Бошқалар уни “яхши” ёки “ёмон” деб баҳо беришларини тушунгандан кейингина бола ўз-ўзига баҳо беришни ўрганади. Мана шундай йўл билан тақлид қилиш юзага келади. Аввал қисқа муддатли, баъзан тасодифий жараён сифатида, ундан сўнг эса жамоанинг етарли даражада фаол таъсир кўрсатиши туфайли шахснинг ҳислати сифатида ўз-ўзини танқид қилиш ҳислати юзага келади. Шунинг учун тарбиянинг муваффақиятли шартларидан бири - шахсни “жамоада ва жамоа орқали таркиб топтиришдир”.

Ўсмир ўз тенгқурлари, жамоа ҳаёти ва фаолиятида фаол иштирок этиб, жамоа манфаатларини кўзлаб яшашига ҳамда ўз хатти-ҳаракатларини ана шу жамоага бўйсундиришга ўрганади. Бола фақат жамоада ва жамоа таъсири остида жамоа ўзаро бирдамлик муносабатлар тажрибасини, ижтимоий йўналишни тараққий эттириш, шахс ва жамият ўртасидаги тўғри муносабатлар тажрибасини эгаллайди. Жамоадан ташқарида бундай сифатларни умуман тарбиялаб бўлмайди. Шунингдек, тенгқурлар жамоаси шахснинг барча ижобий сифатларини (камтарлик, виждонийлик, қатъийлик, ўз-ўзини тута билиш ва ҳ.к.) таркиб топтириш ва тараққий эттиришга таъсир кўрсатади. Жамоа ялқовлик, худбинлик, ичи қоралик, кўрқоқлик, ўз-ўзини тута билмаслик, икки юзламачиликни фош қилиб ташлайди.

Муваффақиятсизликдан гангиб қолмасликка кўмаклашади, ўзини йўқотиб қўйиш, тушкунлик ва ўзига бўлган ишончни йўқотишга йўл қўймайди, яъни ёшлар ўз тенгқурлари жамоасини ўзини кўзгуда кўргандек бўлади. Ўзининг яхши ва ёмон ҳислатларини ва жамоадошларнинг яхши ва ёмон сифатларини билиб олиш билан бирга уларга ва ҳар қандай ҳислатларга ижобий ёки салбий муносабатни акс эттирадилар.

Ёшларнинг ўзига хос хусусиятлари турлича бўлиши сабабли жамоанинг ҳам ташкил топиши ва унинг фаолияти унга боғлиқдир. Чунки жамоанинг йўналиши фақат жамоада таркиб топади. Шунинг учун жамоа ўзаро муносабатлар ва жамоа фаолият тажрибаси шунчаки қатъийликни эмас, балки жамоа қатъийлигини, шунчаки камтарликни эмас, балки жамоа камтарлигини таркиб топтиради. Жамоа тарбиявий таъсирининг асосий томони шундаки, у тарбия субъекти сифатида намоён бўлади.

Ўқув ишлари - жипслашган болалар жамоасини ташкил қилишда асосий йўлдир. Ҳамма учун умумий иш бўлган ўқиш бутун синф болаларини дўстона жамоа қилиб жипслаштиради. Гуруҳда болалар жамоаси тузилгандан кейин, бу жамоа - болалар ахлоқини тарбиялашда энг муҳим воситалардан бўлиб қолади. Катталар, ота-оналар жамоани тарбиялашда энг муҳим воситалардан биридир. Катталар, ота-оналар жамоасини тарбиялайди, уни изга солади, мустаҳкамлайди, шундан кейин бу жамоанинг ўзи катта тарбиявий кучга айланади.

Боғчанинг ҳам вазифаси болаларни жипслаштириш, жамоани ташкил қилишда муҳим воситалардандир. Бу ишлар болаларнинг фан, санъат, жисмоний тарбия ва спортга бўлган, айниқса миллий кураш, яъни ўзбек курашини ташкил қилишга бўлган қизиқиши ва эҳтиёжларини қондиришга қаратилгандир.

Болаларни жамоа учун, жамоа орқали тарбиялаш шахс

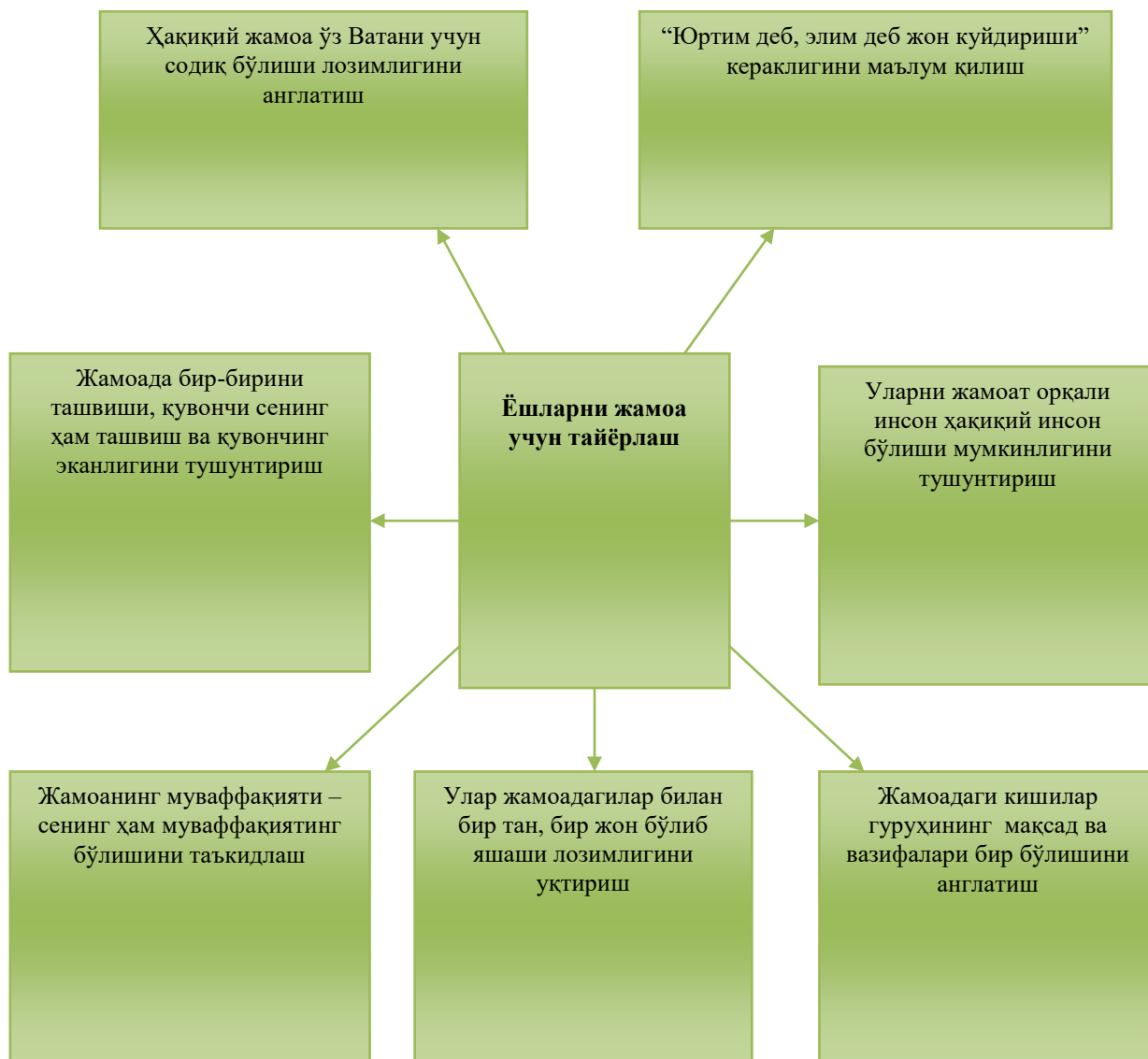
шаклланишида муҳим рол ўйнайди. Чунки ёшлар фақат жамоада ва жамоа таъсири остида ўзаро муносабатлар асосида ҳақиқий комил инсон бўлиб шаклланади. Жамоа ўз аъзоларига таъсир кўрсатади, улардан муайян хулқ-атворни талаб қилади. Жамоанинг соғлом ва обрўли жамоатчилик фикри кучи ниҳоятда каттадир. Жамоанинг маъқуллаш ёки қоралаши, жамоанинг соғлом танкиди, ўз аъзолари олдида қўядиган таъсирли ва жиддий талаблари шахсни таркиб топтирувчи, назорат қилувчи ва тузатувчи муҳим омилдир. Ҳаммага маълумки, ахлоқ қоидалари ва нормаларини бузувчи болага кўпгина ўқитувчининг тарбиявий таъсири ўтмайди. Ёки аксинча, айбдор бола унинг хатти-ҳаракатларига хайрихоҳлик билдирибгина қолмасдан, балки бир овоздан ва чинакам қоралаган, етарлича зарба берган аҳил жамоанинг сиқувига қарши тура олмайди. Натижада жамоа талабларининг тараққий

этиши жипслашган, ахлоқий жиҳатдан ўсган жамоа билан бирга муайян эволюцияни, динамикани бошидан кечиради.

Соғлом ижтимоий фикрга, ўз аъзоларига нисбатан ривож топган танқид ва талабчанликка эга бўлган, иноқ, ғоявий йўналишга эга бўлган жамоа ўз аъзоларига таъсир кўрсатиш кучига эга бўлади ҳамда уларга тўғри йўналишда таъсир кўрсатади. Аммо бунинг ўзи камлик қилади. Ана шундан бундай жамоада таъсир кўрсатишнинг тўғри шакллари кўллаш олиши, индивидуал ёндошиши, назорат усулини қўллаш ҳислатларини таркиб топширишдан иборат вазифа бордир.

Жамоада ва жамоа учун тарбиялаш, тарафдори бўлган В.А.Сухомлинский ҳам болалар жамоасида болалар хатти-ҳаракатини муҳокама қилишдан қочиш зарур, чунки бундан айрим ҳолларда бола психикасини шикастланиши, хато ва камчиликларга йўл қўйилиши мумкин деб ҳисоблайди. Дарҳақиқат, жамоа иноқлик билан керакли йўналишда иш тутиб, таъсир кўрсатишнинг ўзини оқламаган шакллари (бурчакка турғизиб қўйиш, уриш, қулоғини чўзиш) қўллашга ҳаракат қилган айрим ҳолларда ҳам бўлади. Барча ҳолларда ўқитувчининг жамоа ишига аралашishi ва уни кузатиш ҳуқуқи сақланиб қолади, шундай бўлса ҳам, жамоа таъсир кўрсатишнинг тўғри шакллари танлай олишига эришиш керак.

Жамоа орқали болалар ўзини кўзгуда кўргандек ҳис қилиши муҳимдир. Чунки улар ҳақиқий жамоадагина ўзини-ўзи англайди, камчилик ва ютуқлари, салбий ва ижобий сифатларини фарқлайди, жамоадаги идеал кишилардан ўрнак олади, уларга ўхшашликка ҳаракат қилади, ўзини-ўзи тарбиялаш имконига эга бўлади. Ўз-ўзини тарбиялаш эса инсоннинг ахлоқий сифатидир. Унда болалар ўзини-ўзи қўлга олади, салбий сифатларидан ҳоли бўлишга, яхши сифатларни ўзида шакллантиришга ҳаракат қилади. Бу эса жамоанинг шахс шаклланишига ижобий таъсир этишидир.

Болаларни шахс сифатида шаклланишида болалар ўртасида ўтказиладиган тарбиявий тадбирлар катта рол ўйнайди. Чунки болалар ўртасида ўтказиладиган, айниқса боғчаларда уюштирилган тадбирлар - жипслашган болалар жамоасини ташкил этишда муҳим воситалардан биридир. Болаларни жамоа қилиб жипслаштириш учун даставвал умумий мақсад бўлиши керак, ҳамманинг манфаатига тўғри келадиган, бутун гуруҳ учун умумий иш бўлиши мақсадга мувофиқ. Кейин жамоа орасида ишларни аниқ тақсим қилиш ва уни бажарилишини мунтазам равишда текшириш лозим. Бунда ҳамма бир киши эканлиги сезилиб туриши лозим. Бу мактаб жамоатчилиқ топшириғини яхши бажарган синф, мактаб шарафи (ҳозирги кунда бундай тадбирлар маҳаллаларда ҳам ўтказилиши мақсадга мувофиқ), боғча учун фахрланиш нималигини тушуниб олиш имконини беради. Боғчаларда, маҳаллаларда, кечалар, эрталиклар, экскурсиялар, байрамларни биргалашиб ўтказиш болалар жамоасини тузишга ва уни мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Ўзбек халқининг энг яхши анъаналари катталарни ҳурмат-иззат қилиш, меҳмондўстлик, увол ва ундан кўрқиш, ўзаро ҳамкорлик, ҳашар йўли билан

битмаган ишларни жамоа бўлиб битириш, катталар билан саломлашиб ўтиш, қарияларга ёрдам бериш, йўл бериш, қўлини кўксига қўйиб сўрашиш, тўй ва маросимларда ёрдамлашиш каби кўплаб ишларга хайрихоҳлик билдиришни ва уларни ёшлар онгига сингдириш - бу кундалик ҳаётимиз жараёнида, ёшлар билан ўзаро муносабатлар, рўзнома ва ойномалар саҳифаларида, ойнан жаҳон эшиттиришларида доимо олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

4.Меҳнат фаолиятининг тарбиявий аҳамияти

Меҳнат - шахс ва жамиятнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган ижтимоий маҳсулотларни етиштиришга қаратилган фаолиятдир.

Меҳнат - инсон фаолиятининг тарихан вужудга келган дастлабки тури бўлиб, одам яшашининг асосий ва биринчи шартидир. Меҳнат туфайли одам ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиқиб, онгли мавжудотга - одамга айланди.

Меҳнат шахснинг ривожланиш шартидир. Одамнинг психик жараёнлари фақат фаолият жараёнида вужудга келади. Шунинг учун фаолиятнинг турли кўринишларини ўрганиш кенг психологик аҳамиятга эгадир. Меҳнат жараёнида одам ўз табиатини ўзгартирди.

Инсоннинг онгли ва мақсадга қаратилган меҳнат фаолияти ҳар вақт маълум мотивларнинг бўлишини тақозо қилади ва у одамни маълум фаолиятга йўналтиради.

Меҳнат фаолияти ўзига хос хусусиятга эгадир. Меҳнат фаолиятининг ҳамма турлари (ақлий, жисмоний, ижтимоий фойдали меҳнат) бир-бирларига таъсир қилади, бир-бирини тўлдиради, бу билан одамнинг меҳнат фаолияти тўлақонли бўла боради.

Меҳнат фаолияти инсон онгини ҳар томонлама шакллантиради. Ҳар томонлама ривожланиш шахсни тарбиялашнинг асосий шarti шахснинг онгли активлигидир. Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, одам бирор мақсадни кўзлаб меҳнат қилса, бу меҳнатнинг самарасини олдиндан тасаввур қилса, ўша меҳнат унумли бўлади. Меҳнатда бола шахсининг характери ва иродаси тарбияланади, кузатувчанлиги, диққати ривожланади, анализ ва синтез қилишга ўрганади, умумлаштиради ва таққослайди. Меҳнат ёшларни зийрак бўлишга, фаросатлилик, эпчиллик, ихчамлик каби сифатларини, ҳаёлини ўстиради.

Меҳнат фаолияти боланинг ахлоқий ривожланиши ва мукаммаллашишида катта аҳамиятга эгадир. Меҳнат болаларни жисмонан чиниқтиради, эстетик дидлари, нерв системасининг мустаҳкам бўлишини таъминлайди.

Таълим - тарбия жараёни одамни ижтимоий фойдали меҳнатнинг ҳар хил турлари учун зарур бўлган билимлар, малака ҳамда кўникмалар билан қуроллантиради. Маълумки, инсон ўз табиати жиҳатидан меҳнат фаолияти

билан шуғулланмай яшай олмайди. Бола шахси таркиб топишининг йўлларида бири – меҳнат фаолиятидир.

Меҳнат фаолияти фақат шахсни тарбиялайди деган умумий хулоса чиқариб бўлмайди. Тўғри, меҳнат барча шароитларда ҳамиша шахсни таркиб топтиради, аммо бу ерда гап умуман шахсни таркиб топиши тўғрисида эмас, балки шахсни муайян ҳислатларига, сифатларига, жамиятга, жамоага, дунёқараш ва эътиқодларига муносабатларини тўғри йўналтирган мажмуага - системага эга бўлган мустақил жамият кишининг шахсини таркиб топтириш ҳақида боради. Меҳнат жараёни шахсни меҳнатсеварлик, фаоллик, озодалик каби меҳнатга бўлган муносабатни ифодалаш ҳисларини таркиб топтиришга, қийинчиликларни енга олиш фазилатларини, куч-ғайратини, активлик, қатъийлик каби муайян мақсадни кўзлаш ҳисларини ўстиришга; ялқовлик, лоқайдлик, пассивликка барҳам бериш каби ёш авлодни ҳар томонлама етук, баркамол тарбиялашга қаратилгандир.

Инсон шахсини етук, баркамол тарбиялаш воситаси бўлган меҳнатни моҳияти унинг мактаб боласи ёки ёшлар ҳаётида қандай ўрин тутганлиги эмас, балки боланинг, ёшларнинг - энг муҳим ижтимоий тушунча муносабатини қандайлигидан, қандай характерда эканлигидан, боланинг меҳнат жараёнида катталар ва ўртоқлари билан қандай муносабатда бўлишларидан иборатдир.

Болаларни меҳнатга ижобий муносабатда бўлиш, жамиятга ҳурмат, ўз хатти-ҳаракатларини керакли тарзда йўлга солиш ва тузатиш жараёнларини таркиб топтириш, буларнинг ҳаммаси ҳар қандай меҳнат жараёнида ҳам эмас, балки махсус уюштирилган, муайян таркибларда амалга оширадиган меҳнат фаолиятидагина юз беради. Шунинг учун болаларни меҳнат тарбиясини тўғри уюштириш - тўғри ташкил қила олиш шу қадар муҳимдир. Меҳнат тарбиясининг муваффақияти кўп жиҳатдан бола шахсини таркиб топтириш муваффақиятига боғлиқдир. Меҳнат тарбияси тажрибалари, педагогик-психологик изланишларга доир материаллар меҳнатни ҳақиқатдан ҳам ёшларни тарбия олишига айлантирадиган қуйидаги шартларни ифодалаб бериш имконини яратади:

1. Болалар меҳнати ижтимоий фойдали бўлиши керак. Болалар ўз меҳнатининг муайян ижтимоий қийматга, ижтимоий аҳамиятга эга эканлиги, кишиларга, жамиятга, жамоаларга фойда келтиришини англаб етмоғи лозим.

2. Ижтимоий қийматга эга бўлган фойдали маҳсулот меҳнат натижаси бўлиши.

Бола ўз меҳнатини яққол ва аниқ кўриши лозим. Шу муносабат билан болани ўз меҳнати натижаларининг ижтимоий вазифаси билан муфассал таништириш, болага унинг меҳнатини кимга кераклигини кўрсатиш жуда муҳим.

3. Болаларнинг меҳнати жамоа меҳнати бўлмоғи керак. Жамоа меҳнати - умумий меҳнат вазифаларини биргаликда бажарадиган, умумий мақсад, умумий вазифалар билан бирлашиб қилинадиган меҳнатдир. Мана шундай меҳнатгина болаларнинг, ёшларнинг ўз хатти-ҳаракатларини жамоа иродасига бўйсундира олиш сифатларини тарбиялайди. Меҳнат фаолияти

жараёнида шахсий ютуқларгина меҳнат манбаи бўлса, жамоатчилик сифатларини таркиб топтириш учун асос бўлмайди. Жамоа билан амалга ошириладиган иш, юмуш меҳнатнинг умумий натижалари, болаларнинг (инсонларнинг) ҳар бирини кўрсаткичларига бевосита боғлиқ бўлади.

4. Меҳнат жараёнида болалар ўз-ўзини уюштириш ва мустақил меҳнат қилишнинг ҳар хил шакллари қўллашлари лозим. Гап фақат болаларнинг ташкилотчилик малакаларини ҳосил қилишдагина эмас, балки ўз-ўзини уюштиришнинг мустақилликка раҳбарлик қилиш ва бўйсунтириш малакаларини, ижодий ташаббусни, маъсулият ҳамда жамоат манфаатларини, ижодий ташаббусни, ҳис қилиш сифатларини тараққий эттиришга ёрдам беради.

5. Болаларнинг меҳнати уларнинг ўзлари учун қизиқарли бўлиши лозим.

6. Болаларнинг меҳнати уларнинг кучига яраша бўлмоғи лозим. Меҳнат болаларни ҳаддан ташқари кўп куч сарф қилишга, жуда толиқиб қолишга олиб бормаслиги лозим. Меҳнат боланинг кучига, жисмоний ривожланишига, ёшига мос бўлса, унда бола муваффақиятга эришади, аксинча у мос бўлмаса, у бола психикасига қаттиқ таъсир қилади, бола ўз кучига ишончни йуқотади, хатто кучи етадиган ишни бажаришдан ҳам бўйин товлайди.

7. Болаларнинг меҳнати таълим фаолияти билан боғлиқ бўлиши яхши натижа беради, чунки уларнинг назарий олган билимлари билан меҳнат фаолиятларини узвий равишда шундай боғлаш зарурки, уларнинг меҳнати биология, кимё, геометрияни билишни, чизмалар чизиш ҳамда уларни тушуниб ола билишни талаб этсин.

8. Болаларни меҳнат билан жазолашга ва меҳнати учун жазолашга асло йўл қўйиб бўлмайди. Чунки бола унга куч сарф қилади, машаққат чекади.

9. Боладан ишни шунчаки бажаришини эмас, балки, асбоб-ускуналарга, материалларга, меҳнат курулларига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишини талаб этиш зарур. Бу шартларга амал қилиш - бола учун меҳнат фаолиятининг қизиқарли фаолиятга айланишига имкон яратади. Уларда зўр маънавий қониқиш ҳисларини уйғотади, меҳнат жараёнида болалар тўғри ижтимоий хатти-ҳаракатларнинг амалий тажрибасини эгаллайдилар. Инсон шахсининг шаклланиши болани меҳнатга бўлган ижобий муносабати орқали пайдо бўлади.

Демак, болалар бажарадиган меҳнат жиддий меҳнатга ҳавас ўтини ёқиши лозим, бундай меҳнатсиз одам инсон шаънига ярашадиган ҳаёт кечира олмайди. Меҳнат одамнинг туғма эҳтиёжидир. Болаларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш энг муҳим вазифалардан биридир. Бунинг учун:

1-дан, уларни ёшлигидан бошлаб ёш хусусиятларига хос меҳнат турларини бажаришга ўргатиш;

2-дан, ёшларни меҳнатини сиртдан назорат қилиш;

3-дан, меҳнат анжомларидан фойдаланиш малакасини ҳосил қилиш;

4-дан, уларни асраб-авайлаб сақлашга ва ундан фойдалангандан кейин уни жой-жойига қўйишга одатлантириш;

5-дан, ўз меҳнатини маҳсули ва ундан фойдаланишга ўргатиш;

6-дан, катталар меҳнатига тақлид қилиш ва уни ҳурматлаш;

7-дан, ўз ва жамият мулкани авайлашга ўргатиб бориш муҳимдир.

Болаларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш ва уни жаҳон андозалари даражасига етказиш ҳозирги замон талабидир.

Болаларимизни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш янгича асосларда, яъни 1-дан миллий кадриятларимиз заминида ва 2-дан, ривожланган мамлакатлар тажрибасидан ўзини оқилона жаҳон андозаларини намунасида йўлга қўйиш лозим. Чунки меҳнатсеварлик - маънавий тушунча бўлиб, у субъект - объект муносабатларида шаклланади ва натижалари намоён бўлади. Лекин, объект субъект муносабатлари - қобилият ва имкониятларига боғлиқ. Шундагина субъект-объект муносабатларини шахсда маълум, ўзида меҳнатсеварлик сифатини акс эттирувчи таркибий қисмларини шаклланишига имкон беради.

Жавобгарлик, сабр-тоқат, интизом, маданий хулқ, ўзаро ёрдам сифатларини, ташаббускорлик, мустақиллик, топпириқларни сифатли бажариш, фаҳм-фаросатлилиқ - меҳнатсеварлик даражаси меъёридир. Ривожланган мамлакатларнинг меҳнатсеварлик тарбияси бўйича андозаларни ўзбек миллий кадриятлари билан қарама-қарши эмас, аксинча умумийликка эга.

Умумжаҳон андозаларида меҳнатсеварлик тарбияси - шахс ривожланиши жамият мақсад ва вазифаларининг марказидадир; жамиятни

муваффақиятли моддий ва маънавий ривожланиши ҳар бир шахснинг шаклланганлик даражаси билан боғлиқ; жамият ўзининг ҳар бир аъзосига ўзининг лаёқати, имконияти, қобилиятларини юзага чиқаришга шарт-шароит яратиб берсагина, у демократик инсонпарварлик жамиятидир. Ҳар бир фуқаро жамиятидан олибгина қолмай, бериши ҳам керак, яратилган имкониятлардан фойдаланиб бор лаёқати ва қобилиятини ишга солиши, ўзига мос, қодир бўлган касб танлаши, меҳнат қилиб жамиятни моддий, маънавий ривожига ҳисса қўшиши лозим деган тезисларга асосланади.

Меҳнатсеварлик тарбиясини амалга оширишда бир тарафдан болаларнинг имконият, лаёқат ва қобилиятлари ҳисобга олинса; иккинчи томондан унинг эҳтиёж-мотивлари тизимидан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ.

5.Тарбия методлари ва воситаларининг психологик мазмуни

Тарбия воситалари сифатида ташкил этилган ва ташкил этилмаган таъсирлар тушинилиб, улар ёрдамида бир гуруҳ инсонлар - тарбиячилар бошқа гуруҳ одамларига – тарбияланувчиларга маълум психологик сифатлар ва хулқ- атвор ҳосил қилиш мақсадида таъсир ўтказадилар. Аниқ қилиб айтганда, шахсга психологик таъсир воситасида тарбиячи томонидан тарбияланувчининг шахсиятини ўзгартириш учун қўлланилган ҳаракатлар тушунилади. Улар қаторига таълимнинг барча турларида ишontiриш, мажбурлаш, ижтимоий талаблар, ташқи таъсирларни ва инсон ҳаракатлари шаклини ўзгартириш билан боғлиқ бўлган ҳолатлар киради. Тарбия воситалари сифатида ўзига хос ўринни комплекс, глобал ва ҳар тарафлама ўтказиладиган таъсирлар эгаллайди. Улар қаторига, масалан, психотерапияни, ижтимоий-психологик тренингни ва бошқа психокоррекция турларини кўрсатиш мумкин.

Тарбия воситаси бўлиб, тарбиячининг шахсий намуна бўлиши, атрофдаги одамларнинг кўрсатаётган хулқ-атвори, хатти-ҳаракати, педагогик, бадий, оммавий ва бошқа адабиётларда келтирилган ва юқори баҳоланган лавҳалар ҳам ҳисобланади. Инсонга таъсир этиб, унинг психологияси ва хулқ-атворини ўзгартириши мумкин бўлган ҳар қандай нарсa тарбиявий таъсир кўрсата олади.

Тарбия воситаларини одамга таъсир этиш характериға кўра икки гуруҳга: бевосита ва билвосита таъсирларга ажратиш мумкин. Булардан биринчиси бир одамнинг бошқасига бевосита таъсири, яъни бир-бири билан тўғридан-тўғри мулоқот қилиши ҳисобланса, иккинчиси, қандайдир воситалар орқали ўтказиладиган таъсир, яъни бунда тарбиячи ва тарбияланувчи ўзаро алоқа қилмайди (масалан, китоб ўқиш ва б.).

Тарбиячи ва тарбияланувчининг англаши нуқтаи назаридан келиб чиқилса, тарбия жараёнида унинг воситаларини аниқ ва мавҳум турларга бўлиш мумкин.

Анланган тарбия воситаси қўлланган тақдирда тарбиячи анлаган ҳолда ўз олдига аниқ, анланган мақсад қўяди, тарбияланувчи у ҳақида билади ва уни қабул қилади. Агар мавҳум воситалар таъсири қўлланилганда синовдаги

тарбия таъсири англамаган ҳолда кечади, тарбиячи англаб назорат олиб бора олмайди ҳамда олдиндан ўйланган янглиш таъсир келиб чиқади.

Тарбия таъсири қандай тарбия объектига қаратилганлигига кўра унинг воситалари қуйидагича бўлинади: эмоционал, когнитив ва хулқий. Тажрибада кўпроқ улар комплекс тарзда учрайди.

Ҳар бир кўрсатилган тарбия воситалари ўзининг кучли ва ожиз томонларига эга. Масалан, бир одамнинг иккинчи бир одамга тарбиявий таъсирининг ўзига хослиги ва ютуқлари шундан иборатки бунда тарбиянинг қуйидаги турлари ишлатилади: уқтириш, тақлид қилиш ва мажбурлаш, ўз навбатида бу усуллар асосида таълимнинг эффектив механизми ётади. Бу усул қўлланилганда тарбиячи сўз воситаларидан фойдаланмаслиги ҳам мумкин, тарбияланувчига тўғри ва керакли хулқ-атвори намуна сифатида кўрсатиши ва ўрнак бўлиши лозим.

Тарбиячи доимо ўзи истаганидек барча нарсани сўз билан ифодалаб бера олмайди. Шунинг учун ҳам тўғридан-тўғри тарбия таъсири тарбия имкониятларини кенгайтиради. Бундан ташқари, бу восита бола ривожланишининг илк босқичида мумкин бўлган ягона усулдир, ҳолбуки бола ҳали унга қарата айтилган сўзларни тушунмайди. Бу ҳолат болаларнинг ёшидан қатъий назар катта аҳамиятга эгадир. Педагогикада бу усул шахсий намуна деб номланади. Ушбу тарбия воситасининг камчилиги шахсий ва вақт бўйича қўлланилишининг чегараланганлигидир.

Тарбияловчи тарбияланувчига фақат ўзи эга бўлган билимларни бера олиши мумкин. Бундан ташқари тарбиячи ҳар доим ҳам тарбияланувчи билан мулоқотда бўла олмайди.

Тўғридан- тўғри бўлмаган ёки билвосита тарбия воситасида китоб орқали, оммавий ахборот воситалари ва кодлашган тизим орқали бир одамдан бошқа одамга ахборот узатилади. Бундай ахборотларни сақлаш ва бир неча маротаба қўллаш мумкин. Бундай инсон такрор ва такрор материал манбаига мурожат эта олади. Аммо бундай тарбия одатда инсонга хос бўлган жонли ҳаётий кучлардан маҳрумдир. Бундан ташқари ушбу восита таъсири ёш бўйича ҳам чегараланган. Ушбу усул сўзлаб берилган мавзунинг ахлоқий мазмунини англатадиган бўлиши лозим.

Бевосита тарбиявий таъсирнинг ютуқлари шундан иборатки, у бошқариладиган, аввал ўйлаб режалаштирилган ва назорат қилиб туриш мумкин бўлган натижалар беради. Билвосита тарбия жараёнида кўрилган, қузатилган камчиликлар бунда ҳам мавжуддир. Мавҳум англамаган тарбия

воситаси анланган тарбия воситаларидан кўра кўпроқ учрайди, лекин унинг ютуқлари ва камчиликларини амалий жиҳатдан баҳолаш қийин. Бунга сабаб уни онгли равишда назорат этиб бўлмаслигидир.

Когнитив тарбия таъсири кишининг билим тизимларига йўналтирилган бўлиб, уни ўзгартириш, мукаммаллаштиришни мақсад қилиб қўяди. Ҳозирги замон олимларининг фикрига кўра, инсоннинг дунё ҳақидаги билимлари уни шахс сифатида намоён этиб қолмай, балки унинг хулқ-атвориға ҳам катта таъсир кўрсатади. Тарбия таъсирининг бу соҳадаги ютуқлари сезиларли даражада ортиб, ҳозирги даврда бу соҳа асосий ўринни эгаллаб бормоқда.

Эмоционал тарбия таъсири тарбияланувчида маълум аффектив ҳолатни вужудга келтиришга ва уни сақлаб туришга мўлжалланган бўлиб, уларнинг психологик таъсирларни қабул қилишини ёки енгиллаштиради, ёки қийинлаштиради.

Ижобий эмоциялар тарбияланувчини тарбия таъсири субъектига нисбатан очик назорат ҳосил қилади. Салбий эмоциялар эса аксинча, тарбияланувчига кўрсатилаётган тарбия таъсирини камайтиради.

Хулқий-ахлоқий тарбия таъсири бевосита одамнинг хулқ-атвори, унинг фаолияти ва ўзини бошқара олишига йўналтирилган. Уни турли таъсирлар воситасида маълум бир йўналишда йўналтирилса, улар билвосита шахс ҳолатига, унинг шаклланишига ҳам таъсир кўрсатади. Бундай ҳолатда тарбияланувчи аввал қандайдир маълум хатти-ҳаракатни амалга оширади, сўнгра эса шу йўлнинг фойдали ёки зарарлилигини тушунади. Берилган таъсир аввал шахснинг ички дунёсида ўзгаришни вужудга келтирса, бу ўзгариш кейин унинг хулқ-атворида намоён бўлади.

Билим, эмоция ва хулқ-атвор ўзаро боғлиқ экан, уларнинг ҳар бири орқали шахсга таъсир кўрсатиш мумкин. Бу ҳолат тарбиячининг имкониятлари чекланганда бирор бир танланган тарбия таъсирига урғу беришда ҳамда керакли натижага эришишда ёрдам беради. Аммо мукаммал тарбиявий таъсирга улар биргаликда шахсга ҳар тарафлама таъсир этирилгандагина эришилади.

Сўнгги пайтларда шахсга психотерапевтик ва психокоррекцион таъсир воситалари ва услубларини қўллаш кенг тарқалмоқда. Одатда, психотерапия педагогик психологиянинг бир бўлими эмас, балки тўла психоген табиатга эга бўлган, инсоннинг психологик ҳолатига боғлиқ касалликларни даволаш ёки уларни олдини олиш воситаси деб тушунилган. Ҳозирги пайтда дунёнинг қатор мамлакатларида психотерапия таъсири тиббиёт амалиёти чегарасидан чиқиб, психокоррекцион ва психопрофилактик мақсадлар соҳасида шахсни тарбиялашда, уни реал ижтимоий шароитга мослаштиришда кенг қўлланилмоқда. Бундай услублар қаторига ижтимоий психологик тренингни киритиш мумкин. У ўзида кўпдан-кўп методларни жамлаган бўлиб, уларнинг кўп қисми инсондаги ҳаётий муаммоларни ва таъсирли воқеаларни зиддиятларсиз, атрофдаги одамлар билан қулай муносабатлар ўрнатган ҳолда ҳал қилишга ўргатади.

Шахс одам иштирок этадиган ижтимоий муносабатлар системасининг таъсири остида ва унда ўзи бажарадиган фаолият таъсири

остида таркиб топади. Ижтимоий муҳитнинг, жамоанинг шахсга таъсири тўғрисида гапирилар экан, ижтимоий психология ишлаб чиқаётган референт гуруҳ тушунчасига асосланиш зарур.

Боланинг муайян коидалар ва нормаларни билиши маънавий хулқ-атворнинг зарур шартидир. Бироқ ахлоқ нормаларини шу тариқа билиш ўзидан ахлоқий хулқ-атворни тегишли даражага эриштирамайди. Бунинг устига, билимларни маънавий хулқ-атворни амалиётсиз ўзлаштириб олиш маънавий билимлар билан маънавий хулқ-атвор ўртасидаги ажралишда ифодаланадиган "ахлоқий расмиятчилик" деб аталувчи ҳолатнинг юзага келишига олиб боради. Шунинг учун мактабгача тарбия муассасаси тарбияланувчиси, мактаб боласининг ҳаёти ва фаолиятини тўғри ташкил қилиш, ижодий ахлоқий, ижтимоий хулқ-атвор тажрибаси унинг шахсини таркиб топтиришда асосий нарса бўлиши керак. Болада бу нарса тарбиячи раҳбарлигида ҳосил бўлади. Бу нарса болаларда табиий, ахлоқий ва ғоявий-сиёсий билимлар мажмуасини (бу билимлар муайян даражада етакчи роль ўйнаган пайтда) таркиб топтириш билан юз бериши керак.

Психологлар (аввало Л.И.Божович ва унинг ходимлари) бола шахсини таркиб топтиришда унинг фаолиятини тўғри ташкил қилиш, унинг тўғри хулқ-атвор тажрибасини орттиришигина эмас, балки унинг хулқ-атворининг (маълум ҳаракатга ундовчи фикрлари, ҳис-туйғулари, мақсадлари системасини) тўғри мотивларини тарбиялаш ҳам ҳал қилувчи нарса эканлигини кўрсатиб берадилар.

Психологларнинг берган маълумотларига кўра, биргина фаолиятнинг ўзида (бу фаолиятнинг бола учун нима сабабдан юз беришига ҳам қараб) шахснинг ҳар хил (ва хатто бир бирига карама-карши бўлган) сифатлари таркиб топиши мумкин. Масалан, биз тарбияланувчиларни бошқаларни очикдан-очик ва дадил танқид қилишга ўргатамиз. Ана шундай қилиш билан болада жасурлик, соф диллик, танқидий кўз билан қараш фазилатлари таркиб топади деб ҳисоблайдилар. Аммо биз айтилганларни ҳисобга олмасак, ҳамиша ҳам ўзимиз кўзлаган мақсадга эришавермаймиз. Чунки хулқ-атворнинг ана шу тўғри шакли негизида мактаб боласи амал қиладиган мотивлар ётади. Бу хулқ-атвор шахсан боланинг ўзи учун қандай маънога эга бўлишига қараб, унда ҳар хил сифатлар таркиб топиши мумкин. Агар бола ўз ўртоғини қатъий мотивлар асосида танқид қиладиган бўлса, бу танқид унинг ўртоғида характернинг принципиаллик, қатъийлик, ҳалоллик сингари сифатларини таркиб топтиришга ёрдам беради; борди-ю, ўз айбини ўртоғининг бўйнига қўйиш истаги билан танқид қиладиган бўлса, бу худбинлик, индивидуализмнинг таркиб топишига ёрдам беради. Агар шахсий ғараз билан танқид қилинадиган бўлса, унда шу асосда қасоскорлик, маккорлик, инсофсизлик ҳислатлари таркиб топади. Агар бундай танқид қилишга, ниҳоят, ўқитувчидан кўркиш ва унга ёқиш истаги ёки мағрурлик истаги сабаб бўлса, унда лаганбардорлик, икки юзламачилик сингари ҳислатлар таркиб топиши мумкин. Бинобарин, тўғри хулқ-атвор тажрибаси бу хатти-ҳаракат муайян мотивлар асосида амалга оширилган вақтдагина кўзланган мақсадга олиб келади. Шунинг учун хулқ-атворнинг тўғри

мотивларини тажрибада тарбиялаш ва мустаҳкамлаш муҳим аҳамият касб этади. Мактаб болаларида муайян вазиятларда тарбиявий таъсирлар воситасида юзага келадиган ижобий мотивлар уларнинг тажрибасида мустаҳкамланиши ва барча бошланғич вазиятларга тарқалиши керак.

Психологлар тарбиявий иш методларининг психологик асосларини ишлаб чиқаётганларида, тарбиянинг ҳар қандай методига абстракт тарзда қараб ва уни баҳолаб бўлмайди, деган фикрга асосланалар. Бу методлар қўлланилаётганда, биринчидан, тарбияланаётган боланинг ёш ва индивидуал хусусиятларини, иккинчидан, шу бола аъзо бўлган болалар жамоасининг хусусиятларини, ниҳоят, тарбиявий таъсир кўрсатиладиган муайян конкрет шароитларни ҳисобга олиш зарур. Шахснинг ижобий йўналишини таркиб топтириш учун, мактаб боласининг барча вазият ва ҳолатларида тўғри йўл тутиши учун унинг нима қилишни билиши, ўзи ҳурмат қиладиган кишиларнинг нима қилаётганларини кўриши ва ўзи ҳам тўғри хулқ-атворли бўлишни машқ қилиш зарур.

Билимлар, ахлоқий тасаввурлар ва тушунчаларнинг муайян системасини эгалламасдан туриб ҳақиқий эътиқодларни таркиб топтириб бўлмайди. Ўз-ўзидан бу билимлар ахлоқий хулқ-атворни белгиламасдан туриб, унга муҳим таъсир кўрсата олмайди. Психологик тадқиқотларда шу нарсани аниқланганки, ахлоқий тушунчаларни ўзлаштириш жараёни жуда мураккаб жараён бўлиб, унга махсус раҳбарлик қилишни талаб этади. Болаларнинг тасодифий ҳоллар, кўчадагиларнинг бемаъни таъсири, катталарнинг ярамас хатти-ҳаракатлари таъсирида таркиб топадиган ахлоқий тушунчалари тарбиячилар ва жамоа томонидан тўғри ғоявий раҳбарлик қилинмаса, хато, нотўғри, бузуқ тушунчаларга айланиб қолиши мумкин. Баъзан бола турмушдаги бирор факт ёки воқеани, адабий асарлардаги мазмунни, кинокартиналарни ўзи мустақил тушуна олмай, нотўғри хулосаларга келиб қолади. Жуда оғир шароитларда болада хато фикрларгина эмас, балки маънавий тамойиллар ва установкалар руҳига кўра бизга ёт бўлган хатолар ҳам юзага келиши мумкин. Кўпчилик нотўғри хатти-ҳаракатларнинг юз беришига ана шулар сабаб бўлади.

Ахлоқий онгни таркиб топтиришнинг энг муҳим йўли болаларнинг ўзларида тўғри хулқ-атворни юзага келтириш билан ахлоқий тажрибани бойитиш ва умумлаштириш йўлидир, албатта. Болалардаги ахлоқий билимнинг турли-туман шакллари, уларнинг онги ва ҳис-туйғуларига жонли, ёрқин, оташин сўзнинг (жамоаларда уюштирилаётган суҳбатлар, маърузалар, мунозаралар) таъсири бу ишни анча тўлдириши мумкин.

Бунинг учун муайян тамойиллар ишлаб чиқилган бўлиб, ахлоққа доир суҳбатлар ўша тамойиллар асосида тузилиши керак. Бу тамойиллар қуйидагилар:

1. Ахлоққа доир суҳбатлар мазмуни жихатидан тегишли ёшдагиларга тушунарли бўлиши лозим. Мавҳум ва абстракт тушунчалар, мураккаб мулоҳазалар билан толиқтириб қўйишга йўл қўйиб бўлмайди.

2. Одатда, суҳбат ўтказиладиган жамоани, унинг йўналишини, бу жамоа аъзоларининг ўзаро муносабатларини, ўқитувчининг бошқаларга муносабатини яхши билиш зарур.

3. Бундай суҳбатларни ниҳоятда тез-тез ўтказиб турмаслик даркор. Агар суҳбатлар конкрет сабаблар билан, мамлакат ёки жамоа ҳаётидаги бирор воқеага тўғрилаб ўтказилса, жуда яхши натижа беради.

4. Суҳбатни ёрқин, яхшилаб танлаб олинган конкрет мисолларни, ҳаётӣй воқеалар ёки адабий асарлардаги фактларни ҳамда кузатишларни таҳлил қилишдан бошлаб, умумлаштириш ҳамда хулосалар чиқаришга ўтиш тавсия этилади.

5. Эмоционал тарзда келтирилган, ёрқин ва таъсирчан образга оқилона таяниш (нафис санъатдан, адабиёт асарларидан фойдаланиш, кинофильмлар ёки театр асарларига жамоа бўлиб бориш ёхуд уларни жамоа бўлиб эслаш) зарур.

6. Болаларнинг онгига сингдириладиган қоидаларнинг яхшилаб асослаб берилиши, исботланган бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Бу ҳамма нарсани тушуниб олишга ва бунинг оқибатида дадил қабул қилишга, унинг асосланганлигига ишонч ҳосил қилишга, оқилона исботларга рози бўлишга қодир бўлган ўсмирлар ва катта ёшдаги болалар билан суҳбат ўтказиш пайтида жуда муҳимдир. Бошқа томондан, бу ёшда сўз таъсирининг самарадорлиги пасайиб кетиши мумкин, чунки болада ривожланиб борадиган танқидий муносабатлар кўпинча уни катталарнинг далилларига эҳтиёткорлик билан, ишонмасдан ва нотўғри тушуниб қабул этишга, уларнинг далилларини рад қилишга, бирор қоида билан келишмасликка, катталарнинг илтимослари ва талабларига қарши чиқишга мажбур этиши мумкин. Бошқа нарсани ҳам назарда тутиш керак: Бола кўпинча катталарнинг ўзига ақлли киши деб мурожаат қилишларидан, унинг кўп нарсани тушунишига ишонишларидан мағрурланиб юради. Унда бу ишончни оқлаш, ана шундай муносабатга муносиб киши бўлиш истаги юзага келади.

7. Болаларда максимал фаоллик уйғотиш, жонли равишда фикр алмашиш истагини уйғотиш, уларнинг фикрини авж олдириш ва ўзларини ахлоқ масалалари устида ўйлаб кўришга мажбур қилиш зарур. Болаларга тайёр ҳақиқатни зўрлаб қабул қилдириш ярамайди, ахлоқ нормалари ҳақидаги хулосаларни уларнинг фаол иштирокида (аммо ўқитувчининг раҳбарлигида) чиқартириш керак. Бунинг учун суҳбат жараёнида муҳокамага қўйилиши керак бўлган масалаларни олдиндан тайёрлаб қўйиш тавсия этилади.

8. Болаларда чуқур ва таъсирчан эмоцияларни уйғотишга интилиш лозим. Бунда ўқитувчи суҳбатни бефарқ ва шавқ-завқсиз эмас, балки эмоционал тарзда жонли қилиб ўтказганидагина эришиш мумкин. Ўқитувчи ўзининг эҳтиросли эътиқоди ўсмирларга юкишини унутмаслиги даркор. Ўсмирларнинг ўзлари ҳис этадиган туйғуларни тахминан қуйидаги шаклда англаб олишларига эришиш жуда муҳимдир: "Нима учун бу ҳодиса менда шунчалик ғазаб ва нафраб уйғотади?", "Нима учун мен бу хатти-ҳаракатлардан шунчалик ҳайратландим?".

Тарбия жараёнининг технологиясини қуйидагича шарҳлаш мумкин:

1. Тарбияланувчини алоҳида такрорланмас, индивидуаллик сифатида тушунмоқ лозим. Унинг эҳтиёжлари тузилишини аниқлаш керак.

2. Ижобий эмоциялар воситасида ижобий хулқ-атвор одатларини шакллантирмоқ керак. Онг ҳам, ирода ҳам мотивлар иерархиясини шакллантира олмайди. Зотан, бир эҳтиёжнинг ўрнини фақат бошқа эҳтиёжгина эгаллаши мумкин.

3. Шу эҳтиёжларни қондириш воситалари билан болани қуроллантириш тарбия ва тарбиячидан мулоқотни ҳам, ҳамдардликни ҳам эмас, айнан шу воситалар билан қуроллантиришни кутади.

Тарбия уч нарсага эҳтиёж сезади: истеъдодга, илмга ва машққа деган эди улуғ олим **Арасту**. Ана шу ғояларга асосланган ҳолда тарбиячилар қуйидагиларга амал қилишлари лозимдир:

- тарбияда улғаяётган инсон шахсини олий ижтимоий қадрият деб тан олиш, ҳар бир бола, ўсмир ва ёш йигитнинг бетакрор ва ўзига хослигини ҳурматлаш, унинг ижтимоий ҳуқуқий ва эркинлигининг эътиборга тутилиши:

- миллийликнинг ўзига хос анъана воситаларига таяниш, жаҳон маданиятининг илғор тажрибаларига асосланиш;

- болалар фаолиятида тарбиявий жараённинг асосини ташкил қилиш, қизиқарли, тўлақонли болалар ёш жиҳатларига мос ҳаёт иқлимини яратиш, меҳнат, хайрия, ижтимоий фойдали, ижтимоий кўнгилочар ва шунга ўхшаш тадбирлар ташкил этиш лозимки, натижада болалар ўзлари хоҳлаган ишга қўл урсинлар, муваффақият ҳиссини тушуниб ўзларига ишончлари ортсин, ахлоқан барқарор бўлсин.

Демак, педагог жамият ҳаётида етакчи ўрин тутувчи, мураккаб шахс структурасига эга бўлган инсоннинг касбий қиёфасидир. Ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида эришилган ютуқларнинг заминида унинг меҳнатини натижалари ётади. Педагогларнинг педагогик, психологик тайёргарлиги ва билимлар интеграцияси, муомала маданияти, психологик

вазиятларни эътиборга олиш кабилар кучли бўлиши керак. Юксак савияли, зўр маҳоратли тарбиячиларгина халқ орзусидаги баркамол инсонни тарбиялайди. Илм инсонни юксаклик сари олиб боради. **А. Авлоний** айтганларидек: "Илм инсонларнинг мадори, ҳаёти, порлок келажаги, раҳбари, нажотига айланган". Илм инсон учун ғоят олий ва муқаддас фазилатдир. Шунинг учун аввалам бор илмли, тарбияли бўлмоқ ҳар бир ёш инсоннинг бурчи.

Шу мақсадда кўнглида энг олий орзуларни жамлаб, педагог тер тўкиб ишлайди. Уларнинг меҳнатини ҳурмат қилиб, берган билимларни эгалламоқ керак.

Бехбудий айтганларидек

"Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдир".

Ибн Сино таъкидлаганидек: "Кимга қандай панду насиҳат қилсанг, унга аввало ўзинг амал қил". Педагогнинг педагогик фаолиятининг самарага эга бўлмоғи учун кўп жиҳатдан шахс хусусиятларининг шаклланганлиги, шахс йўналишини аниқланганлигини ва касбий маҳоратнинг таркиб топганлиги билан ҳарактерланади.

Бугунги кунда ижтимоий ва иқтисодий шарт-шароитнинг мураккаб тус олиши ёки таълим тизимига нисбатан янги талабларнинг юзага келиши педагогларнинг ўз фаолиятларини тубдан ўзгартиришга ҳамда изчил, ақл-заковатни ишга солган ҳолда иш тутишни тақозо этмоқда. Бу бир томондан давр талаби эканини, иккинчи томондан шарт-шароитга нисбатан туб бурилиш ҳосил қилиш ёки шахс фаолиятини йўналтиришда янгича муносабатда иш тутиш талаб этилади. Чунки мамлакат равнақини таъминлашда касбий таълим тизимида ижобий ўзгаришларнинг киритилиши педагогик ходимларнинг психологиясида бурилиш яшашлик билан белгиланади. Педагогнинг болани ички дунёсини тушуниш бошқа одамлар билан алоқа ўрнатиш, болага фаол таъсир ўтказиш, ҳамма билан тил топишиб кетиш, вазминлик, одамларни ишонтириш қобилияти, босиқлик ва ўзини тута билиш, талабчанлик, қатъийлик, ғайратлилик, чидамлилик, раҳбарлик ва ташкилотчилик, ўзи ва бошқаларнинг хулқини бошқариш, мустақил ва ижодий фикрлаши муҳимдир. Кўп ҳолларда болалар шахсини ривожлантиришда аниқ бир мезон ўлчовини белгилаб олмайдилар. Шу сабабли ҳам педагог болаларга касбий маҳоратини таркиб топишида қийналадилар. Ҳар қандай ҳолатда ҳам фаолият йўналишини акс эттирувчи мезон бўлиши керакдир. Бу мезон педагог фаолиятини доимо ўз-ўзини назорат қилиш имкониятини тўлдиради ва унинг самарадорлигини таъминлайди.

Педагог шахсий хусусиятларидан ташқари чуқур илмий савияга, сўзлаш маданиятига, юксак одоб ахлоқли бўлиши керак.

Бундан ташқари, педагог ўзининг ташқи кўринишига ҳам эътибор бериши керак, тоза-озода, ихчам кийиниши керак. Бундан ташқари олий маълумотли, чуқур билим эгаси ўзининг фанини пухта биладиган, юрт равнақи учун жонини фидо қилишга тайёр, ўз шогирдларидан билими, малакасини аямайдиган, болаларга азиз, дўст, сирдош, мактаб, коллежнинг фидокор ходими бўлмоғи лозимдир. Педагог ўзининг айнан шу хусусиятларининг ҳам тарбиявий ахамияти катта эканлигини чуқур англамоғи даркор.

Мавзунини мустахкамлаш учун саволлар:

1. Тарбия тушунчасини қандай таърифлаш мумкин.?
2. Тарбия воситалари деганда нима тушунасиз ва уларга мисол келтиринг.
3. Шахс шаклланишида тарбиянинг ўрни қандай?

Таянч тушунчалар:

Шахс, гуруҳ, ахлоқ, тарбия, хулқ-атвор мотивлари, шахснинг йўналганлиги, эътикод, шахсий намуна, ўз-ўзини тарбиялаш.

Билимни текшириш учун тест саволлари.

1. Қуйидаги жавоблардан қай бирида тарбия тушунчасига тўғри таъриф берилган?

А) Тарбия - бу шахснинг ижтимоий, маънавий ва ишлаб чиқариш фаолиятига тайёрлаш мақсадида унинг маънавий, жисмоний камолотига мунтазам равишда таъсир кўрсатиш жараёнидир.

Б) тарбиячи томонидан тарбияланувчида барқарор ахлоқий ҳислат ва хулқий фазилатларни таркиб топтириш, шакллантириш мақсадида тарбияланувчининг онгига аниқ мақсад йўлида тарбиявий таъсир этиш жараёнидир.

В) Боланинг ижтимоий муҳитда ўз ўрнини топишни ўрганишдан кейинги иккинчи инсоннинг ҳаётий кўникма ва малакага эга бўлишидир.

Г) кишиларни ижод қилишга, меҳнат билан шуғулланишга ундайдиган жараёндир.

Д) А, Б, В жавоблар тўғри.

2. Болалар томонидан баъзи бир ахлоқий тушунчалар ва тасаввурларнинг ўзлаштирилиши ва уларнинг бола шахсига бўлган таъсири ким томонидан тадқиқ этилган?

А) В.А.Крутецкий

Б) П.И.Размислов

В) А.Л.Шнирман

Г) А.С.Алякринская

Д) В.И.Шардаков

3. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омилларни белгиланг.

1) Ташқи ижтимоий муҳит; 2) таълим-тарбия; 3) Ирсият; 4) шахсий фаоллик.

А) 1,2

Б) 1,2,3,4

В) 3,4

Г) 1,2,3

Д) 1,3

4. «Тарбия уч нарсага эҳтиёж сезади: истейдодга, илмга, машққа». Ушбу фикр муаллифини аниқланг.

А) Арасту

Б) Афлотун

В) Гераклит

Г) Демокрит

Д) Спиноза

5. Қуйидаги жавоблардан қай бирида тарбия услуби турлари тўғри таснифланган?

А) Тўғри ва айланма.

Б) онгли ва англаб бўлмайдиган.

В) таъсирчан ва бўйсундирувчи.

Г) А ва В жавоблар.

Д) Барча жавоблар тўғри.

4-МАВЗУ: ПЕДАГОГ ШАХСИ ВА УНГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

Режа:

1. Педагогик фаолиятнинг психологик хусусиятлари.
2. Педагог шахси ва унга қўйиладиган талаблар.
3. Педагогик қобилиятлар психологияси.
4. Педагогнинг индивидуал фаолият услуби.
5. Педагогнинг ўзини-ўзи бошқариш муаммоси.
6. Жамоани бошқаришнинг психологик асослари.
7. Педагог ўз илмий, ўқув-услубий салоҳиятини оширишнинг психологик муаммолари.

Мавзунинг ўқув мақсади:

Таълимий: Тингловчиларни таълим жараёнида ўқитувчи ва тарбиячининг шахсига, касбий билимдонлигига қўйиладиган мезон ва талаблар билан таништириш, таълим самарадорлигини таъминлашда ўқитувчи, тарбиячи ва бола ҳамкорлигининг ўрнини англатиш.

Тарбиявий: Педагогик фаолиятда шахслараро муносабатлар жараёнидаги мулоқот кўникмаларини шакллантириш. Бўлажак ўқитувчи ва тарбиячиларда педагогик маҳорат, педагогик назокат каби сифатларни тарбиялаш.

Ривожлантирувчи: Тингловчиларнинг педагогик фаолият субъекти бўлган ўқитувчи тарбиячи шахсига хос психологик хусусиятлар, таълим жараёнининг самарадорлигига таъсир этувчи омиллар тўғрисидаги билимларини ривожлантириш.

1. Педагогик фаолиятнинг психологик хусусиятлари

Педагогик фаолият ўз ичига ўқитувчининг бола шахси ва интеллектуал жиҳатдан ривожланишига ёрдам берувчи таълимий ва тарбиявий таъсирини қамраб олади.

Педагогик фаолият ҳам инсон фаолиятининг бошқа жабҳалари каби тавсифланади. Бу энг аввало мақсадга йўналганлик, мотивлашганлик, предметлиликдир. **Н.В. Кузьмина** таърифига кўра, педагогик фаолиятнинг муҳим жиҳати – бу унинг маҳсулдорлиги. Педагогик фаолият маҳсулдорлигининг 5 та даражаси ажратиб кўрсатилади:

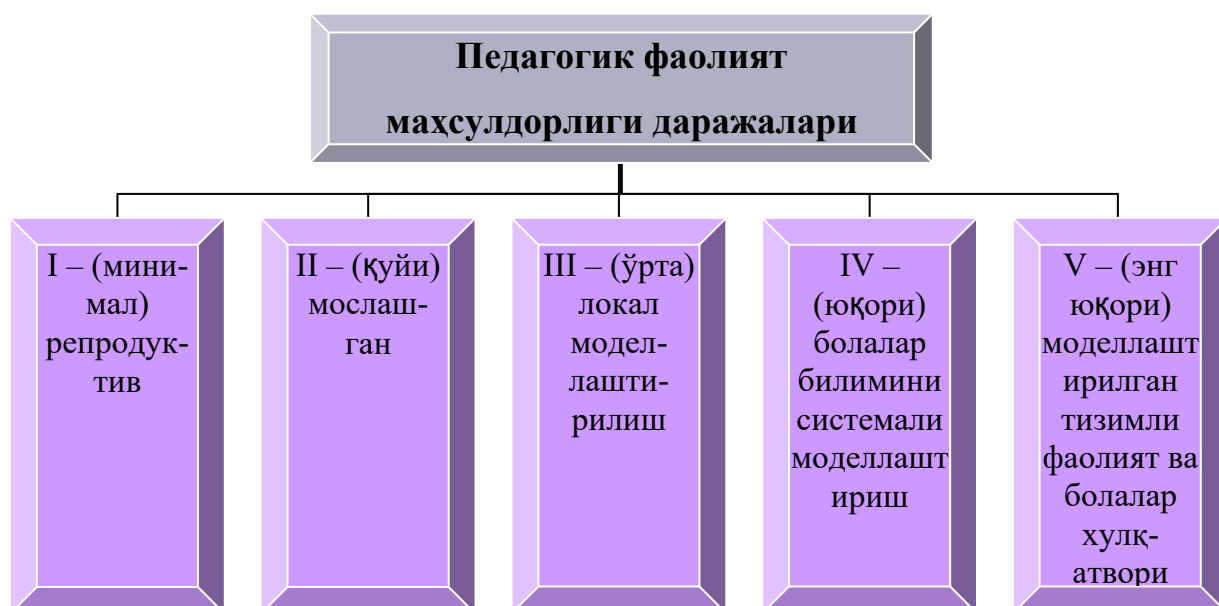
I – (минимал) репродуктив: педагог ўзи билган нарсаларни бошқаларга етказиб бера олади;

II – (қуйи) мослашган: педагог ўз фикрларини аудиторияга ўзига хос жиҳатлари билан маълум қила олади.

III – (ўрта) локал моделлаштирилиш: ўқитувчи фаннинг маълум бир бўлими бўйича болаларда билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш стратегиясини эгаллайди.

IV – (юқори) болалар билимини системали моделлаштириш; ўқитувчи болаларда фан малакаларини шакллантиришнинг йўл-йўриқларини билади.

V – (энг юқори) моделлаштирилган тизимли фаолият ва болалар хулқ-атвори. Бунда педагог ўз фанини ўргатишдаги йўл-йўриқларни шундай эгаллайдики, натижада у бола эҳтиёжларида ўз-ўзини тарбиялаш, ўз-ўзига таълим бериш, ўз-ўзини ривожлантириш воситаси сифатида хизмат қилади.

Педагогик фаолият борасида сўз юритилганда юқори маҳсулдорлик тушунчаси асосий ўринни ифодалайди.

Педагогик фаолият бошқа фаолият турлари каби ўз мотивацияси, мақсади, предмети, воситалари, усуллари, маҳсули ва натижасини акс эттирувчи психологик мазмунни ифодалайди.

Педагогик фаолият предмети

шахс ривожланишининг шарти ва асоси бўлмиш ижтимоий маданиятни сингдиришга қаратилган ўқув фаолиятининг манбаи ҳисобланади

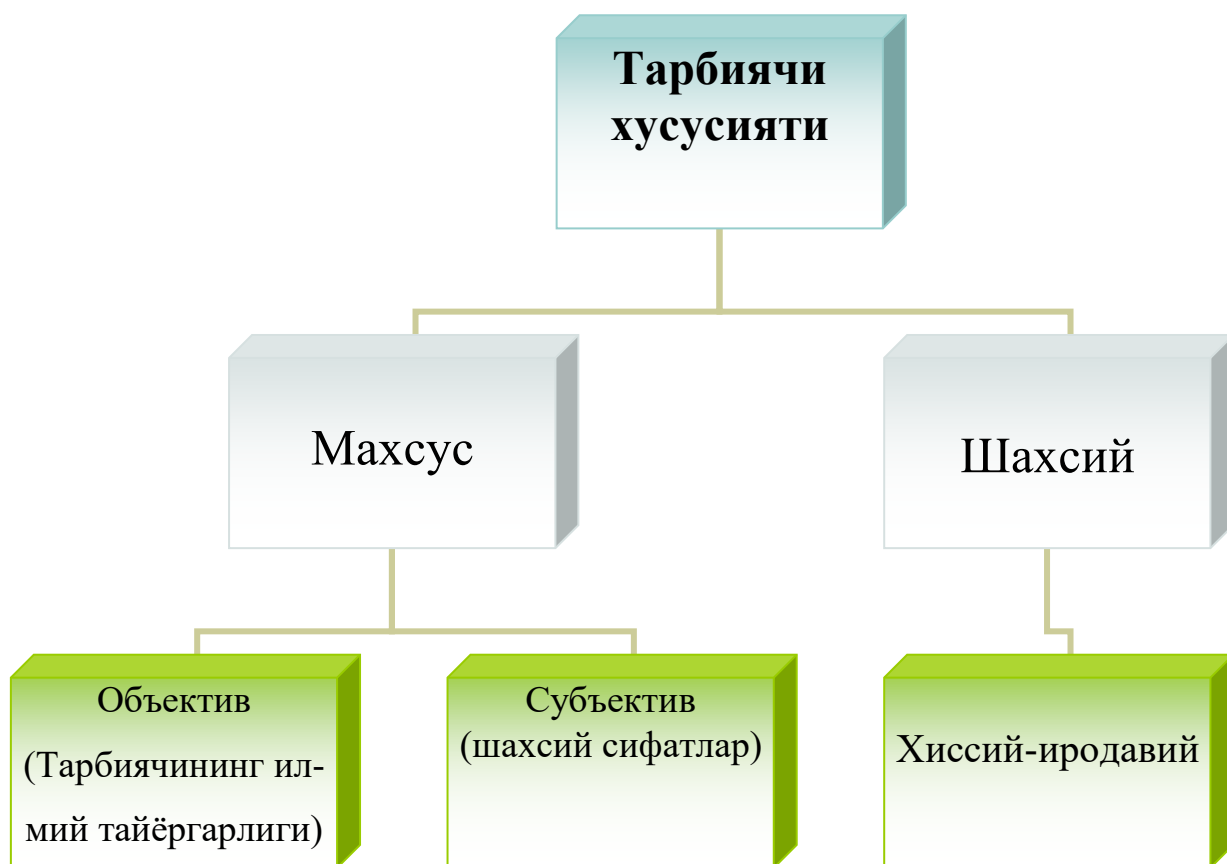
Педагогик фаолиятнинг воситалари сифатида илмий (назарий ва эмпирик) билимларни кўриш мумкин. Ёрдамчи воситаларга эса техник, компьютер, график воситаларни киритиш мумкин.

Педагог фаолиятидаги ижтимоий-маданий малакани етказиш тушунтириш, кўрсатиш (иллюстрация), дарслик машқларини таҳсил олувчилар билан бирга ишлаш, таҳсил олувчини бевосита амалиёти (лаборатория, амалдаги) ва тренингдан иборат. Боланинг аксиологик, эмоционал-мазмуний, предметли, баҳолаш мезонларини акс эттирувчи индивидуал малакасининг шаклланганлиги педагогик фаолиятнинг маҳсулидир. Педагогик фаолиятнинг натижаси асосий мақсаддан келиб чиққан ҳолда болаларнинг шахсий, интеллектуал ривожланиши, уларни ўқув фаолиятининг субъекти ва шахс сифатида шаклланиши ҳисобланади.

Педагогик фаолиятнинг муҳим таркибий қисмларидан бири бу мотивациядир. Педагогик фаолиятда ҳам ўқув фаолиятидаги каби мотивацион соҳа ажратилиб кўрсатилади. Бу ташқи ва ички мотивлардир. Ташқи мотив сифатида бирор бир нарсага эришиш истагини, ички мотив сифатида эса ўз фаолиятининг жараёни ва натижасига эътибор беришни мисол қилиш мумкин.

Педагогик фаолият педагогик вазиятдаги турли -туман хатти-ҳаракатларнинг умумлашмасидан иборат: перцептив, мнемик, коммуникатив, изланувчанлик, назорат қилиш, баҳолаш ва ҳ.к. Ушбу турли-туман фаолиятларнинг жамланмаси бир қанча психологик-педагогик функцияларни белгилаб беради.

П.Ф.Каптерев ўқитувчи ва тарбиячига хос бўлган объектив ва субъектив хусусиятларни кўрсатиб ўтади. Умумий кўринишда у қуйидагича акс этади:

Ўзаро муносабат доирасида, хусусан, тарбиячилик фаолиятининг йўналиши бўйича тарбиячи билан бола ўртасидаги таъсирлашувнинг эмоционал даражасини тадқиқот предмети тарзида қўйилиши кам учрайди.

Л.Я.Коломинский ўз тадқиқотида тарбиячининг болаларга муносабати сўзсиз муаллим меҳнати муваффақиятларида ҳал қилувчи рол ўйнаши ҳамда педагогик маҳоратнинг муҳим томони бўлиб, ҳисобланишини таъкидлаган эди. Унинг фикрича, тарбиячи билан болаларнинг ўзаро муносабати кўп жиҳатдан айнан мана шу жараён характериға боғлиқдир. Муаллифнинг кўрсатишича, ўзаро муносабатни тарбиячи шахсининг фаоллиги ва жамоадаги таъсирлашув нуқтаи- назаридан ўрганиш ҳам мумкин.

Юқоридаги фикрларға таянган ҳолда педагогнинг болаларға нисбатан муносабатидаги эмоционал-кадриятли ёндашуви унинг муносабат услубидаги мотивацион жиҳатлари, шунингдек, бир вақтнинг ўзида унинг болаларға бўлган муносабати жараёнида ҳулқиға таъсир кўрсатувчи операционал жиҳат билан белгиланшини қайд этиш мумкин.

Қатор тадқиқотларда тарбиячи ва болаларнинг педагогик муомаладаги турли хил жиҳатларини баҳолаш ҳолати

ўрганилган.

Профессиограммада муҳим хислатларнинг борган сари бирмунча ортиб боришини ҳисобга олган ҳолда тарбиячининг қуйидаги хислатларини кўрсатиб бериш лозим:

1) тарбиячининг шахсий хислатлари:

- болаларни яхши кўриш, уларни севиш;
- ақл-фаросатлилик;
- меҳнатсеварлик;
- жамоат ишларида фаоллик;
- камтаринлик;
- одамийлик, дилкашлик;
- уддабуронлик;
- ўз билимини оширишга интилиш;

2) Касбига хос билими:

- таълим ва тарбия жараёни моҳияти билан унинг мақсад ва вазифаларини тушуниши;
- психология асосларини, айниқса ёш психологияси ва педагогик психология асосларини билиши, этнопсихологик билимларни эгаллаши;
- ҳозирги замон педагогикаси асосларини билиши;
- ҳозирги замон педагогикасининг методологик асосларини эгаллаганлиги;
- боғча болаларининг психологик-педагогик хусусиятларини тушуниши;
- болаларга тарбиявий таъсир этишнинг самарадорлигини билиши;
- ота-оналар ва жамоатчилик билан олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг мазмунини билиши;

3) Ўз касбига хос хислатлари:

- тарбиячининг кузатувчанлиги;
- ўз диққат-эътиборини тақсимлай олиши;
- педагогик фантазия (ҳаёл)нинг ривожланиши;
- ўзига танқидий муносабатда бўлиши;
- ўзини қўлга ола билиши, ўзини тута олиши;
- педагогик такт;
- нутқнинг эмоционал ифодаланиши;

4) Шахсий педагогик уддабуронлиги:

- дарс машғулоти учун зарур материалларни танлай билиши;
- болаларнинг билиш фаолиятини бошқара олиши;
- таълим ва тарбия жараёнида болаларнинг билими ўсишини истикболли равишда режалаштира олиши;
- педагогик вазифаларни шакллантириш ва тарбиявий ишларни режалаштира олиш;
- болалар жамоасига раҳбарлик қилишда ўз фаолиятини режалаштиришни билиши;
- ўқув мақсадларини режалаштира олиши;
- ўзининг таълим-тарбия ишларига тайёрланиш тизимини режалаштира

олиши;

5) Ташкилотчилик малакалари:

- болалар жамоасини уюштира билиши;
- турли шароитларда болалар жамоасини бошқара олиши;
- болаларни нималар биландир қизиқтириб, уларни фаоллаштира олиши;
- амалий масалаларни ҳал этишда ўзининг билим ва тажрибаларини усталик билан тез қўллаш олиши;

6) Коммуникатив малакалари:

- болаларни ўзига жалб этишни билиши;
- болалар ва ота-оналар билан мақсадга мувофиқ педагогик муносабатларни тиклашни билиши;
- болаларнинг жамоалараро ва жамоа ичидаги ўзаро муносабатларини тартибга солишни билиши;
- болалар ва ота-оналар билан ташқаридан алоқа боғлашни билиши;

7) Гностик малакалари:

- болаларнинг асаб психик тараққиёти даражасини аниқлай билиши;
- ўзининг тажрибаси ва педагогик фаолияти натижаларини танқидий таҳлил қила олиши;
- бошқа тарбиячиларнинг тажрибаларни ўрганиб, ундан (назарий ва амалий томондан) тўғри хулоса чиқара олиши;
- психологик-педагогик адабиётлардан фойдаланишни билиши;
- болаларни тўғри тушуниб, уларнинг хулқ-атвори сабабларини тушунтиришни билиши;

8) Ижодий хислатлари:

- педагогик маҳоратини такомиллаштиришга интилиши;
- болаларни тарбиялаш дастурини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошира олиш қобилияти;
- ўзини бола ўрнига қўйиб, бўлиб ўтган ҳодисаларга унинг назари билан қарай олиши;
- аввалги воқеалар, ҳодисалар ва тарбияланувчи шахсига янгича қарай олиш қобилияти;
- ўзининг болага педагогик таъсири натижаларини олдиндан кўра билишга интилиши.

Шундай қилиб, кўрсатиб ўтилган моделнинг асосий тузилиши тариқасида қуйидагилар келтирилади:

- шахснинг жамоатчилик ва касбий йўналиши;
- педагогик маҳорат ва қобилияти;
- характерининг психологик хусусиятлари;
- билиш фаолияти;
- ўқитувчи шахсининг болаларни касбга тайёрлаш ишлари даражасидаги умумий тараққиёти.

Педагогик фаолият тезлиги ва муваффақияти асосида **Н.В.Кузьмина** ўқитувчиларни уч гуруҳга бўлади:

1. Касбий малакаларни тез ўзлаштиради, ўз фаолиятида тезда муваффақиятга эришади, дарс қолдирмайди.

2. Касбий сифатларни секин ўзлаштиради, баъзан дарс қолдиради, аммо педагогик хусусиятларни секин-аста бўлса-да ўзлаштириб олади.

3. Кўп йиллик фаолияти давомида ҳам ўқитувчилик маҳорати, қобилиятини эгалламайди.

Н.В.Кузьмина педагогик фаолиятга мураккаб динамик система сифатида қарайди.

2. Педагог шахси ва унга қўйиладиган талаблар

Мамлакатимизда кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ҳаётга татбиқ этиш жараёнида тарбиячининг ёш авлодга таълим ва тарбия беришида жамият олдидаги жавобгарлиги янада ортиб бораверади.

Тарбиячининг ўрни ва унинг вазифалари ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш ишига жамият ва жамоатчилик томонидан эътибор қаралишининг нақадар муҳим аҳамиятга эгаллиги билан аниқланади.

"...Тарбиячи, – дейди **Ал Форобий**, – ақл-фаросатга, чиройли нутққа эга бўлиши ва болаларга айтмоқчи бўлган фикрларини тўла ва аниқ ифодалай олишни билмоғи зарур".

Замонавий тарбиячи ижтимоий психолог бўлмаслиги мумкин эмас. Чунки у болалар ўртасидаги ўзаро ижобий муносабатларни йўлга сола олиши, болалар жамоасида ижтимоий-психологик механизмлардан фойдаланишни билиши зарурдир.

Маълумки педагогик фаолият – киши меҳнатининг энг мураккаб соҳаларидан биридир.

Тарбиячи жамият томонидан қўйилган талаблар билан бир қаторда ўз фаолиятида, теvarак-атрофидаги кишилар, мактабгача таълим муассасаси маъмурияти, ҳамкасblлари, болалар ва уларнинг ота-оналари ундan нималарни кутишини ҳам эсдан чиқармаслиги лозим.

Тарбиячининг ўз ишидан ниманидир кутаётганлигини билишининг ўзиёқ муҳим аҳамиятга эгадир, мана шу тариқа кутишлар, гарчанд жамият томонидан ўқитувчига қўйиладиган талабларга мос келса-да, ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Лекин бу талаблар ҳамма вақт ҳам бир-бирига мос келмаслиги мумкин. Психологлар томонидан олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, халқ таълими бўлимлари тарбиячининг айрим хислатлари нақадар муҳимлигини ҳар хил баҳолайдилар.

Бўлажак педагог шахсига бир қатор жиддий талаблар қўйилади. Уларни асосий, яъни уни эгалламасдан туриб, юқори малакали ўқитувчи ёки тарбиячи бўлиб етишиш мумкин бўлмаган ва иккинчи даражали, яъни бевосита педагогик фаолияти учун эмас балки унинг шахс сифатида шаклланиши ва шахсга таълим-тарбия беришида муҳим бўлган талабларга ажратиш мумкин.

Бош, асосий талаблар сингари, иккинчи даражали талаблар ҳам педагогнинг фаолияти психологиясига яъни унинг мулоқоти, қобилияти, билими, малака ва кўникмаси, маҳорати, болаларни тарбиялаш ва таълим бериш учун зарур бўлган сифатларга боғлиқдир. Асосийлари орасида ҳам, қўшимча психологик хоссалар ичида ҳам ўзгармас, яъни ҳар бир даврда, вақт ва халқларда доимо ўқитувчи ва тарбиячилар учун, малакали педагоглар учун зарур бўлган ҳамда ўзгарувчан, яъни муайян давр ижтимоий-иқтисодий тараққиёти талабларидан келиб чиқадиган, жамият қарор топган шароитда яшайдиган ва педагог ишлайдиган муҳит талабларидир.

Педагогга қўйиладиган асосий, бош ва ўзгармас талаблар болаларга бўлган меҳр, педагогик фаолият, ўзи ишлайдиган соҳа бўйича махсус билим, кенг фикрлай олиш, педагогик интуиция, юқори савияда ривожланган тафаккурга, чуқур билимга, маданият ва яхши хулққа эга бўлиш, болаларни ўқитиш ва тарбиялашнинг турли услубларидан моҳирона фойдалана олишни билишдан иборат. Юқорида келтирилган хислатларнинг бирортасисиз муваффақият билан педагогик иш олиб бориш мумкин эмас. Педагог учун қўшимча, лекин нисбатан турғун талаблар қаторига киришувчанлик, артистлик, шодон хулқ, яхши дид-фаросат ва бошқаларни киритиш мумкин. Бу хусусиятлар энг асосий ўринда турмаса-да, аммо ўқитувчи фаолияти учун катта ёрдам беради.

Бу ҳамма хоссалар туғма қобилият эмас. Улар педагогнинг мунтазам меҳнати, шунингдек, ўз устида тинмай ишлаши натижасида эгалланади.

Бош ва иккиламчи педагогик хоссалар жамланиб, педагогнинг шахсиятини аниқлайди, шу жиҳатлар кучи билан ҳар бир ўқитувчи қайтарилмас ва ўзига хос шахс сифатида намоён бўлади.

Жамият томонидан қўйиладиган талаблардан энг муҳими ўқитувчининг шахси ва унинг касби билан боғлиқ хислатларига қаратилган.

Жамиятнинг ўқитувчилик касбига қўядиган асосий талаблари қуйидагичадир:

- шахсни маънавий ва маърифий томондан тарбиялашнинг, миллий уйғониш мафкурасининг ҳамда умуминсоний бойликларнинг моҳиятини, болаларни мустақиллик ғояларига содиқлик руҳида тарбиялашни билиши, ўз Ватани, табиатга ва оиласига бўлган муҳаббати;

- кенг билим савиясига эга бўлиши, турли билимлардан хабардор бўлиши;

- ёш, педагогик-психология, ижтимоий психология ва педагогика, ёш физиологияси ҳамда мактаб гигиенасидан чуқур билимларга эга бўлиши;

- ўзи дарс берадиган фан бўйича мустаҳкам билимга эга бўлиб, ўз касби, соҳасида жаҳон фанида эришилган янги ютуқ ва камчиликлардан хабардор бўлиши;

- таълим ва тарбия методикасини эгаллаши;

- ўз ишига ижодий ёндошиши;

- бола психик тараққиётини, унинг ички дунёсини тушуна олиши;

- педагогик техникани (мантик, нутқ, таълимнинг ифодали воситалари) ва педагогик тактга эга бўлиши;

- педагогик маҳоратини доимий равишда ошириб бориши.

Ҳар бир тарбиячи ана шу талабларга энг юқори даражада мос келадиган бўлишга интилиши керак.

Тарбиячига жамият томонидан қўйиладиган талаблар, турли хилдаги

ижтимоий кутишлар, педагогнинг индивидуаллиги, унинг шу тариқа талабларга жавоб беришга субъектив тайёрлиги муайян тарбиячининг педагогик фаолиятга нақадар тайёрлигидан далолат беради. Жамиятнинг муайян тарихий даврида, белгиланган вақт ва белгиланган иш жойига хос бўлган педагогнинг асосий ва иккинчи даражали ўзгарувчан хусусиятлари ҳақидаги масалани ҳал қилиш бир мунча мураккабдир. Жамиятда рўй бераётган янги шарт-шароитлар, таълим ва тарбия соҳасида янги мақсад ва вазифаларни кўяди.

Болани ҳозирги замон талабига жавоб берадиган, эркин фикрловчи шахс сифатида шакллантириш учун педагогнинг ўзи мустақил фикрловчи, юқори савиядаги билимли, дунёқараши кенг бўлмоғи ва ўзида бу хусусиятларни мунтазам ривожлантириб бормоғи лозим.

Ота-оналар ўқитувчининг иш стажи ва ёши қандай бўлишидан қатъий назар ундан фарзандларини тарбиялаш ва ўқитиш маҳоратини кутадилар. Болалар эса тарбиячиларни уч хил хислатлари бўйича характерлаб берадилар. Жумладан, биринчидан, тарбиячининг одамгарчилиги, адолатлилиги, соф виждонлилиги, болаларни яхши кўриш хислатлари; иккинчидан, тарбиячининг сезгирлиги, талабчанлиги билан боғлиқ ташқи хислатлари ва хулқ-атвориға қараб; учинчидан, тарбиячининг ўз фанини билиши, уни тушунтира олиши каби таълим жараёни билан боғлиқ хислатларига қараб характерлаб берадилар.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга қўйиладиган талаблар билан бирга, тарбиячи шахси ва унинг фаолиятига нисбатан қўйиладиган ижтимоий талаблар ҳам ўсиб бормоқда.

Тарбиячига жамият томонидан қўйиладиган талаблар, турли хилда ижтимоий кутишлар, педагогнинг индивидуаллиги, унинг шу тариқа талабларга жавоб беришга субъектив тайёрлиги муайян ўқитувчининг педагогик фаолиятга нақадар тайёрлигидан далолат беради.

3. Педагогик қобилиятлар психологияси

Педагогик фаолиятдаги муҳим жиҳатлардан бири бу педагогик қобилиятдир.

Педагогик қобилият – бу қобилият турларидан бири бўлиб, кишининг педагогик фаолиятга яроқлилигини ва шу фаолият билан муваффақиятли шуғуллана олишини аниқлаб беради.

Узоқ йиллар давомида олиб борилган тадқиқотлар педагогик қобилиятлар мураккаб ва кўпқиррали психологик билимлардан иборатлигини кўрсатиб берди. Ана шу тадқиқот маълумотларидан фойдаланиб, педагогик қобилиятлар тузилишида муҳим ўрин эгаллайдиган қатор компонентларни ажратиш мумкин:

1. Дидактик қобилиятлар. Бу болага ўқув материалини аниқ ва равшан тушунтириб, осон қилиб етказиб бериш, болаларда фанга қизиқиш уйғотиб, уларда мустақил фаол фикрлашни ривожлантира оладиган қобилиятдир.

Дидактик қобилиятга эга бўлган ўқитувчи зарурат туғилганда қийин ўқув материалини осонроқ, мураккаброғини соддароқ, тушуниш қийин бўлганини тушунарлироқ қилиб, болаларга мослаштириб етказиб бера олади.

Ана шундай педагогик қобилиятни аниқлаш учун психолог **Н.Гоноболин** жуда қулай тест тавсия этади. Бу тестга кўра билиш характеридаги матнда ўқитувчининг фикри бўйича айрим синф болалари учун қийин деб ҳисобланган қисмларни алоҳида кўрсатиб, нима учун бу қисмларнинг қийинлигини тушунтириб бериш, шундан сўнг эса матнни болаларга енгил ва уларнинг ўзлаштиришлари учун қулай қилиб қайта тузиш тавсия этилади.

Қобилиятли педагог шу билан бир қаторда материални ўзлаштириш, болаларни диққат эътиборини жалб қилишни ҳам назарда тутди. Бундай педагог зарур шароит яратилмагунча дарсни бошламайди. Ҳаддан ташқари шиддат билан бошланган дарс болаларда ҳимоя қилувчи тормозланишни вужудга келтириб, мия фаолиятини тормозлайди ва ўқитувчининг сўзлари етарлича идрок қилинмайди.

2. Академик қобилиятлар – педагогнинг бошқа фанлар соҳасига хос бўлган чуқур ва кенг билимларга эга бўлиш қобилиятидир.

Академик қобилиятли педагог фақат ўз соҳаси доирасидагина эмас, балки атрофлича кенг, чуқур билимларга эга бўлиб, бу соҳалар да эришилган ютуқлар ва кашфиётларни доимий равишда кузата бориб, улардан дарс

жараёнида ўқув материали сифатида қўллаш олади, ҳамда кичик тадқиқот ишларини олиб боради. Кўпчилик тажрибали педагогларнинг айтишларича, педагог ўз соҳаси бўйича бундай юксак билим савиясига эришиши, бошқаларни қойил қилиб ҳайратда қолдириши, болаларда катта қизиқиш уйғота олиши учун юксак маданиятли, ҳар томонлама мазмунли кенг дунёқарашли одам бўлмоғи лозим.

3. *Перцептив қобилиятлар* – бу психологик кузатувчанлик, бола шахсининг индивидуал психологик хусусиятларини инобатга олган ҳолда ёндашиш, боланинг вақтинчалик психик ҳолатларини тушуна билишдан иборат қобилиятдир.

4. *Нутқ қобилияти* – педагогнинг ўз туйғу-ҳисларини нутқ ёрдамида, шу билан бирга мимика ва пантомимика ёрдамида аниқ ва равшан қилиб ифодалаб бериш қобилиятидир. Бу педагоглик касбидаги муҳим ҳислатлардан бири ҳисобланади. Чунки педагогдан болаларга узатиладиган ахборот асосан иккинчи сигнал тизими – нутқ орқали берилади. Бунда мазмун жиҳатидан унинг ички ва ташқи хусусиятлари назарда тутилади. Педагог нутқи, унинг талаффузи аниқ-равшан, оддий ва болалар учун тушунарли бўлиши керак. Бериладиган ахборотлар шундай тузилиши керакки, бунда болаларнинг диққат-эътибори юқори даражада фаоллаштирилиши лозим. Қобилиятли педагогнинг нутқи жонли, образли, интонацияли ва ифодали, эмоцияга бой бўлиб, бунда стилистик ва грамматик хатолар мутлақо бўлмаслиги лозим. Бир хил оҳангдаги нутқ болаларни жуда тез толиқтиради. Шу билан бирга бундай нутқ И.П. Павловнинг физиологик таълимотига кўра, доимий таъсир этувчи кўзгатувчига айланиб, бош миёна катта ярим шарлар пўстлоғида тормозланиш жараёнини юзага келтиради.

Нутқ тезлиги кўп жиҳатдан педагогнинг индивидуал психологик хусусиятларига боғлиқ.

Шошқалоқ нутқ билим ўзлаштиришга ҳалақит бериб, болаларни тез толиқтиради ва муҳофаза қилувчи тормозланишни юзага келтиради. Ўта секин нутқ ланжлик ва зерикашга сабаб бўлади. Нутқнинг баландлиги – қаттиқ гапириш ҳам худди шу сингари ҳолларга олиб келади. Ҳаддан ташқари қаттиқ, кескин, бақириб гапириш болаларнинг асабига тегиб, уларни тез толиқтиради.

5. *Ташкилотчилик қобилияти* – бу дарс жараёни ва дарсдан ташқари фаолиятларни ташкил эта билиш, болалар жамоасини уюштириш билиш ва жипслаштириш олиш, шунингдек ўз шахсий ишларини тўғри ташкил қила олиш қобилиятидир.

Педагогнинг ўз ишини ташкил қила билиши деганда, унинг ўз ишини тўғри режалаштириб, уни назорат қила олиши назарда тутилади. Тажрибали педагогларда вақтга нисбатан ўзига хос сезувчанлик – ишни вақт бўйича тўғри тақсимлаб, мўлжалланган вақтдан тўғри фойдалана олиш кўникмаси пайдо бўлади. Дарс давомида, албатта, кўп ҳолларда вақтни беҳуда йўқотиш ҳам мумкин. Лекин бу йўқолган дарс режасини тузатиш зарурияти тузилган ҳолларда бўлиши мумкин. Тажрибали педагоглар вақтни сеза билишни ўрганиш учун дарс режасини ёки матнда

вақтни назорат қилиш учун белгилар олиб боришни тавсия этадилар. Жумладан: дарснинг 10, 20, 30 ва бошқа дақиқалари давомида мабодо, кўзда тутилмаган вақт ортиб қолган тақдирда фойдаланиш учун қандай қўшимча материалларни тайёрлаш ёки вақт етмай қолган тақдирда қандай материални кейинги дарсга қолдириш мумкинлиги ҳақида маслаҳат берадилар.

6. *Авторитар қобилияти* – бу болаларга бевосита эмоционал-иродавий таъсир этиб, улар ўртасида обрў орттира билишдан иборат қобилиятдир.

Авторитар қобилият педагогнинг ростгўйлиги, иродавий уддабуронлиги, ўзини тута билиши, фаросатлилиги, талабчанлиги каби иродавий хислатлар ҳамда қатор шахсий фазилатларга, шу билан бирга болаларни таълим-тарбиясида жавобгарликни ҳис этиш, унинг эътиқоди, болаларга маънавий ва маърифий эътиқодни сингдира олиш каби хислатларга ҳам боғлиқдир.

7. *Коммуникатив қобилияти* – бу болалар билан мулоқотда бўлишга, болаларга бўлган муносабатда тўғри йўл топа билишга, улар билан педагогик нуқтаи-назардан мақсадга мувофиқ ўзаро алоқа боғлашда педагогик тактнинг мавжудлигига қаратилган қобилиятдир.

Педагогик такт психологиясини ўрганишда психолог **И.В.Страхов** бениҳоят катта ҳисса қўшган. Унинг фикрича, бунда муҳими – болаларга таъсир этишнинг энг қулай усуллари топа билиш, тарбиявий таъсирни қўллашда мақсадга мувофиқ педагогик чораларга эътибор бериш, аниқ педагогик вазифаларни ҳисобга олиш, бола шахсининг психологик хусусиятлари ва унинг имкониятлари ҳамда мазкур педагогик ҳолатларни ҳисобга олиш зарурдир.

Педагогик тактнинг яққол ифодаларидан бири – ҳар қандай педагогик таъсирга нисбатан қўлланиладиган чора-тадбирларни (рағбатлантириш, жазолаш, панд-насихат) ҳис эта билишдан иборатдир. Махоратли педагог болаларга эътибор бериб, зийраклик билан қарайди, уларнинг индивидуал психологик хусусиятлари билан ҳисоблашади.

Педагогик тактнинг йўқлиги кўпинча оғир оқибатларга олиб келади. Педагогнинг педагогик такти масаласи ҳақида сўз кетганда шуни ҳам айтиш жоизки, қачон болалар педагогнинг ижобий хислатлари тўғрисида гапирар эканлар, улар ҳамиша педагогнинг адолатлилиги каби хислатларини биринчи ўринга қўядилар.

8. *Педагогик ҳаёл* – бу кишининг болалар шахсини тарбиявий томондан лойиҳалаштиришда ўз иш-ҳаракатларининг натижасини олдиндан кўра билишда намоён бўладиган қобилиятдир. Бу қобилият педагог маълум боладан келгусида ким чиқишини кўз олдига келтиришида, тарбияланувчиларда у ёки бу хилдаги хислатларни ривожланишини олдиндан кўра билишида намоён бўлади. Бу қобилият педагогик оптимизм, тарбиянинг кучига, болаларга бўлган ишонч билан боғлиқдир.

9. *Диққатни тақсимлай олиш қобилияти* – бу қобилият бир вақтнинг ўзида диққатни бир қанча фаолиятга қарата олишда намоён бўлиб, педагог

ишида ғоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Қобилиятли, тажрибали педагог бир вақтнинг ўзида ўз диққат-эътиборини ўқув материалининг мазмунига, унинг қандай баён этилишига, бола фикрига қаратади ва шу билан бир қаторда барча болаларни кузатиб, уларнинг хиссий-эмоционал ҳолатларига, эътиборли ёки эътиборсизлигига, дарсни тушуниш-тушунмаслигига аҳамият бериб, болаларнинг интизомини кузатади ҳамда оқибат натижада ўзининг шахсий ҳулқ-атвориға ҳам (юриш-туришиға, ўзини тутишиға, мимика ва пантомимикасига) эътибор беради. Тажрибасиз педагог, кўпинча ўқув материалини баён этишға берилиб кетиб, болаларнинг нима қилаётганликларини сезмай қолади ва назоратдан чиқариб қўяди, агар, бордию, болаларни диққат-эътибор билан кузатишға ҳаракат килса, бундай ҳолларда ўз баёнотининг изчиллигини йўқотиб қўяди.

Юқорида кўрсатиб ўтилган қобилиятлардан ташқари, педагог инсон шахсининг мақсад сари интилиши, уддабуронлик, меҳнатсеварлик, камтарлик каби қатор ижобий хислатларига эга бўлиши лозим.

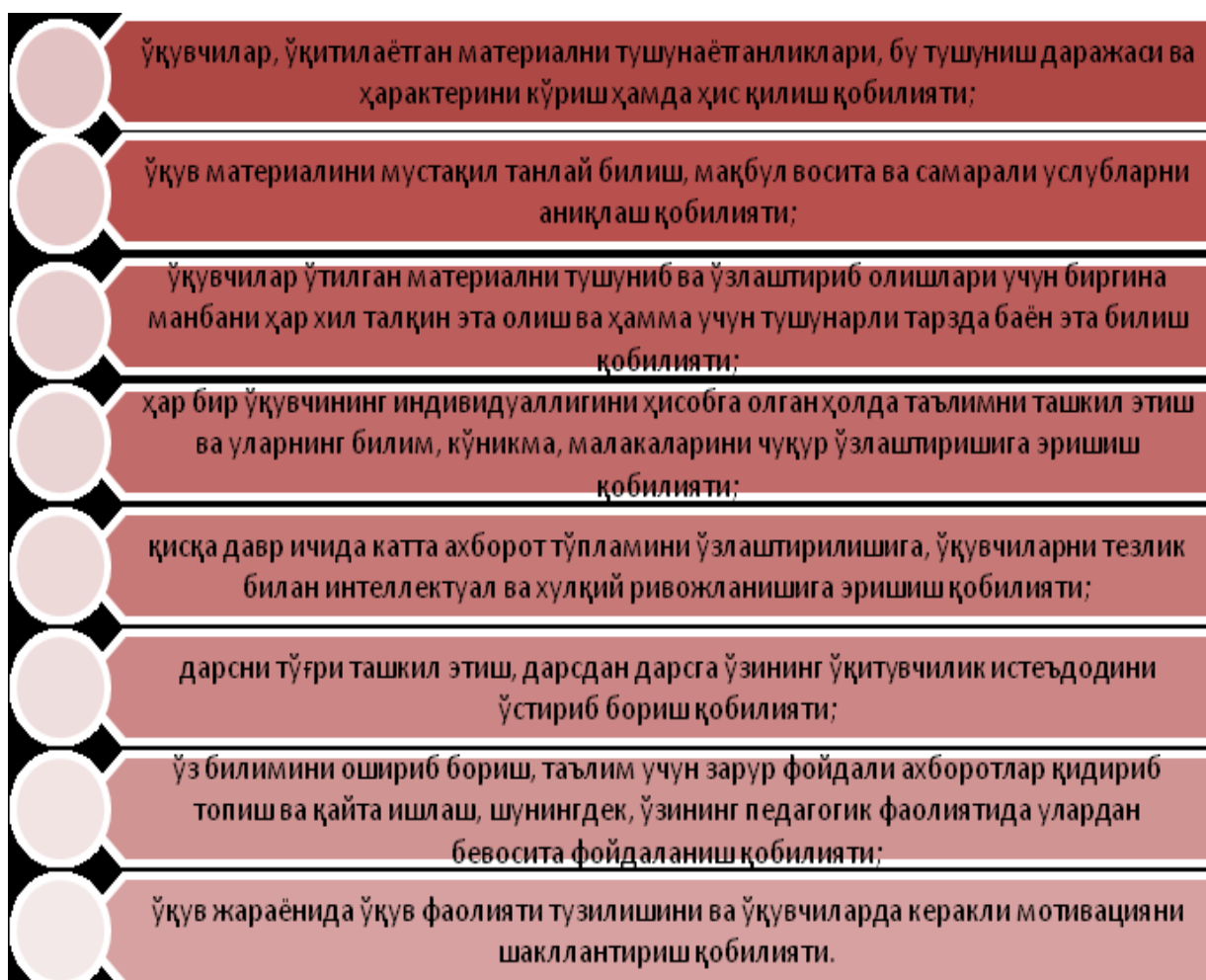
У болаларни тарбиялар экан, ўзининг ҳулқ-атвори, юриш-туриши, ҳуллас, бутун педагоглик шахси билан болаларға ўрнатилган бўлиши керак.

Педагогнинг ўзини қўлга ола билиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Хулоса қилиб, шуни айтиш жоизки, педагогнинг барча ижобий, умуминсоний ахлоқ меъёрларига мос келувчи хислатлари ўқув- тарбиявий жараёнда катта аҳамиятга эга.

Н.В.Кузьмина педагог фаолиятидаги баъзи қобилиятларға мувофиқ келувчи асосий таркибий қисмларға конструктивлик (педагогик мақсадға мос келувчи материални танлай олиш ва уни намоён этиш воситаларида акс этади), ташкиллаштириш, коммуникативлик (тарбияланувчилар билан мулоқот ўрната олиш қобилияти) ва гностик (билимлардан фойдаланиш ва қўллаш олиш қобилияти) қобилиятларини киритади. Бундан ташқари, Н.В.Кузьмина педагогик қобилиятларға педагогик кузатувчанлик, педагогик тасаввур, педагогик такт, диққатнинг тақсимланиши, талабчанликни ҳам киритади.

Ўз ишини муваффақият билан олиб бориши учун педагог бир қатор зарур бўлган умумий ва махсус қобилиятларға эга бўлиши керак. Умумий қобилият деганда, ҳар қандай инсон фаолиятида юқори натижаларға эришиш мумкин бўлган, махсус қобилият эса болаларға таълим ва тарбия беришда ютуқларға эришиш мумкин бўлган педагог фаолияти давомидаги керакли қобилият тушунилади. Умумий қобилиятлар фақатгина педагогик фаолият билан боғлиқ бўлиб қолмайди, махсус қобилиятлар эса педагогик фаолият самарадорлигига бевосита тўлиқ таъсир кўрсатади. Уларға қуйидагиларни киритиш мумкин:

Бу барча махсус қобилиятлар-таълим бериш, ўқитиш, ўргатиш учта ўзаро боғланган билим олиш, малака ошириш ва кўникма ҳосил қилишнинг жиҳатларидир. Улар онтогенезда қачон ва қандай шакллана бошланишини, шунингдек, қандай қонуниятлар бўйича ривожланишини аниқ айтиш қийин. Улардан қайсиларидир туғма ҳисобланиб, зехн кўринишида мавжуд бўлади, ҳолбуки ҳозиргача илм-фан бу нарсалар тўғрисида аниқ маълумот бера олмайди. Бошқа қобилиятлар каби педагогик қобилият ҳам тарбияланади ва уларни онгли равишда болаларда шакллантириш ҳамда ривожлантириш мумкин.

Махсус педагогик қобилиятлар ичида болаларни тарбиялаш қобилияти ўзига хос синфни ташкил этади. Улар ичида асосийлари деб қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1.Бошқа одамнинг ички кечинмаларини тўғри баҳолай олиш, ҳамдардлик, ҳамфикрлик (эмпатия) қобилияти.

2.Болалар учун қилаётган ишларида намуна ва ўрнак бўла олиш қобилияти.

3.Болаларда олийжаноблик ҳиссини, яхши инсон бўлишга хоҳиш ва интилишни, юқори ахлоқий мақсадларга эришишни шакллантириш қобилияти.

4.Тарбияланувчи боланинг ўзига хос хусусиятларига тарбия таъсирларини мослаштира олиш қобилияти.

5.Одамда ишонч ҳиссини уйғота олиш, уни тинчлантира олиш, ўз-ўзини ривожлантиришни кўллаб қувватлаш қобилияти.

6.Ҳар бир бола билан муомала қилишнинг керакли усулини топа билиши, ўзаро тушунишга эриша олиш қобилияти.

7.Тарбияланувчи томонидан ўзига нисбатан ҳурмат уйғота олиш, болалар орасида ҳурмат қозона олиш қобилияти.

Педагогнинг тарбиячи сифатидаги қобилияти ҳам унинг педагоглик қобилиятига мувофиқдир. Аммо шуни таъкидлаш лозимки, яхши педагог бўлишдан кўра яхши тарбиячи бўлиш бирмунча мураккаброқдир.

Баъзан яхши педагог бўлиб, нисбатан кучсиз тарбиячи бўлиш мумкин. Баъзан эса яхши тарбиячи бўлиб, яхши педагог бўлиш мураккаблик қилади. Бу ҳолат айримларда педагоглик, айримларда эса тарбиячилик фаолият доирасининг асосий эканлигини англатади.

Махсус педагоглик қобилиятлари ичида шундайлари ҳам борки, уларни аниқ педагоглик ёки тарбиячилик фаолиятига мансуб деб ажратиб бўлмайди. Негаки, улар ҳар иккаласи учун ҳам бир хилда зарурдир. Ушбу жиҳат – педагогик мулоқот, муомаладир. Психолог олим **В.А.Кан-Калик** бундай қобилиятни тадқиқ қилиб шундай фикрларни берган эди. Педагоглик иши ўз тузилишида икки юздан ортиқ тузилмани ташкил қилади. Мулоқот унинг энг мураккаб томонларидан биридир, негаки у орқали педагогик фаолиятнинг энг асосий мақсади – педагог шахсининг бола шахсига таъсири амалга оширилади. Педагогнинг муҳим маҳоратларидан яна бири болалар билан узоқ ва самарали таъсир ўтказишни ташкил этишидир. Одатда бу маҳоратни педагогнинг коммуникатив қобилияти билан боғлайдилар. Касбий педагоглик мулоқотига эга бўлиш – шахслараро мулоқотга тегишли бўлган педагог шахсининг муҳим томонидир.

Айтиб ўтиш жоизки, педагогик мулоқот чоғида намоён бўладиган коммуникатив қобилият – бу болалар таълим ва тарбияси билан боғлиқ педагогик таъсир доирасида ўзига хос равишда намоён бўлувчи муомала қобилиятидир. Шулардан келиб чиққан ҳолда, шундай хулоса қилиш мумкин:

- Сўз педагогик мулоқот ҳақида борар экан, бунда умумий коммуникатив қобилиятлар ҳақида гапириш билан чегараланиб қолиш мумкин эмас.
- Инсон мулоқотининг маълум бир соҳасидаги умумий коммуникатив қобилиятни муҳокама қилмай туриб, педагогик мулоқот қобилияти ҳақида алоҳида фикр юритиш мумкин эмас.

Биринчидан, инсонинг барча коммуникатив қобилиятлари ҳам бирдек намоён бўлавермайди ва педагог учун бирдек зарур бўлмайди. Иккинчидан, педагог эгаллаши лозим бўлган бир қатор коммуникатив малака ва кўникмалар борки, улар бошқа касбдаги кишилар учун муҳим аҳамиятга эга эмас. Жумладан, инсоннинг бошқа кишиларни тушуна олиши, ўз-ўзини англаши, мулоқот жараёнини тўғри баҳолаши, тўғри қабул қилиши, бошқа одамлар билан тўғри муносабатга кириша олиши, ўз-ўзига нисбатан талабчан бўлишидир.

Ҳар бир ажратилган коммуникатив қобилиятлар гуруҳини батафсил кўриб чиқиб, шу билан бирга педагогик мулоқот даврида бу қобилиятларнинг яхши ривожланмаганлиги сабабли юзага келиши мумкин бўлган муаммоларни кўрсатиб ўтамиз.

Инсонни инсон томонидан билиш инсонни шахс сифатида умумий баҳолашдир. У одатда бир кўришда олинган таассуротлар натижасида жамланиб, унинг шахсини айрим томонлари, мотивлари ва келгуси режаларини баҳолаш; ташқи кўриниш ва одамнинг ички ҳиссиётлари ўзаро боғлиқлигини кўра олиш; жестлари, имо-ишоралари, мимика ва пантомимикаларни ўқиб билишда намоён бўлади.

Одамни ўз-ўзини англаши -ўз билимлари, қобилиятлари, характерини ва бошқа шахснинг хусусиятларини баҳолаши; сиртдан қараганда одам қандай қабул қилинади ва у бошқа одамлар кўзида қандай намоён бўлишини била олишидир.

Мулоқот жараёнидаги ҳолатни тўғри баҳолаш – бу ҳолатни кузата билиш, ундан фойдали ахборот белгиларини ажратиб олиш ва уларга эътиборни қаратиш, вужудга келган ҳолатнинг ижтимоий ва психологик мазмунини тўғри аниқлаш ва қабул қилиш қобилиятидир.

Педагогик фаолиятининг педагогик нуқтаи назардан қизиқарли бўлган, лекин кам ўрганилган ва амалиётда кўпдан-кўп муаммолар келтириб чиқарадиган тури педагогик мулоқотнинг новербал шакли деб номланади. Бу билан боғлиқ коммуникатив қобилият қуйидагиларни ўз ичига олади: нотаниш одамлар билан муомалага кириша билиш, зиддиятларни олдини олиш, юзага келган тушунмовчилик ва зиддиятларни ўз вақтида еча олиш, бошқа одам томонидан ўзини тўғри тушинишни ва қабул қилишни таъминлайдиган тарзда ўзини тутиш, бошқа одамга ўзининг қизиқишлари ва ҳиссиётларини баён этишга имкон бериш, мулоқотдан ўзи учун юқори даражада фойда ола билиш қобилияти.

Инсоннинг ўз-ўзига нисбатан қилган ҳаракатларида намоён бўлган қобилияти, ўзининг хулқ - ановидаги фаолиятини бошқаришни билиши, атроф-муҳитдаги одамлар билан ўзаро мулоқот қилганда зарур бўлган қобилиятдир. Бу нарса бизни бошқа одамлар томонидан тўғри қабул қилинишимиз ва тўғри тушинишимизни таъминлайди. Бунга яна инсонни одатларидан ва камчиликларидан қутилишга бўлган лаёқати, яъни мулоқотга тўсиқ бўладиган, мулоқот учун зарур бўлган фойдали малака ва кўникмалар шакллантиришга бўлган қобилиятини кўрсатиш мумкин.

Инсоннинг коммуникатив қобилияти ривожлантириш мумкин бўлган

жараёндир. Уларни шакллантиришда ижтимоий-психологик тренинг яхши натижа беради.

Педагогик мулоқот махсус жиҳатининг намоён бўлиши педагог томонидан рағбатлантириш ва жазолаш усулининг қўлланилишидир. Агар рағбатлантириш ёки жазолаш хизматга яраша одилона бўлса, улар болаларнинг ютуқларини мустаҳкамлайди, қўллайди. Рағбатлантириш ва жазолаш усулларининг мутахкамлаш роли педагогик адолатга боғлиқ бўлади. Педагогик нуқтаи назардан олган ҳолда самарали ва самара бўлмаган рағбатлантириш тавсифини келтирамиз.

Самарали рағбатлантириш		Самарали бўлмаган рағбатлантириш	
1.	Мунтазам равишда амалга оширилади.	1.	Вақти-вақти билан амалга оширилади.
2.	Боланинг қандай хатти-ҳаракатлари рағбатлантиришга лойиқлиги педагог томонидан тушунтириб берилади.	2.	Умуман амалга оширилади, ҳеч қандай изоҳ берилмайди.
3.	Болалар ютуқларидан педагогнинг шахсан манфаатдор эканлиги билан боғлиқлиги.	3.	Рағбатлантириш керак бўлганлиги учунгина амалга оширилади, педагог болалар ютуқлари билан қизиқмайди.
4.	Болаларнинг маълум ютуққа эришганликлари кузатилиб борилади.	4.	Ишда болаларнинг ишти-рокларига умумий қаралади.
5.	Болалар эришган ютуқларининг аҳамияти тўғрисида ахборот бериб борилади.	5.	Болага унинг натижаларигина айтилади, унинг аҳамияти тўғрисида гапирилмайди.
6.	Болаларни юқори натижаларга эришиш учун ўз ишларини ташкил этишга ўргатиш.	6.	Болаларга ўз натижаларини бошқаларники билан таққослашга йўналтириш, уларни рақобатлашга ундаш.
7.	Болаларнинг аввалги ва ҳозирги ютуқларини солиштириш.	7.	Бир боланинг ютуқларини бошқа бола ютуқлари билан солиштириш.
8.	Боланинг сарф қилган кучи ютуқларга мос келади.	8.	Боланинг сарф қилган кучи ютуқларга мос келмайди.
9.	Бола эришган натижалари билан уни сарфлайдиган кучини солиштириш, хоҳиши бўлса, бола келгусида ҳам ютуқларга эришиши мумкинлигини кўрсатиш.	9.	Бола эришган ютуқларини унинг қобилияти билан боғлаш ёки бу натижага фақат омад туфайлигина эришганлигини кўрсатиш.
10.	Боланинг мотивациясига таъсир	10.	Ташқи стимулларга суяниш:

	этиш, ички стимулларига суяниш, кизиқиш, ўз-ўзини ривожлантириш мақсади, ўқишдан қониқиш ва бошқалар.		мақтов, мусобақада фақат ғалабани мўлжаллаш, мукофат олиш ва бошқалар.
11.	Бола эътиборини унинг ютуқларига қаратиб, бу унинг қобилияти ва имконияти туфайли юзга келганини кўрсатиш.	11.	Боланинг эътиборини унинг ўқишдаги ютуқларига қаратиб, бу педагогнинг ёки бошқа бирор инсоннинг саъй – ҳаракати эканлигини таъкидлаш.
12.	Аввалги вазифалар бажариб бўлинганидан сўнг, болада ян-ги вазифаларни бажаришга қизиқиш уйғотиш.	12.	Бола аввалги вазифаларни бажармасдан туриб, яна янги вазифаларни юклаш, бу бола эътиборини чалғишига олиб келади.

Педагог болаларнинг кўпгина саъй-ҳаракатларига эътибор қаратиб, уларни яхши ишлари учун рағбатлантириб, қилган хатоларини доимо эслатмаса, бунинг учун жазоламаса, ижобий таъсир ўтказиши мумкин. Хулоса қилиб шуни айтиш жоизки, педагогнинг барча ижобий, умуминсоний ахлоқ меъёрларига мос келувчи хислатлари таълим фаолиятининг самарадорлигини оширишда катта аҳамиятга эга.

4. Педагогнинг индивидуал фаолият услуби

Педагоглик – инсон жамияти тарихи бошлангандан эътиборан давом этиб, шу билан бирга ҳамма вақт жамият ва жамоатчилик томонидан эътиборга лойиқ деб ҳисобланиб, эъзозлаб келинган касбдир.

Насириддин Тусий ўзининг "Педагогларни тарбиялаш тўғрисида" деган асарида шундай дейди: "...Педагог мунозараларни олиб боришни, рад этиб бўлмайдиган даражадаги исбот қилишни билиши, ўз фикрларининг тўғрилигига ишониши, нутқи эса мутлақо тоза, жумлалари мантикий ифодаланадиган бўлиши лозим... Педагог нутқи ҳеч қачон ва ҳеч қерда захархандали, кўпол ёки қаттиқ бўлиши мумкин эмас. Дарс пайтида педагогнинг ўзини тута олмаслиги ишни бузиши мумкин..."

Қобилиятли, ижодкор инсон – у ҳар доим ўзига хос шахсдир. Педагогда индивидуалликнинг шаклланиши болани ижодий шахс сифатида тарбиялашга ёрдам беради. Ҳар қандай катта одам онгли равишда педагоглик касбини танлар экан, у танлаган йўлини амалга ошириш чоғида аллақачон шахс бўлиб шаклланади ва шак-шубҳасиз индивидуалдир. Педагог ва тарбиячилар ичида турли-туман шахслар қанча кўп бўлса, улар болаларни ўқитиб тарбиялаганларида бу болалар кўпдан-кўп, шу билан бирга фойдали индивидуал хусусиятга эга бўлишларининг эҳтимоли шунча юқоридир.

Юқорида кўриб ўтилган, ҳар бир педагог ва тарбиячи эга бўлиши лозим бўлган педагогик фаолиятнинг умумий талаблари, педагогик қобилиятнинг кўпдан-кўп жиҳатлари билан уларнинг индивидуалликка интилишларини қандай боғлаш мумкин? Педагогик фаолиятнинг индивидуал услубларини

кўриб ўтамыз. Улар қуйидагича намоён бўлади:

- Темпераментда (вақт ва реакция тезлиги, ишдаги индивидуал темп, эмоционал киришувчанлик);
- Педагогик ҳолатларга бўлган реакция характерида;
- Ўқитиш услубларини танлашда;
- Тарбия воситаларини танлашда;
- Педагогик мулоқат кўринишида;
- Болалар хатти- ҳаракатига бўлган муносабатда;
- Ўзини тутати билиш ва юриш- туришда;
- У ёки бу турдаги рағбатлантириш ёки жазолаш усулини қўллашда;
- Психологик- педагогик таъсир воситаларини қўллашда.

Педагогик фаолиятнинг индивидуал йўналиши ҳақида гапирганда, одатда шу назарда тутиладики, у ёки бу педагогик таъсир воситалари ва ўзини тутиш шакллари танлашда педагог ўзининг индивидуал имкониятларидан келиб чиқади. Ҳар хил индивидуалликка эга бўлган педагоглар кўпдан-кўп ўқув ва тарбиявий мисоллар ичидан айнан бир хилини танлаши мумкин, лекин улардан ҳар хил фойдаланилади.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, бу юқори педагогик тажрибани қабул қилиниши ва уни кенг тарқатилишига тааллуқлидир. Уни таҳлил қила туриб педагог доимо шуни ёдда тутиши лозимки, бундай тажриба, малака амалий жиҳатдан олиб қаралганда унинг муаллифи шахсидан ажралмас бўлади ва педагогнинг индивидуаллиги ҳамда умумаҳамиятга эга бўлган педагогик топилмалар бирлашмасидан ташкил топади.

Шу сабабли педагогик тажрибаларни тўғридан-тўғри бошқа педагоглар ёки тарбиячилар томонидан кўчириб олишнинг келажаги йўқ ҳамда бу ҳол ёмон натижалар беради. Бунинг юзага келиш сабаби шундаки, педагогнинг психологик индивидуаллигини айнан қайтариш қийин, уларсиз натижалар ўз-ўзидан бошқача бўлиб чиқади. Бу ҳолатдан чиқиб кетиш учун педагогик тажрибанинг муҳим қисмини ажратиб олиб, онгли равишда муаммо қўйиш ва уни ижодий индивидуал қайта ишлаб, ҳал этиш лозим. Бошқача қилиб

айтганда, ҳар қандай педагогик тажрибани шундайлигича кўчириб олмаслик керак: ундаги асосий ғояни аниқлаб, доимо ўзлигича қолмоғи, яъни ёрқин индивидуал хислатларга эга бўлмоғи лозим. Бу ҳолат болаларни ўқитиш ва тарбиялаш самарасини камайтирмайди, балки сезиларли даражада оширади, унга юқори педагогик тажрибани ўрганиш орқали эришилади.

Педагог томонидан ташкил этилган ўқув жараёнида субъектнинг таълим олиши унинг ўзига хослиги ва характерида намоён бўлади, бу унинг ўқув усулига таъсир кўрсатади. Шаклланган индивидуал ўқув усуллари схематик равишда икки қутб билан кўрсатилиши мумкин: “ижобий” – “салбий”. Қуйида келтирилган жадвал ўқув жараёнида бундай усулларни кўрсатиб беради. Педагог дарс жараёнида буни инобатга олган ҳолда ёндошиши мақсадга мувофиқдир.

Таълимжараёнида болаларнинг индивидуал фарқи
(Г.Клаус бўйича)

Таққослаш параметри	Ижобий тур	Салбий тур
Тезлик	Тез, осон, қийинчиликсиз. Қатъий, вақт бўйича мустақкам, осонлик билан қайта ўқилади, мослашувга эга	Секин, қийинчилик, зўриқиш, оғирлик билан, юзаки, бирзумлик, тезда унутади, қийинчилик билан қайта ўқийди. Ригидлик, қотиб қолиш билан характерланади.
Сидқидиллик	Виждонан, саранжомлик билан, тўлиқ ва асосланган	Совуққонлик, пала-партиш, ўлда-жўлда, юзаки
Мотивация	Сидқидиллик, ўз ихтиёри, ўз ташаббуси билан ҳаракат қилади. Фаол жон-жаҳди билан киришиб, бор кучини жалб қилади.	Зўрма-зўраки, мажбуран, босим остида, ҳаракатсизлик, лоқайдлик, дангасалик билан, қизиқишсиз
Иш-ҳаракатининг йўналтирилиши	Мустақил, ажралган ҳолда, бировга боғлиқ бўлмасдан. Режаланган, мақсадга йўналган. Доимо қатъият билан.	Мустақил эмас, тақлид қилиб, мақсадсиз, режасиз, пала-партиш, онда-сонда, қатъиятсиз.
Когнитив ташкил этиш	Тушуниш билан, англланган, йўналган, натижаларни англаган ҳолда, рационал, иқтисод қилган ҳолатда.	Тушунмасдан, шунчаки, хато усул бўйича. Тайёрланмасдан, тўсатдан, рационал бўлмаган ҳолда, кам фойдали.
Умумий баҳо	Яхши	Ёмон

5. Педагогнинг ўзини-ўзи бошқариш муаммоси

Бўлажак педагогларнинг олий ўқув юртида олган психологик билимлари икки унчалик ёқимли бўлмаган хоссага эга. Улар, биринчидан, педагогга амалиётда зарур бўлган барча билимларни ўз ичига қамраб олмаган, бунга

сабаб педагогик олий ўқув юртларида психологик фанларни ўқитиш учун ажратилган дарс соатлари ҳажмининг чегараланганлигидир. Иккинчидан, бу олинган билимлар тезда эскириб қолади ва ҳеч бўлмаганда беш йилда бир марта янгилаб туришни талаб этади, буни ўз-ўзига таълим бериш ёки малака оширишда амалга оширса бўлади.

Педагогнинг психологик жиҳатдан ўз устида ишлаши дейилганда, уни мунтазам равишда психология фанининг турли йўналишларидаги энг янги ютуқлар билан танишиб боришини назарда тутати, улар тарбия ва таълим билан бевосита ва билвосита боғлиқдир. Бу таълим психологияси, тарбия психологияси, ёш даврлари психологияси, дифференциал психология, ижтимоий психология, шахс психологияси, шунингдек, бошқа фанлар чегарасидаги тиббиёт, патопсихология, психофизиология ва психотерапия.

Педагогнинг амалий фаолиятида психологик маълумотлар олиши мумкин бўлган адабиётлар рўйхати етарли даражада салмоқлидир. Ҳолбуки, педагогга мунтазам равишда илмий китобларни ва журналларни ўқишга ҳожат йўқ, асосий психологик билимлар жамланган ҳолда келтирилган, педагогик фаолият учун фойдали бўлган бўлимларга мурожат қилишнинг ўзи етарлидир.

Педагогнинг касбий фаолияти давомида жуда зарур жиддий жиҳат – бу ўз-ўзини бошқаришдир, яъни ўз психик ҳолати ва хулқ-атворини бошқара олиш қобилияти, мураккаб педагогик ҳолатларда муқобил ҳаракатлана олишидир.

Ўз-ўзини бошқариш зарурияти қуйидаги ҳолларда келиб чиқади:

- Педагог янги, унинг учун нотаниш бўлган, қийинчилик билан ҳал қилинадиган муаммога дуч келади.
- Муаммо аниқ бир ечимга эга эмас. Айни шу дамда ечимнинг ўзи йўқ ёки бир нечта алтернатив ечимлар мавжудки, улардан мақбулини топиш қийин.
- Педагог жисмоний ва эмоционал жунбуш ҳолатига келиб қолган ва улар уни узук - юлуқ ҳаракатга олиб келади.
- Қандай ҳаракат қилиш лозим эканлиги ҳақидаги қарорни педагог вақт етишмаган чоғда, ўйлаб ўтирмасдан қабул қилиши керак бўлган ҳолларда.
- Педагог хатти-ҳаракати ташқаридан баҳоланиб, у мунтазам равишда ҳамкасблари, болалар ва бошқа одамлар томонидан кузатиб турилганда, унинг обрў эътибори ва ҳурмати келажаги шу нарсаларга боғлиқ бўлиб қолган ҳолларда.

Ўз-ўзини бошқаришнинг психологик асослари билиш жараёнини ўз ичига олади: Сизги, идрок, диққат, хаёл, тафаккур, хотира, нутқ, шунингдек

шахс хислатлари – хулқ атвори, эмоционал ҳолати, вазиятга муносабати. Юқорида қайд этиб ўтилган психик жараёнларда ўз-ўзини бошқариш одам хусусиятлари ва ҳолатлари, унинг иродаси ва ички туйғулари билан боғлиқдир. Маълумки, ички туйғу барча психик ҳолатларни бошқаришда эркинлик асоси бўлиб хизмат қилади, ирода бўлса хатти - ҳаракатлар қуввати ва йўналишларини таъминлайди.

Қабул қилиш ўз- ўзидан бошқарувни аниқ қабул қилиш вазифаларини қўяди – образни тузиш, қўйилган саволларга – нимани кузатиш керак? нима учун кузатиш? қандай қилиб кузатиш? – каби аниқ жавоб топиш керак. Кузатувни бошлашдан аввал биз ўзимиз учун бу саволларга жавоб беришимиз лозим бўлади.

Мураккаб педагогик шароитларда (вазиятда) бундай саволларга аниқ жавоб топишни иложи бўлмайди, бу вазиятда аниқ жавоб топиш учун бир мунча ақлий ва жисмоний куч сарф қилишга тўғри келади. Бундай саволларни аввалдан ўйлаб кўриш ва уларга амал қилишни талаб қилади, натижада ўз- ўзини бошқаришни назарда тутди.

Диққат- эътиборни бошқариш бир мунча бошқа нарсаларга асосланади. Ихтиёрий бўлмаган диққат- эътиборни бошқариш улар билан боғлиқ бўлган ҳолатлар, яъни организмнинг психофизиологик ҳолатларини бошқариш орқали бевосита амалга ошириш мумкин. Чарчоқ оқибатида ихтиёрий бўлмаган диққат-эътибор ёмон бошқариладиган бўлиб қолади. Худди шундай ҳолат касаллик даврида, ҳаддан ташқари эмоционал жунбушга келган ҳолатда, аффект ёки стресс ҳолатларида рўй беради. Бир мунча таъсир қиладиган воситалар – дам олиш, даволаш, психофизик аутотренинг бу тарздаги диққатни бошқаришда яхши самара беради.

Ихтиёрий диққатни, қизиқиш уйғотадиган, сўз ёрдамида ёки қўллаб-қувватлаш орқали бошқариш мумкин. Одамнинг диққатини бирор нарсага қаратиш учун, унинг қизиқишини қўллаб - қувватлаш кифоя қилади. Сўз орқали ўз-ўзини йўналтириш ёки вербал ўзи-ўзини бошқариш ҳар доим тўғридан- тўғри ёки бевосита қизиқишга асосланади. Айрим ҳолларда ўзини мажбур қилиб қандайдир объект, ҳолат ёки воқеликнинг қизиқарли томонларига эътиборни қаратиш, диққатни узоқ бўлмаган вақт оралиғида жалб қилиш учун етарли бўлади. Қабул қилиш орқали ҳам уларни маълум даражада бошқариш мумкин. Педагог учун эслаш қобилиятини бошқариш бир мунча қийинроқ ва зарурроқдир. Учтадан иккита бизга маълум эслаш жараёни – эслаб қолиш ва олинган ахборотни қайта тиклашни – ўз- ўзини бошқариш билан ривожлантириш мумкин. Эслаб қолиш жараёнининг учинчиси – ахборотни сақлаб қолишни бошқариш мушкулроқдир, чунки у онг ости ҳолати (шахс томонидан англаб олинмайдиган психик ва ҳолатлар йиғиндиси) даражасида ишлайди ҳолбуки ёдлашни англаб ташкил этиб, бевосита уларни ҳам бошқариш мумкин. Мнемик жараёнларда ўз-ўзини бошқариш ҳар хил усулларга асосланади, тасаввур ассоциацияланиб бир бутунга боғлаб, онгли равишда кўриб чиқилади. Эслаб қолиш зарур бўлган нарсалар кўз орқали кўрилса, ёки бирор нарса боғлаб тасаввур қилинса ёдда қолиши кучаяди. Эслаб қолишни тезлатиш учун сунъий равишда ёдда бўлган

перцептив образларни ва ташқи нарсаларни тафаккурда уйғотиб, онг орқали уларни янги эслаб қолиши керак бўлган нарсалар билан боғлаш лозим. Онгли равишда фикрлашни ҳам бошқариш, уни янада самаралироқ қилиш мумкин.

Тафаккурни ўз- ўзида бошқаришнинг асосий усуллари қуйидагилардир:

- ҳал қилиниши керак бўлган вазифа шартларни диққат билан таҳлил қилиш;

- талаб қилинган натижани берилган шартлар билан солиштириш, бундай мақсад керакли натижани олиш учун етишмаган нарсани аниқлаш;

- доимий равишда машқ ўтказиб бориб, тафаккурни чиниқтириш;

- тафаккурни аниқ йўналишдаги машқлар билан чиниқтириш, яъни кетма- кет изланиш ва етарли даражада ҳал қилинишнинг альтернатив йўллари кўриб чиқиш (бу – восита англаш жараёни “циклланиш” деб номланади)

- вазифани ҳал қилишнинг йўллари билан боғлиқ бўлган аниқ фаразларни ўз ичида ёки овоз чиқариб сўзлаш (гапириш).

- Бажариб бўлинган хатти-ҳаракатлар натижаларини ва фараз(ғоя)ларни доимий равишда ёзиб бориш.

- Ўз-ўзини эмоционал бошқариш организмнинг мускул тўқималари тизимини бошқара билиш қобилиятига асосланган эмоциоген ҳолатларни таҳлил қилиб, тафаккурни онгли равишда фаол жалб этиш.

Ҳозирги замон мактаби муаллимлик шахси ва касбий фаолияти учун зарур бўлган сифат ва фазилатларни эгаллаган, янгича фикрлайдиган, ижтимоий фаол педагогларни талаб қилмоқда.

Ана шундай қатор муаммоларни оқилона ҳал қилишнинг энг муҳим омилларидан бири педагогларнинг касбий тайёргарлиги жараёнини мақсадга мувофиқ ташкил этишдир. Шунга биноан мамлакатимиз таълими соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг устувор йўналишларидан бири ҳам кадрлар тайёрлаш сифатини жаҳон талаблари даражасига етказишдир. Эндиликда олий таълим муассасалари олдида фақатгина ўқимишли инсонни эмас, балки воқеаларни олдиндан кўра биладиган, тўғри қарор қабул қила олиш маҳоратига эга, ўзини-ўзи ривожлантириш заруриятини тушуниб етадиган оқил ва баркамол шахсни тарбиялаш муаммоси қўйилмоқда.

Педагогнинг шахсий ва касбий тайёргарлик даражаси қанчалик юқори бўлса, болалар билан таълим ва тарбиявий муносабатларни яхши йўлга қўя олади. Педагогнинг шахсий намунаси ва обрў-эътибори таълим-тарбия жараёнида болада қатъий нуқтаи назарни шаклланишида асосий рол ўйнайди.

Канадалик психолог олим **Джеймс Марша** йигит-қизларнинг касбий тайёргарлик даврини тўрт босқичга ажратади:

1. Ёшларда касб ҳақидаги тасаввур ва билимларнинг кам ва ноаниқлиги босқичи. Бу босқич ҳали шахснинг эътиқодлари аниқ эмаслиги, касбни танламаганлиги билан тавсифланади.

2. Муддатидан олдин айнан ўхшашлигини топиш босқичи. Шахс ўз кучи, хоҳиши билан эмас, бошқанинг фикри билан, бошқа кишига эргашиб, тегишли муносабатлар тизимига қўшилиши билан характерланади.

3. Моратория босқичи – шахс ўзлигини аниқлашнинг кризис жараёнидалиги, ривожланишнинг кўп вариантлари орасидан ўзи учун энг мақбулини танлаши билан тавсифланади.

4. Эришилган ютуқнинг айнанлиги босқичи. Танлаш можароси ҳал этилганлиги, шахс ўзлигини намоён этишга амалда киришганлиги билан белгиланади. Педагог энг аввало ўқув-тарбия жараёнида болалар фаоллигини оширишни эсдан чиқармаслиги, юзага келган муаммоларни мустақил ечишга ўргатиши, бола ташаббускорлиги ва ижодкорлиги асосида ўзининг кимлигини намоёйиш этишига ёрдамлашиши зарур. Бунинг учун педагог шахсий ҳамда касбий сифат ва фазилатларни тўлиқ эгаллаган бўлиши лозим, бундай педагоглар болалар билан кўпроқ дўстона мулоқотда бўладилар, ўзаро фикр алмашадилар, мавзуга доир муаммони таҳлил қиладилар ва бир қарорга келадилар. Педагог бу ўринда бутун эътиборини мавзу моҳиятини болаларга сингдиришга қаратиб, болалар кечинмаларини ва ўзлаштириш имкониятларини алоҳида эътиборга олади. Педагог шахсига хос бўлган билимдонлик, ижодкорлик, мустақиллик ҳамда масъулият ва жавобгарликни чуқур ҳис этиш ўқув-тарбия жараёни самарадорлигини таъминлашнинг энг муҳим омилларидир.

Болаларда касбни эгаллашнинг шаклланиши уларда мажбурият ва жавобгарлик ҳиссининг таркиб топиши билан боғлиқдир. Уларда ана шундай сифат ва кечинмалар тўла шаклланган бўлса, билимларни эгаллаш ёки касбий камолоти учун ҳеч нарса тўсиқ бўла олмайди.

6. Гуруҳни бошқаришнинг психологик асослари

Педагоглик касби - ахлоқий характерга эга бўлган инсонпарвар касблардан бири бўлиб, болаларга инсоний муносабатда бўлиш педагог фаолиятининг асосий тамойили ҳисобланади. Бу педагогдан болаларни севиш, уларни кадр-қимматини ҳурмат қилиш, шўхликларига бардошли бўлиш, уларни жисмоний ва ахлоқий мажруҳ этувчи нарсаларга мурасасиз бўлишни талаб этади. Муаллимнинг одоб-ахлоқи, инсонпарварлиги – болаларнинг келажаги учун ғамхўрлик қилиш, уларни ҳаётга ижтимоий ва меҳнат фаолиятига тайёрлашга интилишида намоён бўлади. Хушёрлик, педагогик муомала, диққат-эътиборли бўлиш, болаларни севиш, уларга яхшилик қилиш, педагогик бурчини англаш, масъулиятли, талабчан ва адолатли бўлиш, билимдонлик, ҳалоллик, ростгўйлик кабилар педагогга хос касбий ахлоқий фазилатлардир.

Шунинг учун ҳам педагоглар тайёрлайдиган олий таълим муассасалари олдида муҳим вазифа - инсонпарварлик тамойилини рўйбга чиқарувчи, юксак маънавий-ахлоқий талабларга жавоб берувчи, педагог одоби фазилатларини эгаллаб олган бўлажак педагогларни тарбиялаш вазифаси туради. Бўлажак педагогларнинг касбий-ахлоқий сифатлари ҳар томонлама ўсишига эришиш учун болалар шахсини ривожлантиришнинг барча жиҳатлари, соҳаларига эътибор қаратиш зарур. Ахлоқий тарбиявий таъсир ўтказиш соҳалари: Ватанга муносабат, туғилган жойи, атрофдаги табиатга, меҳнатга, ишлаб чиқариш ва турмушда одамларга; педагогик жараён иштирокчилари:

болалар, ота-оналари, касбдошларига, ўз-ўзига бўлган муносабати соҳаларидан ташкил топади.

Тарбиявий жараёни самарали ташкил этиш, уни олдиндан ва у билан боғлиқ илмий-ташкилий, тадқиқот маълумотлари билан таъминлашни талаб этади. Тарбия ахлоқий-тарбиявий мақсадга йўналтирилганлик тавсифига эга бўлади, кўплаб болалар тарбиясига индивидуал ёндошиш мумкинлигини ўзида мужассамлаштиради. Шу билан бирга педагогик амалиёт олдиндан илмий-тадқиқот ўтказиш тарбиячи-педагоглардан бундай ишни бажара олиш малакасига эга бўлишни талаб этади. Уларда педагогик фаолиятда зарур бўлган кўникма ва малакаларни махсус ўстириш ва такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

Бўлажак педагоглар ўқув фаолияти (амалиёт, ўқув жараёни) давомида куйидагиларни амалга оширмоғи мақсадга мувофиқдир:

1) педагог инсониятнинг бугунги авлоди учинчи минг йилликда халқларнинг мустақиллик, демократия, эркинлик, тинчлик, барқарорлик каби умуминсоний қадриятлар устивор бўлган жамият куриш учун жаҳон аҳамиятига молик турмуш тарзини юзага келтириш эҳтиёжи кучайишини ўз болаларига, тарбияланувчиларига тушунтиришлари лозим.

2) ҳозирги даврда кечаётган жараёнлар кишиларнинг қадриятларга бўлган муносабати, ишончини ўзгартирмокда. Улар билан боғлиқ эҳтиёжлар, талаблар, қизиқишларнинг ҳам ўзгариб боришига сабаб бўлмокда. Бундай шароитда фанларни ўқитишда умуминсоний қадриятларга садоқатли бўлишини амалий жиҳатдан болаларга етказиш асосий вазифалардан бирига айланиши зарур.

3) умуминсоний қадриятларга оид мавзуларни тарғибот қилишда юртимиз цивилизацияси тараққиёти ва маданияти ривожининг асосий даврлари ҳамда ютуқларига, Ал Хоразмий, Ал Фаробий, Ал Беруний, ибн Сино, Ал Бухорий, Ат Термизий, Яссавий ва Нақшбандий, Жомий, Улуғбек, Навоий, Бобур ва Машрабларнинг буюк меросларига асосланмок лозим. Булар Ўзбекистонда умуминсоний қадриятларнинг ривожланишида энг асосий тарихий манбалар бўлиши шубҳасиз.

Бирор касбнинг ҳақиқий устаси бўлиш учун табиий қобилият, маълум жисмоний ва руҳий хислатлар жомланиши керак. Педагогик фаолиятида ёшларни тарбиялаш ишини самарали бажариш, ота-оналар ва болаларнинг иззат - ҳурматига сазовор бўлиши учун кишида бу ишга лаёқат, қобилият, маҳорат, қизиқиш бўлмоғи лозим.

Муваффақиятли ишлаш учун ҳар бир педагог педагогик маҳоратга эга бўлиши зарур. Педагогик маҳорат эгаси оз меҳнат сарф қилиб катта натижага эришади. Ижодкорлик унинг ҳамиша ҳамкори бўлади. Педагогик ишга қобилиятли, истеъдодли кишидагина педагогик маҳорат бўлиши мумкин. Юксак маҳоратли педагог энг аввало қобилиятли, малакали ва уддабурон бўлиши керак. Қобилият фаолият жараёнида пайдо бўлади ва ривожланади. Қобилият малака ва уддабуронликдан фарқ қилади. Малака ва уддабуронлик машқ, ўқиш натижаси ҳисобланса, қобилиятнинг ривожланишида истеъдоднинг ўрни бекиёсдир. Ана шундагина қобилият

деб аталувчи рухий хусусият тараққий этади. Педагогик фаолиятнинг самарали бўлиши учун педагогда қобилиятнинг қўйидаги турлари мавжуд бўлиши лозим. Билим қобилияти, тушунтира олиш қобилияти, кузатувчанлик қобилияти, нутқ қобилияти, ташкилотчилик қобилияти, обрў орттира олиш қобилияти, келажакни кўра билиш қобилияти, диққатни тақсимлай олиш қобилияти ва ҳ. Маҳоратли педагог болалар руҳиятини, билим ва даражасини ҳисобга олади. Баъзи педагогларга ўқув материали тушунарли ва қандайдир алоҳида изоҳни талаб этмайдигандек туюлади. Бундай педагоглар болаларни эмас, балки ўзларини назарда тутадилар. Қобилиятли, тажрибали педагог ўзини боланинг ўрнига қўя олади. У фаннинг илмий-назарий асосларини болаларга тушунтириш мақсадида иш тутайди. Шунинг учун у баён этишнинг характер ва шаклини алоҳида ўйлаб чиқади. Маҳоратли педагог дарс материални баён этиш жараёнида болаларнинг қандай ўзлаштираётганларини болаларни кузатиш асосида пайқаб олади ва зарур ҳолларда баён қилиш усулини ўзгартиради. Шунингдек, педагог болаларни саводли ўзлаштиришлари учун замин тайёрлаб, уларни дам олишдан ишга ўтишлари, бўшашиш, ланжлик, чарчашларига барҳам бериш учун минимал даражада фойдаланишга вақт ажратиш зарурлигини ҳисобга олади. У тегишли вазият юзага келгунга қадар иш бошламайди.

Педагогнинг одоби, маданияти юксак бўлсагина, одамларга нисбатан меҳрибон, саховатли бўла олади, уни ҳамма ҳурмат қилади. Педагог умуминсоний қадриятларни ижодий ўрганиб, таълим тарбия жараёнига татбиқ этиши лозим. Шу билан бирга миллий ўзига хослигимизни, асрлар синовидан ўтган анъаналаримизни, ҳамиша имон-эътиқод билан яшаш каби ҳаётий тамойилларимизни ҳам сақлаб, ҳам юксалтириб бориши ва уларни болалар қалбига сингдириши зарур. Педагог фаолияти ўз моҳиятига кўра ижодий характерига эга. Маълумки, инсон олдида бирор муаммо тургандагина ижодкорликка эҳтиёж туғилади. Педагог фаолияти ана шундай хусусиятга эга.

Педагогик ижодкорларнинг асосий моҳияти фаолиятининг мақсади ва характери билан боғлиқ. Педагогик фаолият киши шахсини, унинг дунёқараши, эътиқоди, онги, хулқ-атворини шакллантиришдек умумий мақсадга бўйсунган сон-саноксиз педагогик масалаларни ечиш жараёнидир. Педагог фаолиятидаги ижодкорлик ана шу масалаларни ечиш усулларида, уларни ҳал қила олиш йўллари қидириб топа олишида ифодаланади.

Педагогик ижодкорлик манбаи – бу педагогик тажрибадир. Педагогик тажриба – муаммоли вазиятларга жуда бойдир. Илғор педагогик тажриба деганда, биз педагогнинг ўз педагогик вазифасига ижодий ёндошишини болаларнинг таълим-тарбиясига янги, самарали йўл ва воситаларни қидириб топишини тушунамиз. Ижодий ишлайдиган педагог фақат болаларни муваффақиятли ўқитиш ва тарбия бериш, илғор иш тажрибаларини ўрганиш билангина чекланиб қолмасдан тадқиқодчилик кўникма ва малакаларига ҳам эга бўлиши зарур. Ҳозирги замон фан ва техника тараққиёти педагогнинг ижодкор бўлишини, фаннинг муҳим

муаммолари юзасидан эркин фикр юрита билиш, фан ютуқларини болаларга етказа олиши, тадқиқот ишларига ўргата олишини талаб қилади.

Тарбия жараёнида педагогик таъсир кўрсатиш болага у ёки бу юксак ахлокий сифатларининг моҳиятини англатиш жараёнида қўлланиладиган педагогнинг иш усулларида биридир.

Ҳар бир шахсга таъсир этиши тарбиячининг педагогик маҳорати ва обрўсига боғлиқдир. Бунда:

боланинг ижобий хатти-ҳаракатларига тўсқинлик қилмаслиги

талаблари аниқ ва тушунарли бўлиши

қўйилган талаб ва вазифаларнинг натижасини билиши

талаб очик чехра, самимий бир оҳангда берилиши, илтимос, маслаҳат, яхши ниятга чорлаши

талаб болаларнинг ёши, билими савиясига мос бўлиши

талабларда кесатиш, лўқма, миннат қилиш бўлмаслиги ва бошқаларга эътибор бериш лозим

Кишилик жамоаси пайдо бўлган даврдан бошлаб инсон ҳеч қачон ёлғиз яшай олмаган. Жамоаларни ташкил қилиш ва унинг тарбиявий таъсирини назарий ва амалий асослари мутафаккир ва олимлар томонидан ўрганилиб, илмий тадқиқот ишлари олиб борилган. Тарбиячининг навбатдаги вазифаси бола-ёшлар жамоасини ташкил қилиш, тарбиялаш ва жипслаштириш борасидаги назарий билимларни ўзлаштириб, илғор тажрибаларга суяниб, уларни тарбиявий жараёнда ўртоқлик, дўстлик, ўзаро ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, ўз-ўзини тарбиялаш ва бошқариш каби жамоатчилик сифатларини шакллантириш маҳоратини ўзлаштиришдан иборат. Улар:

- ҳар бир бола шахсида ўзаро муносабат алоқаларини яратиш;
- болалар кундалик фаолиятларининг ҳамма қирраларини жамоада жипслаштириш;
- шахсий манфаатдан жамоа манфаатини юқори қўйишга ўргатиш;
- жамоада бир-бирига меҳр-оқибатли, мурувват ва сахийлик, дўстона ҳамкорлик мавжуд бўлса, у катта тарбиявий кучга айланади.

Ҳар бир педагог педагогик фаолият юритар экан, бераётган таълим-

тарбиясининг янада самарали бўлиши учун ўз устида муттасил ишлаши, билимини, маҳоратини ўстириши, болалар билан бўладиган муносабатларни пухта ўйлаб, уларнинг кўнглига озор етказмасдан иш олиб бориши лозим. Муомала маданияти, ўзини тута билишини назорат қилиши керак. Ҳар бир тарбиячининг дунёқараши унинг муомаласида намоён бўлади. Муомаланинг асосий воситаси тилдир. Шундай экан, тарбиячи муомала жараёнида жуда эҳтиёткор бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Алишер Навоий муомала қилувчи шахснинг маҳорати ҳақида шундай дейди: "Ширин сўз кўнгиллар учун бамисоли асалдир."

Шунинг учун ҳам педагог ҳар он нутқ маданиятига кучли эътибор бериши, ўзининг психологик, эстетик, жисмоний, ахлоқий жиҳатларини намуна ҳолатда намоён этиши муҳим. Юксак туйғу маданиятига эга бўлган педагог болаларнинг кайфияти, нохушлигини дарров фаҳмлайди.

Кўпол, одобсиз гапларга ўрин қолдирмаслик, бола шахсига тегадиган кўпол муомала қилиш педагогнинг фаолиятига путур етказди. Бола аҳволини тушуниш, унга ҳамдард бўлиш, мадад бериш керак. Педагог ўзининг педагогик фаолиятида аввало тўғри сўз бўлиши, ишларини адолат билан олиб бориши керак. Бу хислат тарбиячи билан бола ўртасида яқинликни оширади, чунки адолат инсонлар хулқини баҳоловчи муҳим мезондир. Замонавий педагогга биргина умумий маданиятнинг ўзи кифоя қилмайди. Шунингдек махсус билимлар ва малакалар асосида болаларини кузатиш, уларнинг ўсишидаги муҳим жиҳатларни жамиятда вужудга келган асосий ижтимоий ғоялар билан таққослаш, таълим-тарбия жараёнини ривожлантириш йўллари ва усуллари аниқлаш, турли воситалар билан тарбиявий таъсир кўрсатиш, таҳлил қилиш, педагогик изланишлар ва ютуқларни илмий жиҳатдан бир тизимга солиш мақсадга мувофиқдир. Албатта, бунда педагог талабчан, яхши, меҳрибон, сабрли, босиқ ва ўз касбига нисбатан эътиқодли бўлиши лозим. Болани бутун қалби билан севадиган педагог кўпроқ табассум қилади, камроқ қовоқ солади. Болаларга билим бериш билан биргаликда айтилиб вақтда уларга ўз характерини ўтказа олади, уларга одавийлик намунаси бўлиб кўринади.

Педагогнинг касбга оид маҳоратини шакллантиришда педагогик-психологик назарияларнинг аҳамияти каттадир, чунки маънавийтимизнинг шаклланишида ўз-ўзига эга бўлган инсонлар фаолияти, уларга қўйилаётган талаблар, замонавий педагогик технологиялар тўғрисида назариялар педагогик маҳоратни шакллантиришнинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади. Педагогик тажрибаларни такомиллаштиришда илмий педагогик маълумотлардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, ҳозирги замон фан ва техника тараққиёти педагогнинг ижодкор бўлишини фаннинг муҳим муаммолари юзасидан эркин фикр юрита олиши, фан ютуқларини болаларга етказа олиши ва ниҳоят болаларни ҳам ижобий фикрлаш, тадқиқотчилик ишларини ўргата олишини талаб қилади. Шунинг учун педагог аввало тадқиқотчилик ишларини олиб бориши ва бу соҳадаги малакаларни эгаллаши зарур. Педагог илмий тадқиқот ишларини олиб бориши давомида тажрибаларни тўплайди, таҳлил қилади, улар асосида

хулосалар чиқаради. У шу хулосалардан ўзининг амалий фаолиятида фойдаланиш жараёнида ҳозирги замон педагоги учун зарур бўлган жуда муҳим билимларни эгаллайди.

Педагогик маҳоратни такомиллаштиришда шахсий педагогик изланишнинг аҳамияти каттадир. Педагог ишидаги муваффақият кунлик фаолиятда катталар ва болалар, айрим гуруҳ ва якка шахслар билан алоқага кириша олиш қобилиятини таъминлайди.

Алоқалар фаолиятда дуч келадиган турли хил воқеаларга педагогик қоидалар нуқтаи назаридан эмас, балки шароитни ҳисобга олган ҳолда ижобий ҳал этиш талаб этилади.

Кенг илмий савияга эга бўлиш, интеллектуал қизиқиш, янгиликни ҳис қила билиш, педагогик маҳоратни оширишга интилиш педагогга хос хусусиятлардан ҳисобланади.

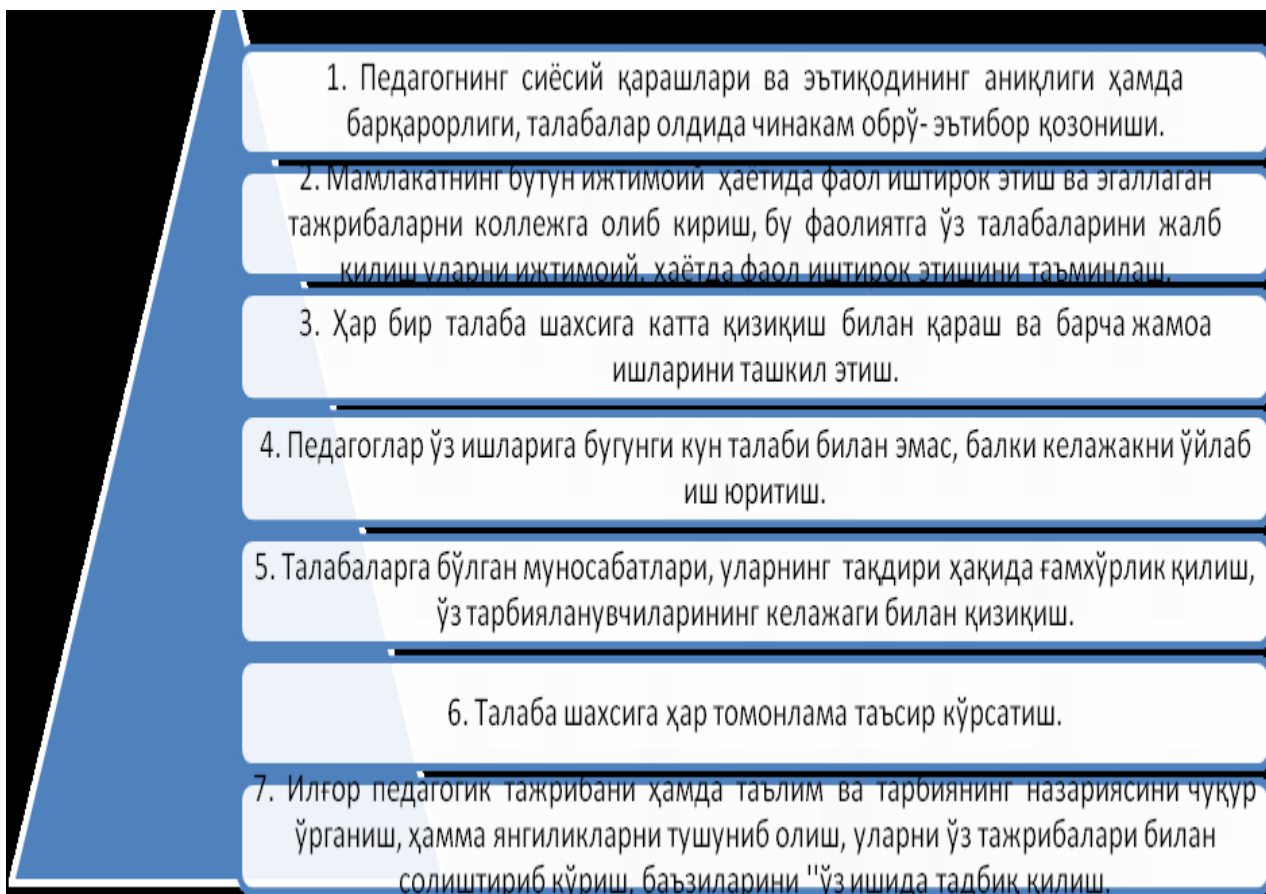
Таълим сифати давлат таълим стандартларига мувофиқ бўлиши учун амалий ва назарий машғулотлар ўтказилади. Бу соҳада илмий тадқиқот ишлари амалга оширилади.

Шахсий изланишлар ва илмий тадқиқот ишларини олиб бориш педагогнинг педагогик маҳоратини такомиллаштиришнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади. Шунингдек, назарий, миллий маданият ва умуминсоний қадриятларни, дунёвий, диний илмлардан ҳам хабардор маънавий баркамол инсон бўлмоғи лозим.

Илмий педагогик изланишларни баҳолаш мезонлари тўғрисида фикр юритилганда, аввало тадқиқотнинг замонавийлиги, долзарблиги, ундан кўзланган мақсад ҳамда натижалар назарда тутилади.

Педагог шахсининг касб соҳасидаги хусусиятлари – бу болаларни севиш, улар билан ишлашга қизиқиш, ўз касбига муҳаббат, педагогик назокат, педагогик тасаввур, ташкилотчилик қобилияти, ҳаққонийлик, дилкашлик, талабчанлик, қатъийлик ва мақсадга интилиш, вазминлик, ўзини тутат билиш, касбий лаёқатлик ва бошқалар.

Самарали педагогик таъсир кўрсатишни тўғри ташкил этиш болалар билан муомала қилишда самимий муносабатда бўлишга ёрдам беради. Амалий педагогик фаолиятда илмий ғоялар ва педагогик тарбияни қўллаш педагог меҳнатига кўп жиҳатдан боғлиқ. Лекин бу меҳнат натижалари дарҳол кўринмайди. Унинг маҳсулини кўриш учун йиллаб меҳнат қилиш керак. Педагог фаолиятини ўрганиш шуни кўрсатадики, бу фаолият ўзининг сифат кўрсаткичлари бўйича ҳам турлича бўлади. Ҳақиқий фидоий педагоглар ўз фаолиятида энг яхши натижаларга эришадилар. Тажрибали новатор педагоглар болаларга самарали таълим-тарбия бериш билан бир қаторда педагогика фанидан янги йўл ҳам очмоқдалар. Педагогик меҳнатни амалга ошириш жараёнида қуйидаги хусусиятларни ўз фаолиятида амалга оширишлари зарур:

Педагогнинг ижодкорлиги боланинг ижодкорлигини уйғотади. Улар ўз болаларини ватанга садоқат руҳида тарбиялаш билан бирга уларнинг қалбида олижаноб фазилатларни қарор топтирадилар.

Шундай экан, педагогларнинг педагогик маҳоратида шахсий фаолият тизимини ишлаб чиқиш муҳимдир. Ҳаёт - кашфиётлар олами. Тажриба, услуб, фикрлар ранг-баранг. У самарали меҳнат натижасида исбот ва далиллар орқали болалар қалбига кўчади. Уларнинг туйғуларига таъсир кўрсатади. Болалар, болалар муаллимнинг фахри, келажакдир. Шу боис уларнинг нияти болаларни, болаларни мустақил юрт қурувчилари, муҳандислари, илму маърифат фидойилари сафида кўришдир.

Ҳар бир педагогнинг ўз фаолият тизимини ишлаб чиқиши ва унга қатъий амал қилиши унинг таълим соҳасидаги муваффақиятларининг муҳим омилларидан биридир. Педагог бир хил методларда дарс ўтиш билан чекланиб қолмаслиги лозим. Аксинча, у ўқитиш методларини такомиллаштириш устида тинимсиз ишлаши зарур.

7. Педагог ўз илмий, ўқув-услубий салоҳиятини оширишнинг психологик муаммолари

Муҳим давлат вазифасини – “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”ни амалга ошираётган замонавий мактаб педагогсининг хислатлари, унинг ижодий фаолияти XXI асрда шаклланиб, асосан амалий ишда, педагогик тажрибаларни эгаллаш жараёнида ўсиб ривожлана боради.

Ҳозирги жамиятимизда педагогнинг мустақил равишда билимларни эгаллаб, ўз малакасини ошириб бориши бир томондан педагогик фаолиятининг борган сари нақадар муваффақиятли бораётганлигини

кўрсатса, иккинчи томондан муҳим вазифа эканлигидан далолат беради. Чунки бу кечиктириб бўлмас жараён шахсни интеллектуал қашшоқликдан қутқариб қолади.

Психологик нуқтаи-назардан педагог доимий равишда ўз билимларини ошириш билан шуғулланиши зарурдир. Чунки педагоглик меҳнатининг асосий хусусияти ҳам шудир. Педагог ҳар доим одамлар орасида бўларкан, у биринчидан, одамларни кўпдан бери қизиқтириб келаётган ҳақиқатни ўз қарашлари бўйича тўғри тушунтириб бериши лозим. Албатта, педагогдаги бу тариқа қарашлар кўп йиллар давомидаги меҳнат ва ҳаёт фаолияти жараёнида шаклланади; иккинчидан, педагогнинг ўзи ахборотлар олиш учун болаларга нисбатан чекланган вақт имкониятига эга; учинчидан, у ўта тор доирадаги тенгқурлари билангина мулоқотда бўлиш имкониятига эга бўлиб, кўпинча ўз касбига хос қизиқишлар билангина чекланиб қолади.

Таълимнинг барча кўрсаткичлари, **З.И.Калмыкованинг** таъкидлашича, англаш тезлиги, янги вазифалар ҳал қилинишига эришиш мумкин бўлган аниқ маълумотлар ҳажми, уни бевосита ҳал қилишдаги босқичлар сони, натижага эришишга ёрдам берувчи маълумотлар миқдори, шунингдек, масалани ҳал қилиш учун сарфланган вақт миқдори, ўз-ўзининг билимини ошириш қобилияти, ишчанлик ва чиниққанлик даражасига боғлиқ.

Бу ўринда **А.К. Маркова** таклиф этган билим эгаллаш кўрсаткичлари ҳам муҳим аҳамиятга моликдир:

Бу кўрсаткичлар асосида ўзлаштиришни аниқлаш услуби ишлаб чиқилган бўлиб, **З.И.Калмыкова** фикрича, унинг асосини қуйидагилар ташкил этади:

- диагностик комплекс амалга оширилиб, у “аналитик” эмас, балки “синтетик” йўлга суяниши лозим;

- диагностика услублари табиий ўқитиш тажрибаларида қўлланилаётган ўқув материалларига таяниши, ижобий хусусиятлари лаборатория тажрибалари билан қатъий боғланиши лозим, айниқса, синов натижаларини

қайд қилишда, миқдор ва сифат таҳлилларини жараён вақтида белгилаб боришда, ечилиш усуллари ва кўрсатилаётган ёрдамни ёзиб боришда қатъий аниқлик талаб қилинади;

-Муаммоли ўқув жараёнида иложи борида қолган барча шартлар тенглаштирилган ҳолатда таълим диагностика қилинади;

-Диагностик тажриба вақти уни қайд қилиш талаб қилинганда чегараланмаслиги лозим;

-Индивидуал ва жамоавий диагностик жараёнларни биргаликда кўриб чиқиш таълим жараёнини тўлиқ ва аниқ кўрсатиб бера олади.

Педагогнинг мустақил билим эгаллаши деганда, унинг ўз билимларини доимий равишда касбий ва умуммаданий ахборотлар билан тўлдириб, ўзининг индивидуал ижтимоий тажрибасини кенг микёсда доимо янгилаб бориши тушунилади.

Одатда аксарият педагоглар мустақил билим эгаллаш зарурлигини тушунган ҳолда, ундан муваффақиятли фойдаланадилар. Бунинг мотивлари одатда педагогик фаолият жараёнида педагог олдида юзага келадиган муаммоларни англаб олиш натижасида шаклланади. Кўп ҳолларда бундай мотивлар “педагогларни қандай ўқитиб ва қандай тарбиялаш керак?” деган хоҳиш-истаклар тариқасида, фаннинг охириги ютуқлари, ўзининг педагогик маҳоратини такомиллаштириш эҳтиёжи туғилиши муносабати билан шакллана боради.

Шу билан бирга яққол кўзга ташланиб турган айрим ҳоллардан кўз юма олмаймиз. Масалан, педагоглар оммасининг маълум қисми мустақил изланишда бўлиб, ўз билим савиясини ошириш билан фаол шуғуланмайди, малакасини оширишга интилмайдди, баъзилар муайян билимлар соҳасида тараққиётдан бутунлай ортида қолмоқдалар. Бундай педагоглар ўсиб келаётган ёш авлоднинг таълим ва тарбия тараққиётига жиддий зарар келтирадилар.

Бу муаммони ҳал этишда асосий вазифа малака ошириш тизими зиммасига тушади. Республикамизда халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш институтларининг тармоқлари жорий этилган, булар Авланий номидаги халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш Марказий институти, Тошкент шаҳар вилоятлардаги халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш институтларидир. Халқ таълимидаги бу тизимнинг асосий вазифаси доимий равишда педагог кадрларнинг малакасини ошириш, педагог кадрларни ўзларининг касбига хос билим савиясини, кўникма, малакаларини, маънавият ва маърифатини, шу билан бир қаторда иқтисодий, экологик ва ҳуқуқий маълумотини оширишга даъват этувчи ижтимоий психологик соҳаларни ривожлантириб боришдан иборатдир.

Педагогнинг мустақил билим эгаллаши ва малакасини ошириш педагогик фаолиятнинг самарадорлигини оширишда зарурий шартлардандир. Муҳим Давлат вазифасини – кадрлар тайёрлаш Миллий Дастурини амалга ошираётган замонавий мактаб педагогсининг хислатлари, унинг ижодий фаолияти кириб келаётган XXI асрда шаклланиб, асосан амалий ишда,

педагогик тажрибаларни эгаллаш жараёнида ўсиб-ривожлана боради.

Шу билан бирга педагог доимий равишда ўз малакасини ошириб, ўз ишининг муваффақиятини юқори даражада таъминлашга ёрдам берадиган шахсий хислатларини тарбиялаб бориши зарур.

Шайх Нажмиддин Кубро «Эй мўмин, ҳақиқий комиллик юзага келгунга қадар бир ғайрат ва ҳикмат билан сайри сулук қилиш лозим. Бу йўл паришонлик, ялқовлик ва танбалликни кўтармайди, зоҳир, бирлик ва бутунликни талаб қилади. Сойирларга яхшилаб қара, паришон ва сустлашганлар йўлда илгариларга олмайдилар. Бу йўл муҳаббат аҳлидан ғайратли, елиб югурувчи ва узлуксиз ҳаракатда бўлганларнинг равишидир» деб кўрсатган.

Шайх Нажмиддин Кубронинг тасаввуф назариясини бойитишга қаратилган ушбу пурмаъно фикрлари айни пайтда ўзининг ижтимоий-педагогик қиймати билан ҳам ажралиб туради. Ғайратли, ҳикматли инсон ижтимоий фаол, жамият ривожига ўз улушини қўша оладиган шахс сифатида тан олинган бўлса, ялқов, танбал, паришон инсонлар халқ назаридан четда қолиб кетганлиги билан бугунги кунда ҳам ўзининг тегишли баҳосини олмоқда.

Бу борада ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд “Чакмоқ тош қўлимизга берилган, фақат ҳаракат қилиш керак, токи натижа ҳосил бўлсин” деб таъкидлаганлар. Бу фикр билан у ижтимоий тарбиянинг ўрнига ишора қилади, тўғри тарбиянинг моҳиятини, унинг самарасини аниқ ўхшатишлар билан асослаб беради.

Ҳозирги замон илм-фан тараққиётини буюк алломалар яратган бир неча қимматли асарларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу нодир асарлар бир неча асарлар илгари яратилган бўлса-да, ўз қимматини йўқотган эмас.

Халқимизнинг келажаги мустақил Ўзбекистоннинг истиқболи кўп жиҳатдан педагогга, унинг савиясига, ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ишига бўлган муносабатига боғлиқ.

Такрорлаш ва муҳокама учун саволлар.

1. Жамиятда педагогнинг тутган ўрни ва вазифалари нималардан иборат?

2. Замонавий педагог шахсига қандай талаблар қўйилади?

4. Педагогик қобилиятларга нималар киради?

5. Педагог касбий мослашув жараёнида қандай муаммоларга дуч келади?

Таянч тушунчалар:

Касбий хислатлар, педагог қобилиятлари; перцептив қобилиятлар; академик қобилиятлар; авторитар қобилиятлар; гностик малакалар.

Мавзу юзасидан тест саволлари:

1. Педагогнинг шахсий хислатларига нималар киради?

А) Ўзига танқидий муносабатда бўлиши, педагогик такт, нутқнинг эмоционал ифодаланиши, ўзини юқори баҳолаш, эмпатия.

Б) Болаларни яхши кўриши, меҳнатсеварлик, меҳрибонлик, камтарлик, одамийлик, уздабуронлик, жамоат ишларида фаоллик.

В) Болалар жамоасини уюштира билиши, турли шароитларда болалар жамоасини бошқара олиш.

Г) Кузатувчанлиги, диққат эътиборини тақсимлай олиши.

Д) болаларни бирор нарсага қизиқтириб, уларни фаоллаштира олиши.

2. Педагогнинг касбий хислатларига нималарни киритиш мумкин?

А) Ўзига танқидий муносабатда бўлиши, педагогик такт, нутқнинг эмоционал ифодаланиши, педагогик фантазия (хаёл) нинг ривожланиши.

Б) Болаларни яхши кўриши, меҳрибонлик, камтарлик, одамийлик, уддабуронлик, жамоат ишларида фаоллик, кузатувчанлиги, диққат эътиборини тақсимлай олиши.

В) Болалар жамоасини уюштира билиши, турли шароитларда болалар жамоасини бошқара олиш.

Г) Кузатувчанлиги, диққат эътиборини тақсимлай олиши.

Д) жамоат ишларида фаоллик, амалий – психологик ақл, меҳнатсеварлик.

3. Педагогнинг гностик малакалари таркибига нималар киради?

А) болаларнинг асаб психик тараққиёти даражасини аниқлай билиши; болаларни тўғри тушуниб, уларнинг хулқ-атвори сабабларини тушунтиришни билиши;

Б) ўзининг тажрибаси ва педагогик фаолияти натижаларини танқидий таҳлил қила олиши;

В) бошқа педагогларнинг тажрибаларни ўрганиб, ундан (назарий ва амалий томондан) тўғри хулоса чиқара олиши;

Г) психологик-педагогик адабиётлардан фойдаланишни билиши;

Д) Барча жавоблар тўғри.

4. Педагогик қобилиятларга нималар киради?

А) Болаларни яхши кўриши, меҳнатсеварлик, меҳрибонлик, камтарлик, одамийлик, уддабуронлик, жамоат ишларида фаоллик;

Б) Педагогнинг кузатувчанлиги, ўз диққат эътиборини тақсимлай олиши, ўзига танқидий муносабатда бўлиши, педагогик такт, нутқнинг эмоционал ифодаланиши, кузатувчанлиги, диққат эътиборини тақсимлай олиш қобилияти ;

В) Дидактик қобилиятлар, академик қобилиятлар, перцептив қобилиятлар, нутқ қобилияти, ташкилотчилик қобилияти, авторитар қобилияти, коммуникатив қобилияти, педагогик ҳаёл, диққатни тақсимлай олиш қобилияти;

Г) болаларнинг асаб психик тараққиёти даражасини аниқлай билиши; болаларни тўғри тушуниб, уларнинг хулқ-атвори сабабларини тушунтиришни билиши;

Д) Перцептив ва нутқ қобилиятлари.

5. Педагогнинг болани, тарбияланувчини ички дунёсига кира билиш, психологик кузатувчанлик қобилияти қандай турдаги педагогик қобилият ҳисобланади?

1. академик қобилият;

2. шахс билан боғлиқ қобилият;

3. дидактик қобилият;
4. ташкилий-коммуникатив қобилият.
5. перцептив қобилият.

6-КАСБИЙ МАҲОРАТ ПСИХОЛОГИЯСИ

Режа

1. Педагогнинг касбий маҳорати.
2. Педагогнинг таълим муассасасидаги ўрни
3. Педагогнинг компетенцияси турлари

***Таянч иборалар:** педагогик маҳорат, педагогик техника, педагогик муомала, педагогик ижод, педагогик қобилияти, педагогик маданият, педагогик назокат (такт), компетенция, касбий компетенция, шахсий компетенция, умуммаданий компетенция, махсус компетенция,*

1. Педагогнинг касбий маҳорати.

Маълумки, психологнинг касбий маҳорати педагогик маҳорати билан ўзаро боғлиқ тушунчадир. Шунинг учун, биз аввало бор-ки, педагогик маҳорати ўзи нималигини изоҳлаб беришимизнинг кераклигини топдик.

Маҳорат (“маҳорат” – моҳирлик, усталик, эпчиллик) – бир иш ёки фаолиятни юксак даражада, ҳеч бир қийинчиликсиз, ўта моҳирлик билан бажариш.

Педагогик маҳорат – педагогнинг педагогик жараёни ташкилий, методик, руҳий ва субъектив жиҳатдан ўта моҳирлик, усталик билан ташкил этиш ҳамда бошқариш қобилияти ва малакасига эгаллиги.

Педагогик маҳорат - бу педагог – тарбиячининг касбий фаолияти, моҳирлигини ўрганувчи ва уни такомиллаштириш тўғрисида маълумотлар берувчи фан ҳисобланади. Педагогик маҳоратнинг моҳият - мазмунини, касб малакаларини шакллантириш ва ривожлантиришнинг йўллари, воситалари, шакллари ташкил этади. Чунончи, педагогик маҳорат мазмунидан педагог – тарбиячига педагогик ижоди, педагогик техникаси, таълим – тарбия жараёнини ташкил этиш қобилияти педагог – бола ҳамкорлиги, муомаласи, касб маданияти, тафаккури, тарбиячининг маънавий – маърифий тарбия ишларини ташкил этиш маданияти ва уни амалга ошириши ва бу жараёнда ўз хулқ – ативорини, ҳиссиётини тартибга солиш ва ривожлантириш каби масалалар ўрин олган. Шунингдек, мазкур фан таркибида мазмунидан касбга доир топшириқ ва вазифаларни ечиш учун ўқув – тарбия жараёнини бошқариш ҳамда унга раҳбарлик қилиш, педагогик – психологик таълимот нуқтаи – назаридан ёндошиш, таълим – тарбияни моделлаштириш, ўқув – тарбия жараёнига илғор педагогик технологияларни тадбиқ этиш тўғрисидаги маълумотлар ва уларни такомиллаштирувчи иш тизимлари мужассамлашган.

Шундай қилиб, педагогик маҳорат эгаси бўлиш учун педагог ўз ўқув предметида давр талаблари асосида билиши, педагогика, психология, методика фанларини мукамал ўзлаштириши ҳамда инсонийлик, меҳнатсеварлик ва фидойилик каби маънавий – ахлоқий ғазилатларни ўзида таркиб топтириши лозим.

Шуни алоҳида қайд қилиб ўтмоқ зарурки, психолог касби мураккаб ва маъсулиятли касбдир. Ушбу касбнинг шарафлилиги ва мураккаблиги шу билан белгиланадики, у доимо онгнинг ягона соҳибни бўлган инсон билан мулоқотда бўлади. Онгли ва тирик жонзот эса ақлий, руҳий, ҳамда жисмоний жиҳатдан доимо ривожланишда бўлади. Шунинг учун, психолог билан доимо мулоқотда бўлганда, унга таъсир кўрсатиш учун мунтазам равишда психология, тарбия назарияси каби фанларни мукамал ўрганиб, ўз касбий маҳорати устида муттасил иш олиб бориши керак. Бу психологдан педагогик – психологик ва методик тайёргарликни таъминлайди.

Педагогнинг касбий маҳорати - педагогик жараёнда таркиб топади. Педагогик жараён эса касбий ва шахсий тайёргарликни йўлга қўйиб, бўлажак мутахассисни меҳнатга, ҳаётга тайёрлаш учун давлат, жамият, миллат ва келажак авлод олдида жавоб берадиган мутахассисларни тайёрлашга хизмат қилади. Шунинг учун, психолог шахсий ва касбий ғазилатлар эгаси бўлиши лозим. Психологнинг шахсий ғазилатлари сирасига иймон – эътиқоди, дунёқараши, ижтимоий эҳтиёж ва фаоллиги, одоб – ахлоқи, фуқаролик бурчларини ҳис қилиши, маънавияти, дилкашлиги, талабчанлиги, қатъийлиги ва мақсадга интилиши, инсонпарварлиги, ҳуқуқий билимдонлиги ва ҳ.к.лар қиради. Булар психологга касбий хусусиятларни ўзида тарбиялаб боришга кўмаклашади.

Юқорида қайд этиб ўтилган ва педагогик маҳоратга берилган таъриф, ҳамда педагог-тарбиячининг профессиограммаси хусусиятлари ва педагогга қўйиладиган ижтимоий–иқтисодий, сиёсий-маданий талаблардан келиб чиқиб педагогика назарияси педагогик маҳоратни қуйидаги асосий компонент (таркибий қисм)лардан иборат бўлиши лозимлигини ифодалайди. (1.1 жадвалга қаранг)

1.1-жадвал. Педагогик маҳоратнинг таркибий қисмлари

Буларнинг барчаси хусусий моҳият-мазмун касб этсада, улар яхлит ҳолда психологнинг ҳам касбий малакаларининг мазмунини ифодалайди. Зеро, психологнинг фаолиятида **педагогик техника** – таъсир кўрсатиш, таълим тарбия олувчиларга ўз ҳис-туйғулари, билимлари, ахлоқий ғазилатларини узатиш технологиясини ифодаласа, **педагогик муомала** – касбий фаоллигининг бир кўриниши бўлиб, таълим - тарбияда шу жараён иштирокчиларининг ўзаро таъсир ва ҳамкорлигини акс эттиради. **Педагогик ижод** – психологнинг маҳорат пилалояларидан кўтарилишида яратувчанликни, ташаббускорликни, педагогик уддабуронликни ва тадбиркорликка элтувчи йўлни, бу йўлдаги қийинчиликлардан кўрқмасликни англатади. Ўз навбатида бу соҳада психологнинг **педагогик қобилияти** ҳам муҳим аҳамият касб этади. Чунки у педагогик жараёнда психологнинг ақлий, эмоционал – иродавий жиҳатларини, ташкилотчилигини, билимдонлигини ва уларнинг бир-бирига боғлиқлигини ҳамда яхлит бир бутунлик касб этишини ифодалайди.

Педагогик маданият касбий бурчи, масъулияти, кадр-қиммати, виждони, ахлоқий эътиқодини назарда тутиб, психологнинг талабчанлиги, адолати, комиллиги, ростгўйлиги, тўғрилигини англатади. Педагогик маҳорат тизимида **педагогик назокат (такт)** – психологнинг педагогик мақсадга мувофиқ, фойдали, қимматли ҳаракатларининг ўлчови, меъёри ва таъсир воситасининг чегараси сифатида ҳарактерланади. Педагогик маҳоратнинг қайд қилинган таркибий қисмлари психологнинг касбий хусусиятларини бойитади ва уни моҳирлик сари етаклайди ва психологда педагогик маҳорат малакаларининг таркиб топишига ёрдам беради. Аммо, ўз касбининг моҳир устаси бўлиш учун фақатгина уларга таяниб, иш тутиш кутилган натижани бермаслиги мумкин. Бунинг учун мунтазам равишда педагогик фикрлаш, педагогик ўйлаш, педагогик иш тутиш лозим бўлади. Бу деганимиз, ўз фаолиятини педагогик ҳодисаларни, вазиятларни таҳлил қилиш, уларнинг ҳар бир боғланиш жойларини англашга интилиш, кунлик натижаларни

мустақил равишда таҳлил қилиши ва янги таълим-тарбияга доир ғояларни аввалгилари билан таққослай олишга одатланиши ҳам лозим бўлади. Асосий педагогик-психологик муаммоларни топа олиш уларни ҳал этишнинг энг қулай йўлларини топиш устида ўйлаш ҳам керак.

Психологнинг касбий маҳорати тизимида унинг асосий компонентларидан ташқари касбий хусусиятлар ҳам мавжуд. Психологнинг касбий хусусиятларига: ўз касбини, болаларни севиши, зийраклиги, ҳозиржавоблиги, вазминлиги, педагогик салоҳияти, тасаввури, иқтидори, ташкилотчилиги, чуқур ва кенг илмий савияси, касбий лаёқатлилиги, маънавий эҳтиёжи ва қизиқиши, интеллекти, янгиликни англай ва қўллай олиши, касбий маълумотни мунтазам оширишга интилиши ва бошқа фазилатлари киради.

Юқорида қайд этилган фикрларга асосланиб, психологнинг касбий маҳоратни муайян тайёргарлик жараёнларидан иборат деб айтиш мумкин. Бу тайёргарликни шартли равишда қуйидаги йўналишларга бўлиш мумкин:

- 1) Педагогнинг шахсий фазилатлар бўйича тайёргарлиги;
- 2) Педагогнинг руҳий – педагогик тайёргарлиги;
- 3) Педагогнинг ижтимоий - педагогик ва илмий – назарий тайёргарлиги;
- 4) Педагогнинг махсус ва ихтисосга оид услубий тайёргарлиги.

Таърифда қайд этилганидек педагогик маҳорат – педагог – тарбиячининг шахсий ва касбий сифатлари йиғиндиси ҳисобланиб, у педагогик – психологик, методик билимлар мажмуасидан иборат бўлади. Бунинг учун психологлар, аввало:

- а) ихтисослик бўйича замон, илм – фан, техника тараққиёти даражасида мукамал маълумотга эга бўлиши, ўз фаолиятида мактабдаги ўқув-табия жараёни билан боғлиқлигини таъминлаш малакасига эга бўлиши;
- б) ўқув – тарбия жараёнини аниқ ташкил қила олиш ва бунинг учун муайян педагогик – психологик, методик маълумотга эга бўлиши;
- в) болани, жамоани «кўра билиш», уларнинг қизиқиши, интилишларини тушуна олиш ва болалар фаолиятида учрайдиган қийинчиликларни тушуниш ва уларни ўз вақтида англай олиш, зукколик билан ҳар бир боланинг ҳарактер хусусияти, қобилияти, иродасини англай билиш ҳамда уларга тарбиявий таъсир кўрсатишнинг шакл, усул, воситаларидан хабардор бўлиш;
- г) ўз шахсий сифатлари (маданияти, ташкилотчилик қобилияти, бадий эҳтиёжи, диди ва ҳ.к.) ни такомиллаштириш малакасига эга бўлиш керак.

2.Педагогнинг компетенцияси турлари

“Компетентлик” (ингл. “competence” – “қобилият”) – фаолиятда назарий билимлардан самарали фойдаланиш, юқори даражадаги касбий малака, маҳорат ва иқтидорни намоён эта олиш.

“Компетентлик” тушунчаси таълим соҳасига психологик илмий изланишлар натижасида кириб келган. Психологик нуқтаи назардан компетентлик “ноанъанавий вазиятлар, кутилмаган ҳолларда мутахассиснинг ўзини қандай тутиши, мулоқотга киришиши, рақиблар билан ўзаро муносабатларда янги йўл тутиши, ноаниқ вазифаларни бажаришда, зиддиятларга тўла маълумотлардан фойдаланишда, изчил ривожланиб боровчи ва мураккаб жараёнларда ҳаракатланиш режасига эғалик”ни англатади.

Компетенция турлари

Касбий компетенция

- Педагогика ва психологияга доир билимларга эга бўлиш;
- Ўз устида ишлаш;
- Таълим жараёнини режалаштириш, баҳолаш ва қайта алоқани ўрната олиш;
- Болаларда мотивацияни шакллантириш;
- АКТни билиши;
- Таълим муҳитига янгилик киритиши;
- Ўз фанини мукамал билиши;
- Хорижий тиллардан бирини билиши.

Касбий компетенцияни шаклланиш босқичлари:

1. Ўз-ўзини таҳлил қилиш ва зарур нарсаларни англаш;
2. Ўзини ривожлантиришни режалаштириш мақсад, вазифа белгилаш;
3. Ўзини намоён этиш ва камчиликларини тузатиш.

Шахсий компетенция

- Мулоқотчанлик;
- Бағрикенглик;
- Етакчилик;
- Фаоллик ва ташаббускорлик;
- Мослашувчанлик;
- Соғлом турмуш тарзига амал қилиш;
- Маъсулиятлилики;
- Ишчанлик;
- Инсонпарварлик.

Умуммаданий компетенцияси

- Маълумотли;
- Маданиятли;
- Умуминсоний кадриятларга эғалик;
- Миллий маданиятга эга бўлиш;

- Мамлакатнинг ижтимоий ҳаётида иштирок этиш;
- Бошқа миллатларнинг маданиятини ҳурмат қилиш.

Махсус компетенцияси

- Фаолиятига доир махсус методларни билиш;
- Таълимни табақалаштириш;
- Болалар эҳтиёжини билиш;
- Турли ёш хусусиятларини билиш;

А.В. Хуторский таълимда педагогнинг етти компетенциясини тафсифлайди:

1.Дунёқараш асносида яъни қадрият ва ўзини англаш-педагогнинг дунёқараши, тасаввури ва қадрияти билан боғлиқ равишда намоён бўлади. У атроф-муҳитдаги воқеа ва ҳодисаларни моҳиятини кўра англайди ва тушунади бунга ўзини йўналтиради, педагог сифатида ўз фикрини асослай олади. Муаммо ечимини топа олади. Бу компетенция- педагогнинг ўқув ва бошқа фаолиятларидаги ўз-ўзини англаш механизмини таъминлайди.

2. Умуммаданий–миллий ва умуминсоний қадриятларга эга бўлиш; мамлакатнинг ижтимоий ҳаётида иштирок этиш;оиласига, урф–одатларга ҳурмат; ижтимоий кўнималарга эга бўлиш. Илм фаннинг инсон ҳаётига ва дунё ривожига таъсирини ангалй олиши ва бола ёшларга тушунтира олиши.

3. Ўқув ва билиш жараёни- педагогнинг мустақил билиш фаолияти. Мантикий фикрлаши. Ўқув-билув фаолиятини баҳолаши, билим ва кўникмасини таҳлил қила олиши.

4. Маълумотга эга бўлиш- педагогик фаолияти, ўз фанига доир маълумотларни эгаллаш кўникмаси.

5. Мулоқотчанлик- тил билиши, турли хил инсонлар билан мулоқотда бўлиши, жамоада ўзига хос ўринда туриши.

6.Ижтимоий- фойдали меҳнат-оилавий муносабатлар ва маъсулият, жамият ривожига иштироки, ижтимоий фойдали меҳнат қилиши. Иқтисодий ва ҳуқуқий кўникмаларга эга бўлиш.

7. Ўз устида ишлаши- жисмоний, маънавий, интеллектуал жиҳатдан ўз-ўзини ривожлантириб бориши. Ҳиссиётини бошқариш.

Квалификация ва компетенциянинг ўзаро муносабати

Квалификация- потенциал фаолиятда билим ва кўникманинг намоён бўлиш.

Компетенция-билим, кўникма, малака, қадрият, бошқа шахсий сифатлар, ижобий натижаларни фаолиятда кўриниши.

Компетенция кўринишлари

- 1.Умумий-** турли хил ҳолатларда қўллаш мумкин.
- 2.Махсус-** касбий фаолиятда бажариш лозим бўлган ҳаракатлар.
- 3.Дидактик компетенция.**

- Ўқитиш муҳитини яратиш.
- Мавзу мазмунини ёритишни режалаштириш
- Ўқув жараёни бошқариш
- Болаларнинг ютуқлари ва ривожланишларини баҳолаш
- Болаларга мотивация бериш ва ёрдам кўрсатиш
- Болалар билимини англаш ва уларни ривожлантириш

Касбий компетентлик – мутахассис томонидан касбий фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг эгалланиши ва уларни амалда юқори даражада қўллай олиниши. Касбий компетентлик мутахассис томонидан алоҳида билим, малакаларнинг эгалланишини эмас, балки ҳар бир мустақил йўналиш бўйича интегратив билимлар ва ҳаракатларнинг ўзлаштирилишини назарда тутди. Шунингдек, компетенция мутахассислик билимларини доимо бойитиб боришни, янги ахборотларни ўрганишни, муҳим ижтимоий талабларни англай олишни, янги маълумотларни излаб топиш, уларни қайта ишлаш ва ўз фаолиятида қўллай билишни тақозо этади.

Касбий компетентлик қуйидаги ҳолатларда яққол намоён бўлади:

- мураккаб жараёнларда;
- ноаниқ вазифаларни бажаришда;
- бир-бирига зид маълумотлардан фойдаланишда;
- кутилмаган вазиятда ҳаракат режасига эга бўла олишда;
- касбий компетенцияга эга мутахассис:
- ўз билимларини изчил бойитиб боради;
- янги ахборотларни ўзлаштиради;
- давр талабларини чуқур англайди;
- янги билимларни излаб топади;
- уларни қайта ишлайди ва ўз амалий фаолиятида самарали қўллайди

Касбий компетентлик негизида акс этувчи сифатлар

Ижтимоий компетентлик – ижтимоий муносабатларда фаоллик кўрсатиш кўникма, малакаларига эгалик, касбий фаолиятда субъектлар билан мулоқотга кириша олиш.

Махсус компетентлик – касбий-педагогик фаолиятни ташкил этишга тайёрланиш, касбий-педагогик вазифаларни оқилона ҳал қилиш, фаолияти натижаларини реал баҳолаш, БКМни изчил ривожлантириб бориш бўлиб, ушбу компетентлик негизида психологик, методик, информацион, креатив, инновацион ва коммуникатив компетентлик кўзга ташланади. Улар ўзида қуйидаги мазмунни ифодалайди:

Психологик компетентлик – педагогик жараёнда соғлом психологик муҳитни ярата олиш, болалар ва таълим жараёнининг бошқа иштирокчилари билан ижобий мулоқотни ташкил этиш, турли салбий психологик зиддиятларни ўз вақтида англай олиш ва бартараф эта олиш;

Методик компетентлик – педагогик жараёни методик жиҳатдан оқилона ташкил этиш, таълим ёки тарбиявий фаолият шакллари тўғри белгилаш, метод ва воситаларни мақсадга

Информацион компетентлик – ахборот муҳитида зарур, муҳим, керакли, фойдали маълумотларни излаш, йиғиш, саралаш, қайта ишлаш ва улардан мақсадли, ўринли, самарали фойдаланиш;

Креатив компетентлик – педагогик фаолиятга нисбатан танқидий ва ижодий ёндошиш, ўзининг ижодкорлик малакаларига эгаллигини намоиш эта олиш;

Инновацион компетентлик – педагогик жараёни такомиллаштириш, таълим сифатини яхшилаш, тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга доир янги ғояларни илгари суриш, уларни амалиётга муваффақиятли татбиқ этиш;

Коммуникатив компетентлик – таълим жараёнининг барча иштирокчилари, жумладан, болалар билан самимий мулоқотда бўлиш, уларни тинглай билиш, уларга ижобий таъсир кўрсата олиш.

Шахсий компетентлик – изчил равишда касбий ўсишга эришиш, малака даражасини ошириб бориш, касбий фаолиятда ўз ички имкониятларини намоён қилиш.

Технологик компетентлик – касбий-педагогик БКМни бойитадиган илғор технологияларни ўзлаштириш, замонавий восита, техника ва технологиялардан фойдалана олиш.

Экстремал компетентлик – ғавқулотда вазиятлар (табiiй офатлар, технологик жараён ишдан чиққан)да, педагогик низолар юзага келганда оқилона қарор қабул қилиш, тўғри ҳаракатланиш малакасига эгалик.

Педагоглар малакаси ва компетенцияларига оид Умумевропа тамайиллари (ЎМКУЕТ)

Педагоглар малакаси ва компетенцияларига оид Умумевропа тамайиллари (ЎМКУЕТ) педагогларнинг касбий фаолиятига қўйиладиган янги талабларнинг Европа даражасини жорий этиш бўйича дастлабки уриниш ҳисобланади.

ЎМКУЕТ 2000 йилнинг бошларида Европа Иттифоқига кирувчи бир қатор мамлакатларнинг таълим соҳасидаги экспертларидан иборат ишчи гуруҳи томонидан ишлаб чиқилган.

Улар таълимга аҳамиятли ҳисса қўйишлари учун педагогларга зарур бўлган 3та компетенция даражасларини белгилади:

- 1. билимини ва билим доирасини кўрсата олиш кўникмалари;*
- 2. ўзига ишонч ва инсон ривожланиши ҳақидаги билимларини намоиш қила олиш кўникмалари;*

3. турли даражадаги ижтимоий қатламлар билан ишлай олиши ва жамият ривожланиши билан боғлиқ таълим жараёнига ҳисса қўша олиши кўникмалари.

Педагог компетенциясининг асосий омиллари

- Одамлар билан бола, касбдош, таълим бўйича ҳамкорлари билан иш-лагандек ишлай олиши кўникмаси; ўзига ишончни кўрсата олиши кўникмаси; касбий ўсиши ва ривожланиши ҳақидаги билимлар; болаларни алоҳида ва жамоасини жалб қилиши кўникмаси.
- Ахборот, технологиялар билан ишлай олиши кўникмалари, асослаш ва фикрлаш бўйича билимлар; АКТни таълим жараёнига фаол жорий эти олиши, самарали таълим бериши йўлларини танлаш.
- Жамоада ва жамоа билан ҳудудий, маҳаллий, Европа ва бутун жаҳон миқёсида ишлай олиши кўникмаси; жамият ривожланишида таълимга ҳисса қўишини англаш; жамиятда болалар турлича эканлигини англаш.

Мамлакатлар мисолида: Франция

Педагогга қўйиладиган стандарт, малакавий ва компетенциявий талабларида шахсий сифатлар ва коммуникация кўникмаларига алоҳида аҳамият берилади. (*Les métiers.net, Institut Universitaire de Formation des Maîtres du Nord-Pas de Calais, Office National d'Information sur les Enseignements et les Professions, Université François Rabelais Tours 2012*).

Францияда педагогнинг асосий компетенциялари

- ✓ Педагогик компетенция
- ✓ Мулоқот кўникмалари
- ✓ Ўзини тутта билиши, ўзига ишонч
- ✓ Обрў-эътибор, ҳурмат
- ✓ Мослашувчанлик, очиқлик
- ✓ Соғлик
- ✓ Ташаббус, ишжоат, сабр

Ўрта маълумотли педагоглар 3 йиллик бакалавр даражасини ва яна 2 йиллик магистр даражасини олиши учун ўқийди. Кейинги 10 йилда мазкур йўналишида айрим ислохотлар амалга оширилди. 2008 йилдан бошлаб давлат барча педагоглар учун магистр даражасига эга бўлишни шарт қилиб қўйди. 2013 йилдан бошлаб педагоглар учун магистрлик курсларини *Ecoles Supérieures du Professorat et de l'Éducation (ESPE)* тақлиф қила бошлади ва кейинчалик эса ушбу соҳада *Instituts Universitaires de Formation des Maîtres (IUFM)*нинг ўрнини мунтазам равишда эгаллади. ESPEда болалар *Métiers de l'Enseignement, de l'Éducation et de la Formation (MEEF)* деб номланган

магистрлик дастурларига жалб этилади. ESPEда ўқиш давомида, болалар (тингловчилар) ўз соҳаси бўйича ўз университетларида таҳсил олишни давом эттираверади. Магистрлик дастурининг биринчи йилини тугатганларидан кейин болалар педагог сертификатини танлов асосида олиш учун *Concours du Certificat d'Aptitude au Professorat de l'Enseignement du second degré (CAPES)* танловида иштирок этадилар.

Францияда педагогларнинг бошланғич маълумот олиш тизими

Умумий ўрта таълимнинг тўлақонли педагогси

MEEFда магистрлик таълимнинг иккинчи йили

CAPES

MEEFда магистрлик таълимнинг биринчи йили

Бакалавр, 3 йил

ESPEни таъкил қилишнинг асосий сабабларидан бири таълим соҳаси ходимлари ўртасида умумий таълим маданиятни шакллантирувчи, асосий ўқув режасига эга бўлган магистрлик дастурларининг яратилишидир. Педагогларни турли фанлардан асосий ўқув режасига кўра тайёрлаш педагогларнинг турли гуруҳларига таълим тизимининг барча даражалари бўйича таъкил этилади.

Асосий ўқув режаси қуйидаги соҳаларни қамраб олади (*Ministère de l'Education Nationale, de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche 2013*):

- ✓ Таълим фалсафаси
- ✓ Француз мактаб таълим тизими ва Франция Республикасининг тарихи
- ✓ Секуляризм (мактабни черковдан ажраб чиқиши)
- ✓ Камситишнинг ҳар қандай шаклига қарши кураш
- ✓ Таълим жараёни
- ✓ Болалар психологияси
- ✓ Фуқаролик ҳуқуқи
- ✓ Педагогиканинг асосий йўналишлари
- ✓ Таълим бериш, ўқитиш ва баҳолашга ёндашувлар
- ✓ Жамиятичинослик
- ✓ Турли ҳил бошқарув
- ✓ Бирор муаммо ва масалалар бўйича касбий ёрдам бериш
- ✓ Тарбияси оғир болалар
- ✓ Ўқишни ташлаб кетганлар билан ишлаш
- ✓ Инклюзив таълим, алоҳида эҳтиёжли бор болалар билан ишлаш
- ✓ Мактабларни таъкил этиш ва уларнинг таъсис ҳужжатлари

✓ Касб маҳоратига оид коммуникация жиҳатлари (вербал, новербал)

✓ Гендер ҳилма-ҳилликлар билан ишлаш

✓ Касбий ахлоқ нормалари (касб этикаси)

✓ Ҳамкорликда ишлаш усуллари

Танловдан ўтган болалар, муваффақиятли тарзда тўлиқ иш ставкаси ва синов муддати билан давлат хизматчисига айланади. Магистрлик даражасини тугатганидан кейин, педагог тўла қонли давлат ишчиси ҳисобланади ва тегишли педагогик лавозимига эга бўлади.

Касбга йўналтирилган махсус фанларга ихтисослашган мактабларнинг педагоглари ўз фанлари бўйича ўқишлари ва *Concours du Certificat d'Aptitude au Professorat de Lycée Professionnel (CAPLP)*га мониторишлари керак бўлади.

Изоҳли лугат:

CAPES - *Certificat d'Aptitude au Professorat de l'Enseignement du second degree* Францияда умумий ўрта таълим учун ўқитиш ҳуқуқини берувчи сертификат

CAPLP- *Certificat d'Aptitude au Professorat de Lycée Professionnel, teaching certificate for teachers of specialised subjects at vocational schools* Францияда касбий таълим учун махсус фанларни ўқитиш ҳуқуқини берувчи сертификат

CEPTQ- *Common European Principles for Teacher Competences and Qualifications* Педагог компетенция ва малакалари бўйича Умумевропа тамойиллари

ECTS- Жамғарма ва кредитларни ўтказишнинг Европа тизими

ESPE- *Ecoles Supérieures du Professorat et de l'Education* Педагоглар учун магистр даражасини берувчи олий таълим муассасаси

Назорат саволлари

1. Педагогик маҳорат нима?
2. Психологнинг касбий маҳоратини оширишда билим ва маълумотларнинг мазмуни нималардан иборат?
3. Педагогик маҳоратнинг таркибий қисмлари нималардан иборат?
4. “Компетентлик” тушунчаси қандай маънони англатади?
5. Касбий компетентлик нима ва у қандай ҳолатларда намоён бўлади?
6. Касбий компетентлик негизида қандай сифатлар акс этади?
7. Ижтимоий ва махсус компетентлик деганда нимани тушунасиш?
8. Психологик ва методик компетентликнинг моҳияти нимадан иборат?
9. “Информацион компетентлик” деганда нимани тушунасиш?
10. Креатив ва педагогик компетентлик нима?
11. Инновацион компетентликнинг ўзига хос жиҳатлари нималарда кўринади?
12. Педагогик фаолиятда коммуникатив компетентлик қандай аҳамият касб этади?

13. “Шахсий компетентлик” тушунчаси Сиз учун қандай маънони англатади?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Сайидахмедов Н. Педагогик маҳорат ва педагогик технология. – Т.: ОПИ, 2003.
2. Султонова Г.А. Педагогик маҳорат. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2005.
- Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Знание, 1996.
3. Муслимов Н.А. Бўлажак касб таълими педагоглари касбий шакллантириш / Монография. – Т.: Фан, 2004.
4. Муслимов Н.А., ва бошқалар. Касб таълими педагог-ларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси/ Монография. – Т.: “Фан ва технология” нашриёти, 2013.
5. Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Ҳ., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари – Тошкент, 2015.
6. М.М. Ахмеджанов, Б.Қ.Хўжаев, З.Д. Ҳасанова. Педагогик маҳорат-Бухоро Давлат университети, 2014
7. З. Т. Нишонова. Психологик хизмат.- Низомий номидаги ТДПУ, 2005
8. European Commission (2010a): Developing Coherent and System-Wide Inductions Programmes for Beginning Teachers: A Handbook for Policy Makers.
9. Ministère de l'Éducation Nationale de France (2008): Livre Vert sur L'Évolution du Métier d'Enseignant.
11. Ministère de l'Éducation Nationale, de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche de France (2013): Lancement des Ecoles Supérieures du Professorat et de l'Éducation – Séminaire Préparatoire, Dossier de Présentation, Lundi 1er juillet 2013.
12. Teacher.org, www.teacher.org.
13. Career Counselling for Teachers, <http://www.cct-austria.at>.
14. Centre for Teaching Excellence of the University of Waterloo, Ontario, Canada, <https://uwaterloo.ca/centre-for-teaching-excellence>.
15. Education Bureau of the Government of Hong Kong, <http://www.edb.gov.hk>.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1 – амалий машғулот

Педагогнинг касбий ўз-ўзини англаши.

Ишдан мақсад: психологларни ўз устиларида изчил, самарали ишлашларида фаолиятга лойиҳали ёндоша олиш кўникмаларига эга бўлиш.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- лойиҳали ёндошув асосида моделни шакллантира олиш
- моделда ўз устида ишлаш босқичлари ва ҳар бир босқичда амалга ошириладиган вазифалар қайд этиш;
- ўзини ўзи таҳлил қилиш орқали психолог ўзини ўзи объектив баҳолаш имкониятига эга бўлиш;
- ўз-ўзини баҳолаш даражаси шахснинг ўз-ўзидан қониқиши ёки қониқмаслигини белгилаб бериш;
- индивидуал ривожлантириш дастурини тузиш

Ишни бажариш учун намуна

Педагогнинг ўз устида ишлаш модели

босқичлари	Уларда амалга ошириладиган вазифалар	Қайдлар
1 босқич		
2 босқич		
3 босқич		
4 босқич		
5 босқич		

Ўзини ўзи таҳлил қилиш орқали педагог ўзини ўзи объектив баҳолаш имкониятига эга бўлади. Зеро, педагогларнинг касбий компетентлик сифатларига эга бўлишида уларнинг **ўз-ўзини баҳолаш** малакаларига эгаллиги ҳам муҳимдир.

Ўз-ўзини баҳолаш даражаси шахснинг ўз-ўзидан қониқиши ёки қониқмаслигини белгилаб беради. Бунда ўз-ўзини баҳолаш кўрсаткичлари шахс имкониятларига мос келиши лозим. Ўзини ўзи ошириб ёки пасайтириб кўрсатиш ўз-ўзини баҳолаш кўрсаткичларининг нотўғри бўлишига олиб келади.

Кўплаб манбаларда шахс томонидан ўз-ўзини баҳолаш қуйидаги формула асосида аниқланиши кўрсатилган:

$$\text{ЎЎБ} = \text{ютуқлар} / \text{ўзини юқори баҳолашга интилиш} \\ (\text{ёки } \text{ЎЎБ} = \text{Ю} / \text{ЎЮБИ})$$

Формулага кўра, қандайдир ютуққа эришгач, шахс томонидан ўзини ўзи юқори баҳолаш (ютуқлар ҳиссасини ошириш) ёки ўзига нисбатан қўяётган талабларни пасайтириш рўй беради.

ЎЎБда ҳолисликка эришишда қуйидаги формула ҳам қўл келади:

$$\text{ЎЎБ} = \text{ютуқлар} / \text{ўз-ўзини ривожлантириш вазифалари}$$

$$(\text{ёки } \text{ЎЎБ} = \text{Ю} / \text{ЎЎРВ})$$

Ушбу формула билан ишлашда психолог қуйидаги ўзини-ўзи баҳолаш моделига таяниб иш қўриши мумкин

№ п/п	Мавжуд ютуқлар	Ўз-ўзини ривожлантириш вазифалари
1		
2		
3		
.....		

Ушбу модел асосида ўз-ўзини баҳолаш ниҳоятда осон кечади. Борди-ю, эришилган ютуқлар сони ўз-ўзини ривожлантириш вазифаларига нисбатан кўп (1 дан катта) бўлса, у ҳолда педагог юқори даражада касбий компетентликни намоён этади. Борди-ю, ютуқлар ва белгиланган ўзини ўзи ривожлантириш вазифалари ўзаро (1 га) тенг бўлса, у ҳолда у ўзида ўрта даражадаги касбий компетентликни ифодалайди. Агарда, ютуқлар сони белгиланган ривожлантириш вазифаларидан кам (1 дан кичик ёки 0 га тенг) бўлса, у ҳолда педагогнинг касбий компетентлик даражаси паст ҳисобланади ва бу ҳолат педагогдан ўз касбий компетентлигини ривожлантиришга жиддий эътибор беришини талаб қилади.

Формулада “ўзини ўзи ривожлантириш вазифалари” жумласи қўлланилган экан, энг аввало, ўзини ўзи ривожлантириш нима эканлигини тушуниш олиш лозим.

Ҳар қандай мутахассис каби психолог ҳам ўзи учун шахсий-амалий характерга эга “Индивидуал ривожланиш дастури”ни ишлаб чиқа олиши, у асосида педагогик фаолиятни йўлга қўйиши зарур.

Индивидуал ривожлантириш дастури

Билим, малака ва шахсий сифатлар	Мавжуд даража	Истиқбол вазифалари
психологик билимлар;		
педагогик билимлар		
мутахассислик билимлари;		
дидактик малакалар;		

билишга оид (гностик) лойихалаш ижодий-амалий (конструктив) тадқиқотчилик мулоқотга кирувчанлик (коммуникатив) ташкилотчилик изчилликни таъминловчи (процесссуал) техник-технологик малакалар		
тарбиявий ишларни ташкил этиш малакалари; билишга оид (гностик) лойихалаш малакалари ижодий-амалий (конструктив) тадқиқотчилик мулоқотга кирувчанлик (коммуникатив) ташкилотчилик изчилликни таъминловчи (процесссуал) техник- технологик малакалар		
руҳиятнинг касбий аҳамиятга эга хусусиятлари ва шахсий сифатлар; педагогик фикрлаш тизимлилик мослашувчанлик мобиллик ижодкорлик ҳозиржавоблик ҳиссий ривожланганлик педагогик рефлексия		
ўз-ўзини ривожлантириш мақсадлари;		
ўз-ўзини ривожлантириш учун топшириқлар		

Педагогнинг касбий жиҳатдан ривожланиш даражасини яна қуйидаги шкала ёрдамида ҳам аниқлаш мумкин

Касбий ривожланиш шкаласи

№	Касбий компетентлик сифатлари	Шкала кўрсаткичлари									
		10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
1. Ижтимоий компетентлик											
1	ижтимоий ташкилотлар ва субъектлар билан ўзаро муносабатда бўла олиш кў-никма, малакаларига эгалик										
2	касбий мулоқот ва хатти-ҳаракат услубларини ўзлаштира олганлик										
2. Шахсий компетентлик											
1	доимий равишда касбий ўсишга эришиш ва касбий малакани ошириб бориш										
2	касбий фаолиятда ўз ички имкониятларини рўёбга чиқара олиш										
3. Махсус компетентлик											
1	мустақил равишда касбий-педагогик фаолиятни ташкил этишга тайёрланиш										
2	одатий касбий-педагогик										
3	вазифаларни тўғри ҳал қилиш ва ўз меҳнатининг натижаларини реал баҳолаш малакасига эгалик										
4. Технологик компетентлик											
1	касбий-педагогик билим, кў-никма ва малакаларни бойитадиган илғор технологияларни ўзлаштириш қобилиятига эгалик										
2	замонавий дидактик воси-талар (техник воситалар, ўқув қуроллари)дан фойдаланиш малакасига эгалик										
5. Экстремал компетентлик											
1	фавқулотда ҳолатларда (табiiй офатлар содир бўлганда, технологик жараён ишдан чиққанда) оқилона қарор қабул қилиш, тўғри ҳаракатланиш малакасига эгалик										
2	муаммоли вазиятларда (педагогик зиддиятлар юзага кел-ганда) оқилона қарор қабул қилиш, тўғри ҳаракатланиш малакасига эгалик										

Назорат саволлари

1. Индивидуал ривожланиш дастури нима?
2. Педагогнинг индивидуал ривожланиш дастурида нималар акс этади?
3. Ўз-ўзини ривожлантириш деганда нимани тушунасиз?
4. Ўз устида ишлаш нима?
5. Педагогнинг ўз устида ишлаш моделида қандай ҳолатлар акс этади?
6. Педагогнинг ўз устида ишлаши қандай босқичларда кечади?
7. Ўзини ўзи таҳлил қилиш деганда нимани тушунасиз?
8. “Ўз-ўзини баҳолаш” тушунчаси қандай маънони англатади?
9. Шахснинг ўз-ўзини баҳолаши қандай омиллар негизида кечади?
10. Ўз-ўзини баҳолаш қандай формула ёрдамида ифодаланади?
11. Ўзини-ўзи баҳолаш моделида қандай ҳолатлар акс этади?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Сайидахмедов Н. Педагогик маҳорат ва педагогик технология. – Т.: ОПИ, 2003.
2. Султонова Г.А. Педагогик маҳорат. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2005.
3. Муслимов Н.А. Бўлажак касб таълими педагогларини касбий шакллантириш / Монография. – Т.: Фан, 2004.
4. Муслимов Н.А., ва бошқалар. Касб таълими педагог-ларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси/ Монография. – Т.: “Фан ва технология” нашриёти, 2013.
5. Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари – Тошкент, 2015.
6. М.М. Ахмеджанов, Б.Қ.Хўжаев, З.Д. Ҳасанова. Педагогик маҳорат-Бухоро Давлат университети, 2014

2- амалий машғулот

Касбий қобилиятларни ривожлантиришнинг психотехнологик шакллари

Ишдан мақсад: касбий қобилиятларни ривожлантиришнинг психотехнологик шаклларида фойдаланиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: тингловчи вариантда келтирилган топшириқларни ва машқларни бажариш лозим.

Ишни бажариш учун намуна

Педагоглар ўз касбида кўпинча инсонлар ҳаётидаги қийин дақиқаларда иш олиб борадилар. Педагогга хавотирланиш, кўрқиш, муаммолар, афсусланиш, хатолар, кулфатлар билан мурожаат қиладилар.

Буларга қандай муносабатда бўлиш керак? Педагог бундай вақтларда ўзини қандай тутиши керак, шахсий муаммолар ва мижозлар муаммолари таъсирига берилмаслик, оптимист бўлиш, ички фаол тонусни қандай ушлаб туриш мумкин?

Тасаввур қилинг: сизнинг олдингизга болалардан бирининг онаси келиб ўзининг шахсий муаммоси - кўп йиллик, бахтсиз, жавобсиз севгиси ҳақида гапириб берди. Бу севги унинг ҳаётини барбод қилган. У кўз ёшларини тўкар, тошдек қотиб, ҳаётга бефарқлик ҳақида гапирарди. Сизга ҳам (Сиз педагог бўлсангиз-да) руҳан қийин: яқин кишингиз уйдан кетиб қолган. Бундай вақтларда сизнинг ҳам яшагингиз келмайди, бундай вақтда яна маслаҳат бериш керак.

Нима қилиш керак? Бошқа одамларни қўллаб - қувватлаш учун қаердан куч топиш мумкин, агар сизнинг ўзингиз ёрдамга муҳтож бўлсангиз?

Аниқ ишлаб чиқилган рецептлар бу ерда йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳар бир инсон, табиий ҳар бир психолог – бу индивидуалликлардир. Бир инсонни 30 дақиқалик совуқ душдаги сув ўзига келтириши мумкин, бошқа бировни дераза олдидаги гулнинг очилиши ўзига келтириши мумкин.

Саҳнага чиқаётган актёрдай, педагог ҳам ўз ҳиссиётларини ифодалаб, ёмон ўйнаш мумкин эмаслигини билиши лозим. Кучли, ҳар доим ёрдамга тайёр, касбий формада бўлиши керак.

Бунга қандай эришиш мумкин?

Тажрибали психологлар ўзларини қандай тутадилар?

Бу саволларга психологлар ҳар хил жавоб берадилар.

Сизга психология фанлари доктори Б. Братусь томонидан келтирилган миссолар билан таништирмоқчимиз.

“Ишга кетаётиб, уйимнинг эшигини қулфлаганимда, фикран ўзимга ўзим шундай дейман: « Менинг ҳамма муаммоларим уйда. Ишда мен кучли, фаол, яхши кайфиятда бўлишим керак»

Мен учун эшикни ёпиш – бу чизик. Бу чизик ортида- менинг уйдаги муаммоларим. Олдинда - менинг ишим, унда шахсий муаммоларимга ўрин йўқ.” (*Аёл психолог билан суҳбатдан.*)

-“Мен касалхонага бораётганимда халат кияман, калитни чўнтагимга соламан... Мен бу ишларни бажарганимда, бошқача бўлиб қоламан. Мен халат кийиб касалхонага бораётганимни англайман.

Икки киши: касал ва мендан мен соғломроқ бўлишим керак. Бу менинг умуман соғлиғимни, менда хафалик, афсусланиш, касаллик аломатлари йўқлигини билдирмайди. Лекин маълум бўлишича, унга қийин, у менга мухтож.

Мен мутахассисман, мен соғ бўлишим керак. Шахс сифатида руҳан мен ундан кучли бўлишим мумкин керак. Бўлмаса, мен халатни киймаслигим керак, ишга бормаслигим керак. Тушунасизми?

«Менинг яхши кайфиятим» машқи

Кайфиятингизни кўтариш, кўрқинчли фикрлардан халос бўлиш, ишга психологик тайёрланиш учун нима ишлар қиласиз?

Иккита тоза қоғоз олинг. Биринчи қоғозга Сизни бўшаштирадиган, кучсизлантирадиган, кайфиятингизни туширадиган, ишга тайёр эмасдек ҳис қиладиган ҳаракатлар, машғулотларни ёзинг. Ҳозир қанча ёзолсангиз, барчасини ёзинг. Масалан, Сиз фақат икки ҳаракатни ёздингиз. Ҳаётингиздаги, қийин ҳаракат иккитагина бўлсин.

Иккинчи қоғозни олиб, инсонлар билан мулоқотда энг ёқимли бўладиган 10 та ҳолатни ёзинг. Ким билан бўлиш сизга жуда ёқади, ким билан бирга бўлиш яхши? Ким билан бирга бўлиш қизиқ, ким билан бирга бўлиш қувончли?

Сиз дам оладиган 10 та фаолият турини ҳам ёзиб чиқинг. Масалан: уй гулларини ўстирасиз, расм чизасиз, тўқийсиз ва ҳакозо.

Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

- Сизга ички қониқиш ҳиссини берадиган машғулот билан кўпинча шуғулланасизми?

- Агар йўқ десангиз, нима учун?

- Сизга ёқимли бўлган ички энергиянгизни, ҳаётини тонусингизни кўтарадиган машғулот билан шуғулланишга нима ҳалақит беради?

Ўзингизга хулоса чиқаринг, касбингизда муваффақиятли ишлашга тайёр бўладиган, Сизни фаол кучли бўлишингизга ёрдамлашадиган индивидуал усуллариңизни аниқланг. Шунинг ёдда тутиш лозимки, психологик ўзига - ўзи ёрдам бериш маҳсулдорлиги ўзимизга боғлиқ.

«Менинг касбий образим» машқи

Тарбиячи қандай бўлиши кераклиги ҳақида ҳар биримизнинг шахсий тасаввуримиз мавжуд. Мен сизга ўз тасаввурингиз билан ишлашни таклиф қиламан. Тоза қоғоз олинг. Тарбиячи бўлиб ишлаш мумкин бўлган мутахассиснинг ички ва ташқи образини тасвирланг.

- Ёш ва жинсдаги афзалликларни кўрсатинг (сизнингча)

- Унинг уриниши? Кийиниши? Боғчада педагоглар, болалар ва оналар билан ўзини қандай тутати?

-Бу инсонинг характери қандай

- мулоқотчан, камгап, серҳаракат, ўзини тутиб олган, қатъий, юмшоқ, принципиал ёки ён босувчи.

- ишда қандай касбий билим ва кўникмаларга эга? Мактабда нима иш қилади? Биринчи навбатда нима билан шуғулланади?

-тарбиячи яна қайси шахсий ва касбий хусусиятларини таъкидлаган бўлар эдингиз?

Тарбиячининг ҳосил бўлган «психологик портретини» ўқиб чиқинг. Ичингизда ўзингиз яратган тарбиячига ўхшашга ҳаракат қилинг. Сизда ҳаммаси амалга ошади, чунки ўз профессионал - тарбиячи идеалингизни ўзингиз яратдингиз. Сиз яратган портретда сизнинг характерингиз ва ташқи кўринишингиз белгилари мавжуд. Сизнинг касбий интилишларингиз ва мақсадларингиз акс этган. Ўз устингизда тинмай ишланг!

Назорат саволлари

1.Педагогик қобилият нима ва унинг қандай турлари мавжуд?

2.Қандай қобилиятлар ноёб қобилиятлар саналади?

3.Педагогик низо нима ва у қандай йўллар билан ҳал этилади?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Сайидахмедов Н. Педагогик маҳорат ва педагогик технология. – Т.: ОПИ, 2003.

2. Султонова Г.А. Педагогик маҳорат. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2005.

Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Знание, 1996.

3. Муслимов Н.А. Бўлажак касб таълими педагогларини касбий шакллантириш / Монография. – Т.: Фан, 2004.

4. Муслимов Н.А., ва бошқалар. Касб таълими педагог-ларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси/ Монография. – Т.: “Фан ва технология” нашриёти, 2013.

5. Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари – Тошкент, 2015.
6. М.М. Ахмеджанов, Б.Қ.Хўжаев, З.Д. Ҳасанова. Педагогик маҳорат-Бухоро Давлат университети, 2014
7. З. Т. Нишонова. Психологик хизмат.- Низомий номидаги ТДПУ,2005

КЕЙСЛАР БАНКИ

1-вазият

ҲАЁТ – МУАЛЛИМ

Эҳ, бу ашаддий қайсар Ваҳоб! Шундай ҳолатлар бўлганки, унинг фикрини охиригача хотиржам эшитиш учун сабр тоқатим камлик қилар эди. Бу боладаги ўта ҳаётий, катталардек фикрлаши энг муҳими, саҳийлик, энг оддий ҳаётий меҳрибонлик ҳислатларини инкор этиши мени ҳайратга солар эди. Унинг фикрича, ҳар бир киши фақат ўзи, ўз манфаати ҳақида ўйлаши керак, ҳолос.

Агар Ваҳобда бундай салбий ҳислатлар бўлмаганда, мен учун у энг ёқимли бола бўлиб қолиши мумкин эди. Чунки, у бақувват, саранжом-саришта, илдам ва ишчан бўлиб, саёҳатга чиққанимизда менинг энг яхши ёрдамчим бўлар эди. Бу соҳада у болалар ичида энг ишончлиси эди. Унинг хўжалик ишларини ўта саранжомлик билан бажаришини саёҳат қопчасига бир қарашдаёқ сезиш мумкин: қопчада ҳамма нарсаси ўз жойида, оқилона жойлаштирилган. Ҳар доим у ўзи билан керакли нарсаларни: игна – ипдан то тугма, қайчи, бигизгача олиб юрар эди. Умуман олганда, уни асабийлаштирувчи сўзларидан ташқари барча ҳислатлари мени ўзига тортар эди.

Ўша куни биз гуруҳ билан кўл бўйига бир кунлик дам олишга чиққан эдик. Ваҳоб балиқ тутишга жуда ишқибоз, лекин бу сафар қармоқ ва бошқа балиқ тутиш анжомларини олиб бормаган экан. Бунинг учун у жуда афсусланди, асти қўяверасиз. У балиқчи ҳаракатини чуқур ички изтироб билан кузатиб турарди. Айниқса, балиқчи балиқни тортиб чиқаргандаги унинг изтироблари яққол сезилиб турарди. Гўё балиқчи балиқни кўлдан эмас балки Ваҳобнинг қалбидан суғуриб олаётгандек ҳис этарди, ўзини.

- Менда фақат илмоқни ўзи бўлганда ҳам майли эди –я,- деди у титроқ овоз билан ҳиссиётларини яшира олмай.

- Нега ўзингни ўзинг қийнайсан? Бориб балиқчидан сўрай қол , дедим мен.

- У барибир бермайди.

- Нима учун? Бу жуда ҳам жиддий иш эмаску! Наҳотки сен бундай ҳолда ўртоғинга бериб турмасанг?

- Хўш. Ўзимникини унга бериб, ўзим илмоқсиз қолайми?

- Ҳар қандай балиқчида ортиқчаси бўлади. Наҳотки уни бериб турмаса?

- Сиз ҳеч нарсани тушунмайсиз. Илмоқни шунинг учун ҳам олиб юриладики, у ўзига керак бўлиб қолиши мумкин . Бундан ташқари ортиқча илмоқлар турлича бўлади.

- Демак ҳақиқий балиқчи нарсани бошқалар билан баҳам кўрмас эканда?

- Мен бундай деганим йўқ. Лекин ҳар бир балиқчи ўз ғамини ўзи еб юриши керак.

- Агар сендан ўртоғинг ортиқча илмоқ сўраса берармидинг. Ваҳоб индамади.

Оддийгина бошланган бу суҳбат менда тўсатдан кучли эҳтирос уйғотди. Ваҳобни каттиқ уялтиришга аҳд қилдим, уни ўз фикрига бўлган қатъий ишончини бир оз бўлсада юмшатмоқчи, унинг ноҳақлигини исботламоқчи

бўлдим. Ўрнимдан туриб тўғри балиқчининг олдига бордим. Ваҳоб менинг ҳаракатларимни кузатиб турганини сезиб турардим. У менинг илтимосимни барбод бўлишини олдиндан сезиб мазах қилаётгандек туюлар эди. Таваккалига иш тутдим, чунки бундан бошқа иложим ҳам йўқ эди.

- Ассалому алайкум,- дедим балиқчига. У индамасдан истар-истамас бош ирғитди. Ундан қиладиган илтимосимнинг тарбиявий аҳамиятини зўрға тушунтириб, тўсатдан:

- Ортиқча бирор илмоғингиз йўқми?-дедим.

- Балиқчи менга ўгирилиб қаради, қармоқни чап қўлига олиб, чўнтагидан резина билан тортиб беркитилган ту누ка идишчани олди.

- Ваҳобжон! – деб чақирдим.

- У дарров етиб келди .

- Танлаб ол, - дедим ва унга қутичани узатдим.

-Қутичанинг турли туман, ҳатто энг ноёб илмоқчалар билан тўлалигини кўриб, Ваҳобнинг кўзлари ўйнаб кетди. У балиқчига гумонсирабгина қараб кўйди.

-Ҳоҳлаганингни ол.

Ваҳоб бош ирғитиб, “хўп”,- деб кўйди.

У қутичани роса титкилаб бир илмоқни олди. Сўнгра қутичани эҳтиётлик билан ёпиб балиқчига берди. У эса:

Нега фақат битта?ҳеч ким битта илмоқ билан балиқ тутмайди, - деди.

Балиқчи қармоқни ёнига қўйиб , яна қутичани очди ва Ваҳоб билан биргаликда қутичадаги илмоқларни титкилай бошлади. Сўнгра у пўкак, қармоқ, балиқчилик ипи кабиларни ҳам бор- йўқлигини суриштира бошлади.

Балиқчи бошқа қутичасини ҳам очди. Унда балиқчиликнинг барча анжомлари бор эди.

Кечқурун ҳаммамиз балиқ шўрва ичиб мазза қилдик.

Саволлар:

1.Ваҳобнинг қандай ҳислатлари педагогни ташвишлантирди?

2.Янги педагогик вазиятда Ваҳоб бошидан кечирган ҳис-туйғуларни таҳлил қилинг.

3.Педагогнинг қандай ҳислатлари унинг фикрини амалга оширишга ёрдам берди?

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модуль мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;
- махсус адабиётлар бўйича модуль бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модуль бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил таълим мавзулари

1. Гуруҳларга (педагог-бола) бўлиниб, педагогнинг коммуникатив қобилиятларини очиқ беринг.
2. Ёшлар ўртасидаги муомалани ташкил этиш методикаси деганда нимани тушунасан?
3. Машқ қилдириш йўли орқали индивидуал муомала услубини такомиллаштириш мумкинми?
4. К.С. Станиславскийнинг “Жисмоний ҳаракатлар” усули бўйича ўйин ўтказинг.
5. Педагогик бошқарув ва муомаланинг авторитар, демократик ва либерал услублари мисолида намуналар келтиринг.
6. “Педагогик маҳорат” фанини бошқа турдаги фанлар билан таҳлил қилиб, унинг мазмуни ва моҳиятини далиллар орқали очиқ беринг.
7. “Педагогик маҳорат” фанини ўқитиш - давр талаби деганда нимани тушунасан? Мисоллар билан изоҳлаб беринг.
8. Гуруҳларга бўлиниб, педагогнинг касбий сифатларига бирма-бир тавсиф беринг.
9. “Педагогик маҳорат”нинг таркибий қисмларини очиқ беринг.
10. Педагог педагогик техникасининг ҳар бир қисмларига изоҳ беринг.
11. Ўзингиз хоҳлаган педагогик вазиятни танлаб, мимика ва пантомимика орқали тушунтиринг.

ГЛОССАРИЙ

Адолат – муайян воқеа-ҳодиса, жараён, шунингдек, шахс хатти-ҳаракатларини уларнинг туб моҳиятига кўра ҳаққоний баҳолаш

Англаш қобилияти – педагогларнинг таълим ва тарбия жараёни моҳияти, қонуниятлари, болаларнинг ёш, психологик ва шахсий хусусиятлари, таълим иштирокчилари ўртасидаги муносабат мазмуни, педагогик фаолиятни самарали ташкил этиш шартлари ҳамда кутиладиган натижаларни англашга имкон берадиган индивидуал психологик хусусият

Артикуляция (лот. “articulation” < “articulare” – “аниқ талаффуз қилмоқ”) нутқ орган (аъзо)ларининг товуш ҳосил қилишдаги ҳаракатлари ҳолати

Баҳолаш маданияти – педагогнинг у ёки бу педагогик воқелик, ҳодиса, жараёнлар бўйича уларнинг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда тўғри хулоса чиқариш, оқилона қарор қабул қилиш қобилиятига эгаллигини англатувчи сифат

Билиш қобилияти – педагогнинг таълим жараёнининг иштирокчилари – болалар, ота-оналар, ҳамкасблар ва таълим муассасасининг раҳбарлари билан осон мулоқотга киришиш, улар билан муносабатни тўғри йўлга қўйишга ёрдам берадиган индивидуал психологик хусусият

Диапазон (юн. “diapason” – “барча (торлар) орқали”) – товуш ҳажми бўлиб, унинг чегараси энг юқори ва қуйи оҳанглар билан белгиланади.

Дикция (лот. “diction” – “талаффуз қилиш”) – сўзларнинг аниқ талаффуз қилиниши

Жест (гавда, қўл ва оёқ ҳаракатлари) – муайян ҳодиса ёки объектга нисбатан муносабатнинг гавда, қўл ва оёқ ҳаракатлари ёрдамида ифодаланиши

Ижтимоий компетентлик – ижтимоий муносабатларда фаоллик кўрсатиш кўникма, малакаларига эгалик, касбий фаолиятда субъектлар билан мулоқотга кириша олиш

Индивидуал ривожланиш дастури (ИРД) – ҳар бир шахс ёки мутахассиснинг ўзида маълум сифат, БКМ, касбий компетентликни шакллантириш ва ривожлантириш эҳтиёжлари асосида ишлаб чиқилган шахсий-амалий характердаги дастур

Инновацион компетентлик – педагогик жараёни такомиллаштириш, таълим сифатини яхшилаш, тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга доир янги ғояларни илгари суриш, уларни амалиётга муваффақиятли татбиқ этиш

Интуиция (лот. “intuition” < “intueri” – “синчиклаб, диққат билан қарамоқ”) – мантиқий боғланмаган ёки мантиқий хулосага келиш учун етарли бўлмаганда қидирув йўналишлари асосида масалани ечишнинг таркибини бўлган эвристик (унумли ижодий фикрлаш) жараёни

Информацион компетентлик – ахборот муҳитида зарур, муҳим, керакли, фойдали маълумотларни излаш, йиғиш, саралаш, қайта ишлаш ва улардан мақсадли, ўринли, самарали фойдаланиш

Касбий билимларни пухта ўзлаштириш маданияти – педагог томонидан мавжуд педагогик билимларни пухта ўзлаштириш йўлида амалий ҳаракатларнинг ташкил этилаётганлигини англатувчи сифат

Касбий зийраклик – болалар руҳий ҳолатларини, дарс, тарбиявий тадбирларни ўтказишга бўлган иштиёқларини тўғри баҳолаш, уларнинг ўзаро ёки педагоглар билан зиддиятларини англаш, бола ва гуруҳга таъсир кўрсатишда қулай вазиятини танлай билиш

Касбий компетентлик – мутахассис томонидан касбий фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг эгалланиши ва уларни амалда юқори даражада қўллай олиниши

Касбий-педагогик бурч – мутахассис сифатида педагог томонидан касбий фаолиятда адо этилиши мажбурий бўлган вазифа

Коммуникатив компетентлик – таълим жараёнининг барча иштирокчилари, жумладан, болалар билан самимий мулоқотда бўлиш, уларни тинглай билиш, уларга ижобий таъсир кўрсата олиш

Компетентлик (ингл. “competence” – “қобилият”) – фаолиятда назарий билимлардан самарали фойдаланиш, юқори даражадаги касбий малака, маҳорат ва иқтидорни намоён эта олиш

Креатив компетентлик – педагогик фаолиятга нисбатан танқидий ва ижодий ёндошиш, ўзининг ижодкорлик малакаларига эгаллигини намоёйиш эта олиш

Креативлик (ингл. “create ” – яратиш, “creative ” – “яратувчи”, “ижодкор”) – индивиднинг янги ғояларни ишлаб чиқаришга тайёрликни тавсифловчи ҳамда мустақил омил сифатида иқтидорлиликнинг таркибига кирувчи ижодий қобилияти

Махсус компетентлик – касбий-педагогик фаолиятни ташкил этишга тайёрланиш, касбий-педагогик вазифаларни оқилона ҳал қилиш, фаолияти натижаларини реал баҳолаш, БКМни изчил ривожлантириб бориш бўлиб, ушбу компетентлик негизида психологик, методик, информацион, креатив, инновацион ва коммуникатив компетентлик кўзга ташланади

Маҳорат (араб. “моҳирлик”, “усталик”, “эпчиллик”) – 1) бирор иш, касб учун зарур ёки шу соҳада орттирилган усталик, санъат, моҳирлик; 2) бир иш ёки фаолиятни юксак даражада, ҳеч бир қийинчиликсиз, ўта моҳирлик билан бажариш; 3) муайян иш, хатти-ҳаракат ёки касбий фаолиятнинг усталик, моҳирлик билан, санъаткорона ташкил этилишига имкон берадиган билим, кўникма ва малакалар мажмуи

Методик компетентлик – педагогик жараёни методик жиҳатдан оқилона ташкил этиш, таълим ёки тарбиявий фаолият шакллари тўғри белгилаш, метод ва воситаларни мақсадга мувофиқ танлай олиш, методларни самарали қўллай олиш, воситаларни муваффақиятли қўллаш

Мимика (юнон. “mimikos” – “тақлидий”) – юз мускуллари ҳаракатлари орқали шахснинг ўз фикри, ҳис-туйғулари, кайфияти ҳамда мавжуд воқеликка муносабатини ифодалаши

Мулоқот жараёнида ахборот алмашиш воситалари – шахслараро мулоқот жараёнида ахборот алмашинувини таъминловчи моддий ва

номоддий нарсa, омиллар (оғзаки ва ёзма нутқ, паралингвистик ва экстралингвистик тизимлар, мулоқотнинг ташкилий қўлами ва вақти, кўз қарашлар ёрдамида ташкил этиладиган алоқа, белгиларнинг оптик-кинетик тизими (мимика, пантомимика, жестлар – гавда, қўл ва оёқ ҳаракатлари))

Мулоқот – 1) кишиларнинг ўзаро алоқаси, бир-бирларига таъсир кўрсатишлари кишилар ўртасидаги алоқани тиклаш ва ривожлантириш жараёни; 2) кишиларнинг бир-бирларига таъсир кўрсатиши асосида улар ўртасида рўй берадиган ахборот алмашинуви

Мулоқот маданияти – 1) мулоқот жараёнини ахлоқий меъёрлар, ижтимоий талабларга мувофиқ ташкил этиш асосида суҳбатдошни тушуна олиш эҳтиёжи ва қобилиятига эгалик; 2) педагогик маданиятнинг таркибий элементларидан бири

Нафас олиш – 1) организмга ҳаёт бағишловчи физиологик функция; 2) нутқнинг энергия базаси

Нафас олиш техникаси – физиологик функция ёки нутқнинг энергия базаси сифатида нафас олишда қўлланиладиган воситалар мажмуи

Ноёб қобилиятлар – шахсга хос индивидуал психологик хусусиятнинг шундай тури бўлиб, у жуда кам сонли шахслардагина кузатилади ва кўп учрайдиган психологик ҳодиса саналмайди

Нутқ аппарати – нутқни ҳосил қилишда иштирок этувчи органлар.

Нутқли (ёки товушли) нафас олиш (фонацион, юнон. “phono” – “товуш”) – нафаснинг нутқ жараёнидаги олиниши

Нутқ маданияти – ўз фикрини нутқ ёрдамида мантиқли, тўғри, образли, аниқ ва ифодали етказиб бериш малакаларининг ўзлаштирилганлик даражаси

Нутқ техникаси – нутқни тингловчи ёки болага етказишда қўлланиладиган воситалар мажмуи

Нутқ ҳосил қилувчи органлар – нутқни ҳосил қилиш жараёнида иштирок этувчи органлар (ўпка, иккита бронх, трахея, кекирдак, бўғиз, ҳиқилдоқ, халқум, тишлар, бурун бўшлиғи, лаблар)

Пантомимика – педагог томонидан баён этилаётган муайян фикрни алоҳида ажратиб кўрсатишга, маълум қиёфа орқали гавлантиришга имкон беради гавда, қўл ва оёқларнинг ҳаракати

Паралингвистик тизим (юнон. “pará” – яқин, нем. “linguistik” – тил) – мулоқот таркибида сўзли, назарий маълумотларни сўзсиз воситалар билан биргаликда узатилиши англатувчи тизим.

Педагогик билим – болаларни ўқитиш ва тарбиялаш, таълим ҳамда тарбия жараёнини ташкил этиш асосида шахсни ҳар томонлама камол топтиришга доир тизимланган маълумотлар йиғиндиси

Педагогик билимдонлик – 1) педагог томонидан мутахассислик билимларининг пухта эгалланганлиги; педагогнинг билагонлиги; 2) педагогнинг касбий фаолиятни мавжуд ижтимоий талаб, ҳуқуқий меъёр ва стандартларга мувофиқ ташкил этишга бўлган қобилиги, касбий тайёргарлик даражаси

Педагогик бошқариш – педагогик жараёнларни ташкилий-методик жиҳатдан уюштириш (болалар фаолиятни бошқариш; болалар жамоасини бошқариш)

Педагогик дунёқараш – педагог ва таълим олувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатлари жараёнининг мазмунини, натижаларини белгиловчи диалектик қарашлар ва эътиқодлар тизими

Педагогик ижод – педагогнинг касбий жараёни самарали ташкил этишга йўналтирилган яратувчанлик фаолияти

Педагогик интуиция (лот. “intueri” – “синчиклаб, диққат билан қараш”) – педагог томонидан педагогик воқеа-ҳодисанинг моҳиятини, бола хатти-ҳаракатлари мазмунини тасаввур, эмпатия ва орттирилган тажриба асосида ҳис-туйғу, сезги ёрдамида, зийраклик билан мантикий далилларсиз бевосита англаш

Педагогик креативлик (лот. “creatio” – “яратиш”) – педагогнинг анъанавий педагогик фикрлашдан фарқли равишда таълим ва тарбия жараёнини самарадорлиги таъминлашга хизмат қилувчи янги ғояларни яратиш, шунингдек, мавжуд педагогик муаммоларни ижобий ҳал қилишга бўлган тайёргарлигини тавсифловчи қобилияти

Педагогик лойиҳалаш маданияти – педагог томонидан ўзининг ички имкониятлари билан талаб, хоҳиш-истакларни ўзаро уйғунлаштира олган ҳолда мақсад, вазифаларни тўғри белгилай олиш, педагогик жараёни босқичлар бўйича режалаштириш, режани амалга оширишда зарур воситаларни танлаб билиш малакаси эгаликни тавсифловчи сифат

Педагогик маданиятга эгаликни ифодаловчи сифатлар – педагогда касбий ҳулқ-атвор, одоб, муомала ва хатти-ҳаракат кўникма, малакалар мавжудлигини ифодаловчи сифатлар

Педагогик маданиятнинг таркибий элементлари – педагогнинг мутахассис сифатида касбий маданияти сифатларини ҳосил қилувчи таркибий элемент (унсур)лар (педагогик лойиҳалаш маданияти; касбий билимларни пухта ўзлаштириш маданияти; педагогик дунёқараш; фикрлаш маданияти; ҳис этиш маданияти; баҳолаш маданияти; мулоқот маданияти; ташкилотчилик қобилияти)

Педагогик маданият – 1) педагогнинг шахс ва мутахассис сифатида муайян ҳулқ-атвор, одоб, муомала ва хатти-ҳаракат кўникма, малакаларини ўзлаштириш даражаси; 2) педагогнинг касбий вазифаларни ҳал қилиш усул ва воситаларини ўзлаштирганлик, педагогик билимдонлик, такт, техника ва маданиятни намоён қила олишнинг юқори даражаси

Педагогик мажбурият – жамият томонидан педагог шахсига, у томонидан бир қатор педагогик мажбуриятларнинг бажарилишига нисбатан қўйиладиган талаб ва ахлоқий йўл-қўрий, кўрсатмалар мажмуаси

Педагогик маҳоратнинг муҳим таркибий қисмлари – педагогларда намоён бўладиган касбий маҳорат асосини ташкил этувчи элемент (унсур)лар (педагогик одоб, педагогик билимдонлик, педагогик қобилият, педагогик мулоқот маданияти, педагогик релаксация, коммуникатив таъсир кўрсатиш

қобилияти, педагогик такт (назокат), педагогик техника, нутқ техникаси, педагогик ижодкорлик, педагогик тажриба, педагогик маданият)

Педагогик маҳорат – 1) педагогнинг педагогик жараёнини ташкилий, методик, руҳий ва субъектив жиҳатдан ўта моҳирлик, усталик билан ташкил этиш ва бошқариш қобилияти, кўникма-малакасига эгаллиги; 2) таълим-тарбия жараёнига онгли, ижодий ёндошув, методик билимларни самарали қўллаш олиш қобилияти, юксак педагогик тафаккур; 3) педагог томонидан касбий фаолиятнинг усталик, моҳирлик билан, санъаткорона ташкил этилишини таъминловчи билим, кўникма ва малакалар мажмуи

Педагогик мулоқот – педагогнинг болалар жамоаси, ота-оналар, ҳамкасблар ҳамда раҳбарият билан уюштирадиган суҳбати

Педагогик мулоқот маданияти – педагогнинг болалар жамоаси, ота-оналар, ҳамкасблар, раҳбарият билан педагогик одоб ва мулоқот талабларига мувофиқ ҳолда уюштириладиган суҳбати

Педагогик мулоқотнинг авторитар услуби – педагогик мулоқотда педагогнинг мутлоқ устунлигини ифодаловчи услуб

Педагогик мулоқотнинг демократик услуби – педагогик мулоқотда педагог ва болаларнинг ўзаро ҳамкорлигини ифодаловчи услуб

Педагогик мулоқотнинг либерал услуби – педагогик мулоқотда педагогнинг эътиборсизлигини ифодаловчи услуб

Педагогик мулоқот услублари – педагоглар томонидан педагогик жараёнда таълим иштирокчилари билан мулоқотни ташкил этишда қўлланиладиган усуллар мажмуи (авторитар услуб, демократик услуб, либерал услуб)

Педагогнинг индивидуал ривожланиш дастури – педагогнинг индивидуал равишда ўзида у ёки бу касбий-педагогик сифат, БКМ, касбий компетентлик сифатларини шакллантириш ва ривожлантириш эҳтиёжларига таянган ҳолда ишлаб чиққан шахсий-амалий характердаги дастури

Педагогик новаторлик – педагогик фаолиятда илғор тамойил ёки ғояни асослаш, янги йўл, усул ёки воситаларни тавсия қилиш, уларни амалиётга татбиқ этишга қаратилган ижодий ёндошув

Педагогик обрў – педагогнинг болалар, уларнинг ота-оналари, педагогик жамоа, шунингдек, жамият томонидан эътироф этилган ахлоқий мақоми

Педагогик одоб – педагог олдида унинг ўзига, касбига, жамиятга, болаларга ва ўқув-тарбия жараёнининг бошқа иштирокчиларига муносабатда бўлишига нисбатан қўйиладиган ахлоқий талаблар тизими

Педагогик релаксация (лот. “relaxatio” – “заифлашиш”, “бўшашиш”) – болаларнинг ҳиссий фаолияти, руҳий-жисмоний қуввати ва ишчанлик қобилиятини қайта тиклаш

Педагогик рефлексия (лот. “reflexio” – “ортга қайтиш”, “акс этиш”) – педагогнинг шахс онги моҳияти ва вазифаларини, шу жумладан, қадриятлари, қизиқишлари, рағбатлантирувчи омиллар, фикрлаш, идрок, қарорлар қабул қилиш, ҳиссий таъсирланиш, хатти-ҳаракатлари ва бошқаларнинг моҳиятини англаб етиши

Педагогик тафаккурнинг ривожланиш босқичлари – педагог томонидан касбий фаолиятни ташкил этиш ёки педагогик йўналишда таҳсил олаётган болаларда ихтисослик БКМнинг ўзлаштирилиши билан боғлиқ ҳолда тафаккурнинг изчил, кадам-бакадам ривожланиб бориш давлари

Педагогик тажриба – касбий фаолиятни ташкил этиш жараёнида педагог томонидан ўзлаштирилган орттирилган БКМ мажмуи

Педагогик такт (лот. “tactus” – “дахл қилиш”, “дахлдорлик”, “ҳис этиш”, “туйғу”) – педагогнинг болалар билан турли фаолият шакллари бўйича ташкил этиладиган мулоқотда мавжуд ахлоқий тамойиллар ҳамда ҳулқ-атвор қоидаларга риоя қилиши, уларга тўғри ёндошиш малакаларига эгаллиги

Педагогик тафаккур – педагогик жараён, вазият ва ҳодисалар моҳиятини, шунингдек, улар ўртасидаги муҳим боғланиш ва алоқаларнинг педагог онгида тўлақонли акс этиши, янги ғояларни илгари суриш, янгиликлар яратиш, шунингдек, педагогик жараён, вазият ва ҳодисаларнинг натижаларини башоратлаш; педагог ақлий фаолиятининг юксак шакли

Педагогик техниканинг воситалари – педагог томонидан болаларнинг у ёки бу ҳаракатлари ёки уларда намоён бўладиган маънавий-ахлоқий сифатларига нисбатан субъектив муносабат, алоҳида ҳис-туйғуларнинг маъноли ифодаланишини таъминловчи воситалар (нутқ ва оғзаки бўлмаган мулоқот)

Педагогик техника методлари – педагог томонидан болаларнинг у ёки бу ҳаракатлари ёки уларда намоён бўладиган маънавий-ахлоқий сифатларига ўзининг субъектив муносабат, алоҳида ҳис-туйғуларни маъноли ифодаланишини англатувчи методлар

Педагогик техника – педагог томонидан ўзлаштирилган алоҳида бола ва болалар жамоаларига педагогик таъсир кўрсатиш методларини амалда самарали қўллай олиш учун зарур бўлган БКМ йиғиндиси (ўзини ўзи ҳиссий бошқариш, пантомимика, мимика, жест (ғавда, қўл, оёқ ҳаракатлари), нутқ техникаси, алоҳида сўз ёки ифодаларни ифодалаш суръати (ритмика))

Педагогик ҳамдардлик (эмпатия) – педагогга хос сифат (болалар, оналар, ҳамкасблар ва раҳбарларнинг хатти-ҳаракатлари, ҳиссиётлари, ҳаётий интилишлари, табиатларини тушуниш, бошқалар нуқтаи назарини маъқуллаш асосида жамоадаги муносабатларни меъёрда ташкил этилишини таъминлаш; ўзгаларнинг ички ҳолатини, ўй-фикрларини ва ҳис-туйғуларини тушуна олиш; бошқаларнинг бошига тушган кулфат, фалокатлардан қайғуриш; ролларни қабул қилиш – оғир вазиятда бўлган кишиларнинг ўрнига ўзини тасаввур, мушоҳада ёрдамида қўйиб кўрган ҳолда улардаги ижобий ҳис-туйғуларини қайта тиклашга кўмаклашиш; ўзгаларнинг қайғу-аламларидан, кулфатларидан қайғуриш, кўнгилни кўтарувчи, таскин берувчи сўзлар билан оғир вазиятда қолган кимсаларга ижобий таъсир кўрсатиш

Педагогик қобилиятни ривожлантириш – фақат педагогларгагина хос бўлган қобилиятларни янада бойитиш ва такомиллаштириш учун зарур шарт-шароитни яратиш

Педагогик қобилият – педагогик фаолиятни оқилона ташкиллаштириш ва олиб борилишига имкон берадиган, амалий вазифаларнинг самарали бажарилишини таъминлашда аҳамиятли бўлган педагогга хос хусусиятлар

Перцептив-педагогик қобилиятлар (лот. “perceptio” – ўзлаштириш) – шахснинг ички дунёсига кира билиш, психологик кузатувчанлик, боланинг психик ҳолатларининг нозик жиҳатларини тушуна олиш қобилияти

Психологик компетентлик – педагогик жараёнда соғлом психологик муҳитни ярата олиш, болалар ва таълим жараёнининг бошқа иштирокчилари билан ижобий мулоқотни ташкил этиш, турли салбий психологик зиддиятларни ўз вақтида англай олиш ва бартараф эта олиш

Релаксация (лот. “relaxation” – “қувватсизлик”, “заифлашиш”, руҳан ёки жисмонан ҳолда тойишни бартараф этиш педагогикаси) – шахсда руҳий ва жисмоний толиқишларни бартараф этишга қаратилган педагогик фаолият

Ритмика – айрим сўз ва бўғинларнинг айтилиш муддати ва тўхталиши, нутқ ва ифодаларнинг навбат билан ўз ўрнида ишлатилиши

Ритм (юнон. “rhythmos” < “rjeo” – “оқаман”) – нутқда товушларнинг муайян изчиллик, кетма-кетликда асосида такрорланиб келиши, яъни нутқ вазнини ифодаловчи муҳим хусусият

Руҳий барқарорлик – руҳий-ҳиссий ҳолат (таъсирланиш)ларнинг давомийлиги ва барқарорлик даражаси

Ташкилотчилик қобилияти – педагог томонидан таълимий ва тарбиявий жараёнларни илмий-назарий, методик ва ҳиссий жиҳатдан тўғри ташкил этилишини англатувчи сифат

Тембр (фр. “timbre” – “қўнғирок”, “белги”, “тамға”, “фарқловчи белги”) – товушнинг товланиши (товуш рангдорлиги, ёрқинлиги, юмшоқлиги ва алоҳидалиги)ни ифодаловчи хусусият

Технологик компетентлик – касбий-педагогик БКМни бойитадиган илғор технологияларни ўзлаштириш, замонавий восита, техника ва технологиялардан фойдалана олиш

Товушнинг ихчамлиги ва ҳаракатчанлиги – нутқ ҳосил қилувчи органлар фаолияти асосида ҳосил бўлган товушнинг бежирим, йиғинчоқ ва тебранувчан эканлигини англатувчи хусусият

Товуш кучи – нутқ ҳосил қилувчи органлар фаолияти асосида ҳосил бўлган товушнинг қуввати

Товуш пардози – нутқ ҳосил қилувчи органлар фаолияти асосида ҳосил бўлган товушнинг сайқали, беағи

Товуш – чиқарилган ҳавони хиқилдоқдан ўтиш пайтида овоз пардаларнинг тебраниши натижасида вужудга келадиган ҳодиса, садо, сас

Фикрлаш маданияти – педагогнинг мавжуд педагогик вазиятларни иноватга ола билиши, уларнинг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда тўғри қарорлар қабул қилиши ва уларни амалиётга самарали тадбиқ эта олишини ифодаловчи сифат

Шахсий компетентлик – изчил равишда касбий ўсишга эришиш, малака даражасини ошириб бориш, касбий фаолиятда ўз ички имкониятларини намоён қилиш

Экстралингвистик тизим (ингл. “exterior” – “ташқарида”, нем. “linguistik” – “тил”) – гапираётган шахснинг ижтимоий вазифалари билан бевосита боғлиқ ҳолда нутқнинг ташкил этилиши (нутқий танаффуслар, кулгу, йўталиш, нафас олиш, йиғлаш, тутилиш ва б.)ни ифодаловчи тизим

Экстремал компетентлик – фавқулотда вазиятлар (табiiй офатлар, технологик жараён ишдан чиққан)да, педагогик низолар юзага келганда оқилона қарор қабул қилиш, тўғри ҳаракатланиш малакасига эгалик

Ўзини ўзи баҳолаш (ЎЎБ) – шахснинг ўз-ўзини таҳлил қилиши орқали ўзига баҳо бериши

Ўз-ўзини ривожлантириш – шахснинг ўзида касбий тажриба, малака ва маҳоратни такомиллаштириш йўлида аниқ мақсад ва пухта ўйланган вазифалар асосида мустақил равишда амалий ҳаракатларни ташкил этиши

Ўзини ўзи таҳлил қилиш – педагог томонидан касбий фаолиятда ташкил этаётган ўз амалий ҳаракатлари моҳиятининг ўрганилиши

Ўз устида ишлаш – шахс ёки мутахассис томонидан ўзини ижтимоий ҳамда касбий жиҳатдан ривожлантириш, камолотга эришиш йўлида мақсадли, изчил, тизимли ҳаракатларнинг ташкил этиши

Педагог нутқи – педагогнинг таълим-тарбия жараёнида тил воситаларидан фойдаланиши

Қобилият – шахснинг осонлик билан бирон фаолиятни эгаллай олишини таъминлайдиган индивидуал психологик хусусият

Ҳис этиш маданияти – педагогик маданиятнинг таркибий элементларидан бири бўлиб, у педагог томонидан таълим жараёни иштирокчиларининг ички кечинмалари, ҳис-туйғулари, ўй-фикрларини тушуна олиши, улар билан самарали мулоқотни ташкил этишини билдиради

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Махсус адабиётлар.

1. Сайидахмедов Н. Педагогик маҳорат ва педагогик технология. – Т.: ОПИ, 2003.
2. Султонова Г.А. Педагогик маҳорат. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2005.
3. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Знание, 1996.
4. Муслимов Н.А. Бўлажак касб таълими педагоглари касбий шакллантириш / Монография. – Т.: Фан, 2004.
5. Муслимов Н.А., ва бошқалар. Касб таълими педагог-ларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси/ Монография. – Т.: “Фан ва технология” нашриёти, 2013.
6. Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари – Тошкент, 2015.
7. М.М. Ахмеджанов, Б.Қ.Хўжаев, З.Д. Ҳасанова. Педагогик маҳорат-Бухоро Давлат университети, 2014
- 8.3. Т. Нишонава. Психологик хизмат.- Низомий номидаги ТДПУ, 2005
- European Commission (2010a): Developing Coherent and System-Wide Inductions Programmes for Beginning Teachers: A Handbook for Policy Makers. Ministère de l'Education Nationale de France (2008): Livre Vert sur L'Evolution du Métier d'Enseignant.
9. Ministère de l'Education Nationale, de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche de France (2013): Lancement des Ecoles Supérieures du Professorat et de l'Education – Séminaire Préparatoire, Dossier de Présentation, Lundi 1er juillet 2013.
10. Сергеев И.С. Основы педагогической деятельности: Учебное пособие. – СПб.: Питер. Серия “Учебное пособие”, 2004–316 с.
11. Холиқов А. Педагогик маҳорат. -Т.: Дарслик. Иқтисод -молия, 2011. -420 б.
10. Педагогика назарияси ва тарихи // М.Х. Тўхтаўжаева таҳрири остида. – Т.: “Молия-иқтисод”, 2008. – 208 б.
13. Иноятлов У.И., Муслимов Н.А., ва бошқ. Педагогика: 1000 та саволга 1000 та жавоб. 2012 й. Тошкент, “Илм-Зиё” нашриёти. 12 б.т.
14. Иноятлов У.И., Муслимов Н.А., ва бошқ. Педагогика (нопедгогик олий таълим муассасалари учун). 2013 й. - ТДПУ. 15,25 б.т.
15. Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг тадбикий асослари – Т.: 2006. – 163 б.
16. Уразова М.Б., Эшпулатов Ш.Н. Бўлажак педагогнинг лойиҳалаш фаолияти. // Методик қўлланма. – Т.: ТДПУ Ризографи, 2014 йил. 6,5 б.т.

Интернет ресурслар

1. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги:
www.edu.uz.
2. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги: www.uzedu.uz.
3. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ҳузуридаги
Мультимедиа умумтаълим дастурларини ривожлантириш маркази:
www.eduportal.uz, www.multimedia.uz.
4. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
ҳузуридаги Бош илмий-методик марказ: www.bimm.uz
5. Тошкент давлат педагогика университети ҳузуридаги халқ таълими
ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий
маркази: www.giy.uz
6. Ижтимоий ахборот таълим портали: www.Ziyonet.uz.
7. <http://www.school.edu.ru> - Umumta'lim portali (rus tilida),
8. <http://www.alledu.ru> - "Internetdan ta'lim" portali (rus tilida),
9. <http://www.rostest.runnet.ru> - Test olish markazi serveri (rus tilida),
10. <http://www.allbest.ru> - Internet resurslari elektron kutubxonasi (rus tilida),
11. <http://www.mathtype.narod.ru/> - Online-darsliklar (rus tilida),
12. <http://mschool.kubsu.ru/> - Elektron qo'llanmalar kutubxonasi. Sirtqi
matematik olimpiadalar.
13. www.tdpu.uz
14. www.pedagog.uz
15. www.Ziyonet.uz
16. www.edu.uz
17. [tdpu](http://tdpu.ru) - INTRANET. ped.
18. Teacher.org, www.teacher.org.
19. Career Counselling for Teachers, <http://www.cct-austria.at>.
20. Education Bureau of the Government of Hong Kong,
<http://www.edb.gov.hk>.